

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ТИМЧИК МАРИНА ПАВЛІВНА

УДК 37(09)(477.87) «18» Духнович

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПЕДАГОГІКА ОЛЕКСАНДРА ДУХНОВИЧА В КОНТЕКСТІ
СУСПІЛЬНИХ І СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЗМІН
НА ЗАКАРПАТТІ У ХІХ СТОЛІТТІ**

13.00.01– загальна педагогіка та історія педагогіки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ Тимчик М. П.

Науковий керівник

Староста Володимир Іванович,
доктор пед. наук, професор

Миколаїв – 2020

АНОТАЦІЯ

Тимчик М. П. Педагогіка Олександра Духновича в контексті суспільних і соціокультурних змін на Закарпатті у ХІХ столітті. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет», м. Ужгород, 2020.

Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського, МОН України, м. Миколаїв, 2020

У дисертаційному дослідженні подано теоретичні та історико-педагогічні узагальнення педагогічної спадщини Олександра Духновича. Проаналізовано її зміст, уточнено періодизацію і виокремлено періоди освітньої діяльності педагога, запропоновано вирішення наукового завдання щодо систематизації його педагогічного доробку. Схарактеризовано О. Духновича як основоположника релігійно-педагогічного напрямку в педагогічній думці Закарпаття. Обґрунтовано тлумачення духовної педагогіки мислителя як теорії і практики виховання молоді, виокремлено принципи і духовні цілі, покладено в її основу.

Мета дослідження полягає у здійсненні цілісного аналізу педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Олександра Духновича в контексті суспільних і соціокультурних трансформацій на Закарпатті у ХІХ столітті та визначенні перспектив використання в сучасному освітньому просторі.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що: *вперше здійснено* комплексний аналіз педагогічної персоналії Олександра Духновича у контексті суспільних і соціокультурних реалій Закарпаття в ХІХ ст.; *виокремлено* і схарактеризовано дослідницькі підходи до вивчення доробку вченого вітчизняними і зарубіжними науковцями в

межах 4-х етапів історіографічних студій (*1-й етап* – О. Духнович в українській та російській історіографії часів Австро-Угорської монархії (сер. XIX – поч. XX ст.); *2-й етап* – О. Духнович в історіографії міжвоєнної доби (1919–1939); *3-й* – історіографія О. Духновича радянської доби (1945 – кінець 80-тих рр. XX ст.); *4-й етап* – сучасний (1991–2020)). Запропоновано й науково обґрунтовано періодизацію життєвого та педагогічного шляху О. Духновича на Закарпатті у XIX столітті (1803–1865) та його послідовні етапи: період становлення особистості О. Духновича (1803–1843): *перший етап* (1803–1827), *другий етап* (1828–1843); період науково-педагогічного становлення й активної освітньої діяльності (1844–1865): *перший етап* (1844–1854), *другий етап* (1855–1865). *Виявлено* суспільно-політичні, соціокультурні передумови та суспільні й соціальні чинники формування педагогічного світогляду О. Духновича; *систематизовано та проаналізовано* зміст і спрямованість його педагогічної спадщини, що дало змогу представити ієрархію виховних цінностей педагога і встановити, що О. Духнович був типовим виразником релігійного духу українства та основоположником релігійно-педагогічного напрямку в педагогічній думці Закарпаття; *висвітлено* суть і складові виховної концепції та виховного ідеалу, *розкрито* особливості і принципи духовної педагогіки Олександра Духновича; *доповнено та вдосконалено* загальну наукову картину розвитку вітчизняної освіти завдяки актуалізації гуманістичних педагогічних поглядів О. Духновича.

До наукового обігу введено невідомі й маловідомі історіографічні джерела та матеріали, що стосуються досліджуваної тематики. Подальшого розвитку набула теорія загальної педагогіки та історії педагогіки; актуалізовано можливість використання педагогічного явища «духновичезнавство» в освітньому просторі закладів вищої освіти.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає в тому, що його матеріали (біографічні та фактичні дані, періодизація освітньої діяльності, науково-педагогічні праці

О. Духновича, систематизована науково-педагогічна спадщина), джерельну базу можуть використовувати дослідники як підґрунтя для проведення подальших наукових розвідок в історії української загальної педагогіки; для забезпечення творчого використання наукових здобутків щодо розвитку освіти на Закарпатті (XIX століття) в сучасному освітньому просторі. Матеріали дослідження можуть використовуватись у закладах вищої освіти під час викладання дисципліни «Історія педагогіки», в інститутах післядипломної педагогічної освіти, у роботі громадських організацій Закарпатської області та України для підготовки відповідних методичних посібників, у викладанні спецкурсу «Християнська етика» для студентів, написанні курсових та магістерських робіт. У дослідженні висвітлено періодизацію життєвого й педагогічного шляху О. Духновича, алгоритмом якої можна скористатися, досліджуючи педагогічну діяльність інших персоналій.

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання і методи дослідження, висвітлено наукову новизну одержаних результатів, їх практичне значення, подано відомості про апробацію й упровадження результатів роботи, її структуру і публікації.

У першому розділі **«Теоретичні та історико-педагогічні засади дослідження педагогічної спадщини Олександра Духновича»** представлено критичний аналіз джерельної бази дослідження, здійснено ретроспективний огляд педагогічної діяльності О. Духновича; подано біографічні відомості й здійснено періодизацію його освітньої діяльності; на тлі епохи визначено чинники формування науково-педагогічного світогляду Олександра Духновича.

Визначено і схарактеризовано основні дослідницькі підходи до вивчення тогочасної історико-педагогічної літератури про О. Духновича: *О. Духнович в українській та російській історіографії часів Австро-Угорської монархії (сер. XIX – поч. XX ст.); Життя і творчість*

О. Духновича в історіографії міжвоєнної доби 1919–1939 рр.; Історіографія О. Духновича радянської доби: 1945 – кінець 80-тих років ХХ ст.; Сучасний період історіографічних студій 1991–2020 рр.

Запропоновано й науково обгрунтовано періодизацію життєвого та педагогічного шляху О. Духновича на Закарпатті у ХІХ столітті (1803–1865): період становлення особистості О. Духновича (1803–1843): *перший етап* (1803–1827), *другий етап* (1828–1843); Пряшівський період педагогічної зрілості О. Духновича (1844–1865): *перший етап* (1844–1854), *другий етап* (1855–1865).

Установлено, що соціокультурними чинниками формування науково-педагогічного світогляду О. Духновича були: родинне виховання, історія і традиції рідного народу, здобутки народної педагогіки, богословська освіта, спілкування з інтелектуальним світом Галичини, педагогічні ідеї щодо принципів і методів навчання й виховання учених-попередників (Я. Коменський, Г. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода та ін.), духовна спадщина часів Київської Русі-України та джерелом морально-християнського кодексу – Біблії.

Доведено багатогранність освітньо-наукової діяльності О. Духновича, що стала одним із важливих джерел розвитку української культури, усвідомлення карпатоукраїнців як частини української нації.

Підкреслено зв'язок невтомної праці видатного закарпатця з національним відродженням всього українського народу. Розглянуто малодосліджену в історико-педагогічній літературі проблему «Українська тема в доробку Олександра Духновича».

У другому розділі «**Освітньо-виховний потенціал педагогічної спадщини Олександра Духновича (1803–1865)**» проаналізовано християнські та філософські засади педагогіки О. Духновича; визначено її гуманістичне спрямування, розглянуто ключові проблеми дидактики, досліджено проблематику патріотичного і релігійно-морального виховання та схарактеризовано можливості застосування педагогічної

спадщини вченого в системі сучасної освіти.

Доведено, що педагогіка О. Духновича є цілісною педагогічною концепцією, що включає низку логічно пов'язаних між собою оригінальних педагогічних принципів та методичних прийомів, зорієнтованих на розроблення змістовного аспекту шкільної освіти. О. Духновичем сформовані й науково обґрунтовані засадничі принципи дидактики: природовідповідність навчання і виховання; принцип виховуючого характеру навчання; принцип диференційованого підходу до навчання; принцип наочності, доступності; принципи ненасилля; науковості навчання; емоційності навчання тощо. Одним із перших в Україні закарпатський педагог започаткував ідеї навчання, «зчасливлюючого» дитину.

Встановлено взаємозв'язок педагогічних ідей і настанов О. Духновича та сучасних інноваційних освітніх пошуків, визначено, зокрема, такі практико орієнтовані концептуальні положення вченого: необхідність вивчення рідної мови як основи формування національної ментальності, усвідомлення національної самоідентифікації, плекання любові до краси рідного краю; ствердження важливості виховання молоді в дусі патріотизму, що має реалізовуватись через вивчення історії та географії рідного краю, народних звичаїв та традицій; проголошення значущості формування в дітей на моральному і діяльнісному рівнях глибокої християнської релігійності.

Висвітлено положення, на яких ґрунтується концепція виховання, її зміст, методи і принципи. Виокремлено низку християнських чеснот, на які повинні орієнтуватися вчителі і наставники у формуванні виховного ідеалу, визначено принципи і духовні цілі, які лежать в основі його духовної педагогіки, найважливішим з-поміж яких є принцип любові до ближнього.

Як один із засновників народної педагогіки О. Духнович надає великого значення тріаді в моральному вихованні – формуванню

моральної свідомості, моральних почуттів та моральної поведінки. Підвалиною у розв'язанні вченим всіх педагогічних проблем була українська народна мудрість, здобутки етнопедагогіки.

У «Народній педагогії...» О. Духнович окреслив ідеал учителя як просвітителя та «вождя народу», зробивши значний внесок у розвиток педагогіки гуманізму.

Ключові слова: духновичезнавство, суспільні і соціокультурні зміни на Закарпатті ХІХ ст., педагогіка О. Духновича, дидактико-виховна концепція, виховний ідеал, сучасна педагогіка, періоди, етапи.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ З ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дослідження:

1. Тимчик М. Християнські засади доброчинної діяльності Олександра Духновича. Збірник наук. праць : *Педагогічний дискурс*. Хмельницький : ПП Мошак М. І., 2016. Вип. 20. С. 183–186.

2. Тимчик М. Політико-історичний та ідеологічний контекст формування світогляду Олександра Духновича. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка* : зб. наук. праць. Серія: Педагогічні Науки. Глухів : РВВ Глухівського НПУ ім. О. Довженка, 2016. Вип. 32. С. 199–205.

3. Тимчик М. О. Духнович в українській та російській історіографії часів Австро-Угорської монархії. *Збірник наукових праць. Педагогічні науки. 100 років Херсонському держ. ун-ту*. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. Випуск LXXIX. Том 3. С. 40–45.

4. Тимчик М. Життя і творчість О. Духновича в історіографії міжвоєнної доби 1914–1939. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи : зб. наукових праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. Випуск 62. С. 205–211.

5. Тимчик М. О. Духнович в контексті сучасної педагогіки. *Науковий журнал. Інноваційна педагогіка*. Одеса: ПУ Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій, 2018. Вип. 3. С. 34–41.

6. Тимчик М. Аналіз основних проблем дидактики в педагогіці Олександра Духновича. *Наук. журнал : ScienceRise: Pedagogical Education*. Харків : Технолог. Центр, 2019. № 4 (31). С. 15–22.

7. Тимчик М. Виховний компонент педагогіки Олександра Духновича. *Науковий журнал. Інноваційна педагогіка*. Одеса : ПУ Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій, 2019. Вип. 15. Том I. С. 49–56.

***Наукові праці, в яких опубліковані результати дисертації
в зарубіжних виданнях:***

8. Tymchyk M. The main milestones of life and creative activities of Oleksandr Dukhnovych (1803–1865). *Journal Association 1901 «SEPIKE»*, Frankfurt Deutschland, Poitiers, France Los Angeles, USA, Edition 14. 2016. P. 34–39.

Опубліковані наукові праці апробаційного характеру:

9. Тимчик М. Проблеми підготовки майбутніх фахівців навчально-виховного процесу у творчому доробку Олександра Духновича. *Актуальні проблеми навчання і виховання в умовах інтеграційних процесів в освітньому та науковому просторі* : зб. тез доповідей Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції молодих учених і студентів, 27–28 жовтня 2016 р. Мукачево : МДУ, 2016. С. 212–215.

10. Тимчик М. Актуальні проблеми психології в спадщині Олександра Духновича. *Ключові питання наукових досліджень у сфері педагогіки та психології у XXI ст.* : зб. тез наук. робіт міжнародної науково-практичної конференції, 27–28 січня 2017 р. Львів : «Львівська педагогічна спільнота», 2017. С. 42–45.

11. Тимчик М. Ментальні особливості українців Закарпаття в

зображенні Олександра Духновича. *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики* : Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції 26–27 травня 2017 р. Дніпро : СПД «Охотнік», 2017. Ч. I. С. 221–222.

12. Тимчик М. Християнські та філософські засади педагогіки О. Духновича (1803–1865 pp.). *Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology* : International scientific-practical conference, June 16–17, 2017. Shumen, Bulgaria: Konstantin Preslavsky University of Shumen, 2017. С. 201–204.

13. Тимчик М. Постать Олександра Духновича в оцінці Августина Волошина. *Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку*: матеріали XXXV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, 21 вересня 2017 р.: зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 35. С. 115–117.

Методичні матеріали до теми дисертації:

14. Тимчик М. П., Староста В. І. Проблематика морально-релігійного і патріотичного виховання у творчій спадщині Олександра Духновича : *методичні матеріали*. Ужгород : «Ліра», 2019. 60 с.

ABSTRACT

Tymchyk. M. P. Pedagogics of Olexandr Dukhnovych in the context of social and socio-cultural changes in Transcarpathia in the XIXth century. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

The dissertation for getting a scientific degree of the candidate of Pedagogical Sciences, speciality 13.00.01 – General Pedagogy and History of Pedagogy. State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University», Uzhhorod, 2020.

Mykolaiv V. O. Sukhomlynskyi National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Mykolaiv, 2020.

The dissertation research presents theoretical and historical-pedagogical

generalizations of Oleksandr Dukhnovych's pedagogical heritage. Its content is analyzed, the periodization is specified and the periods of his educational activity are singled out. The solution to the scientific problem on the systematization of his pedagogical work has been offered. O. Dukhnovych is characterized as the founder of the religious-pedagogical direction in the pedagogical thought of Transcarpathia. The interpretation of the Spiritual pedagogy of the thinker as a theory and practice of youth education is substantiated. The main principles and spiritual goals, which have been put on their base, are singled out.

The aim of the study is to implement a holistic analysis of pedagogical and cultural-educational activities of Olexandr Dukhnovych in the context of social and socio-cultural transformations in Transcarpathia in the XIXth century and to determine perspectives for their use in the modern educational area.

The scientific novelty of the research is:

- *that for the first time*, a comprehensive analysis of the pedagogical personality of Olexandr Dukhnovych in the context of the socio-cultural realities of Transcarpathia in the XIXth century was carried out; the research approaches to the study of Olexandr Dukhnovych's heritage by native and foreign scholars within 4 periods of historiographical studies *have been carried and characterized* (first stage – *O. Dukhnovych in Ukrainian and Russian historiography of the Austro-Hungarian monarchy (the middle of the XIXth – early XXth centuries)*; 2nd stage – *O. Dukhnovych in the historiography of the interwar period (1919–1939)*; 3rd – *historiography of O. Dukhnovych of the Soviet era (the end of the 80s of the XXth century)*; 4th stage – *modern period (1991–2020)*); The periodization of O. Dukhnovych's life and pedagogical path in Transcarpathia in the XIXth century have been offered and scientifically substantiated ((during 1803–1865) and its successive stages: the period of professional self-determination (1803–1843): *the first stage* (1803–1827), *the second stage* (1828–1843); the period of scientific and pedagogical formation and active educational activities of O. Dukhnovych (1844–1865): the first stage

(1844–1854), the second stage (1855–1865)). Socio-political, socio-cultural preconditions and social and socio-cultural factors of the formation of O. Dukhnovych's pedagogical worldview are revealed; the content and approaches of his pedagogical heritage *are systematized and analyzed*, which allowed presenting his hierarchy of educational values, to establish that O. Dukhnovych was a typical representative of the religious spirit of Ukrainians and the founder of the religious and pedagogical direction in the pedagogical thought of Transcarpathia; the essence and components of the educational concept and educational ideal *are highlighted*, the features and principles of spiritual pedagogy of Olexandr Dukhnovych *are revealed*; the general scientific view of the development of the national education, due to the actualization of humanistic pedagogical views of Olexandr Dukhnovych *has been enriched and improved*.

Unknown and little-known historiographical sources and materials related to the research of the scientific problem *have been put in circulation*. The theory of general pedagogy and the history of pedagogy *became of further development*; the possibility of using the pedagogical phenomenon of the term «dukhnovycheznavstvo» in the educational branch of higher education establishments.

The practical significance of the results is that its materials (biographical and factual data, periodization of educational activities, scientific and pedagogical works of O. Dukhnovych, systematized scientific and pedagogical heritage), the source base of the study can be used by researchers as a basis for further investigations in the history of Ukrainian general pedagogy; to ensure the creative use of scientific achievements in the development of education in Transcarpathia (of the XIXth century) in the modern educational branch. The researched material can be useful in the work for educational establishments during the process of teaching of the subject «The history of Pedagogy» in institutes of postgraduate pedagogical education, in the work of public organizations of the Transcarpathian region and Ukraine,

for preparation of appropriate methodological manuals, in the process of teaching the special course «Christian Ethics» for students, in writing course papers and master's papers. The research highlights the periodization of the life and pedagogical path of O. Dukhnovych, the algorithm of which can be used to study the pedagogical activities of other personalities.

The introduction substantiates the relevance of the topic, defines the object, subject, aim, objectives, and research methods. The scientific novelty of the results, their practical significance, and practical value are disclosed. Information on approbation and implementation of work results, its structure, and publication are given.

The first section «Theoretical and historical-pedagogical principles of research of the pedagogical heritage of Olexandr Dukhnovych» presents a critical analysis of the source base of the research; a retrospective review of the pedagogical activity of O. Dukhnovych is carried out. Biographical information is given and the periodization of his educational activity is pointed out. Against the background of the epoch, the factors of the formation of the scientific and pedagogical worldview of Oleksandr Dukhnovych were determined.

The main research approaches to the study of historical and pedagogical literature about O. Dukhnovych of those days are determined and characterized: *O. Dukhnovych in Ukrainian and Russian historiography of the Austro-Hungarian monarchy the middle of the XIXth – early XXth centuries; O. Dukhnovych in the historiography of the interwar period during 1919–1939; the historiography of O. Dukhnovych of the Soviet era (1945 – the end of the 80s of the XXth century); a modern period of historiographical studies during 1991–2020.*

The periodization of O. Dukhnovych's life and pedagogical path in Transcarpathia in the XIXth century have been offered and scientifically substantiated (during 1803–1865): the period of professional self-determination (1803–1843): *the first stage* (1803–1827), *the second stage* (1828–1843); Presov period of pedagogical maturity of O. Dukhnovych (1844–1865): the first

stage (1844–1854), the second stage (1855–1865).

It was determined that socio-cultural factors of forming the scientific and pedagogical worldview of O. Dukhnovych were: family education, history and traditions of the native people, achievements of folk pedagogy, theological education, communication with the intellectual world of Galicia, pedagogical ideas on principles and methods of teaching and educating of scholars-predecessors (such as Ya. Komensky, H. Pestalozzi, J.-J. Rousso, H. Skovoroda, etc.), the spiritual heritage of the times of Kievan Rus-Ukraine and the Bible as the source of the moral and Christian codex.

The multifacetedness of O. Dukhnovych's educational and scientific activities, which became one of the important sources of development of Ukrainian culture, awareness of Carpatho-Ukrainians as a part of the Ukrainian nation, has been proved.

The connection between the diligent work of the prominent Transcarpathian and the national revival of the entire Ukrainian people is emphasized. The little-studied problem in the historical and pedagogical literature «Ukrainian theme in the work of Oleksandr Dukhnovych» has been reviewed.

In the second section «Educational potential of the pedagogical heritage of Olexandr Dukhnovych (1803–1865) » the Christian and philosophical principles of pedagogy of O. Dukhnovych have been analyzed; its humanistic approach is determined; the key problems of didactics are considered. The problems of patriotic and religious-moral education are investigated and the possibilities of implementation of the pedagogical heritage of the scientist in the system of modern education are characterized.

It is proved that Oleksandr Dukhnovych's pedagogy is an integral pedagogical concept, which includes a number of logically interrelated pedagogical principles and methodological approaches that are oriented towards the development of the meaningful aspect of the school education. O. Dukhnovych formed and scientifically substantiated the basic principles of

didactics: the natural correspondence of teaching and education; the principle of the educational nature of studying; the principle of a differentiated approach to studying; the principle of clarity, accessibility; principles of nonviolence; scientific studying; emotional learning, etc. One of the first in Ukraine, a Transcarpathian pedagogue introduced the idea of «making a child happy» while studying.

The relationship between pedagogical ideas and guidelines of O. Dukhnovych and modern innovative educational research has been institutionalized, in particular, the following practice-oriented conceptual positions of the scientist are determined: the need to study the native language as a basis for forming a national mentality, awareness of national self-identification; affirmation of the importance of educating youth in the spirit of patriotism, which should be realized through the study of the history and geography of the native land, folk customs and traditions; the proclamation of the importance of the formation of deep Christian religiosity in children through the moral and activity levels.

The statements on which the concept of education, its content, methods, and principles are based have been highlighted. A number of Christian virtues, which teachers and preceptors should focus on in the formation of the educational ideal, have been identified. The principles and spiritual goals that underlie its spiritual pedagogy, the most important of which is the principle of love have been determined.

As one of the founders of folk pedagogy, O. Dukhnovych gives great importance to the triad of moral education – the formation of moral consciousness, moral feelings, and moral behavior. The basis for solving all pedagogical problems by O. Dukhnovych was Ukrainian folk wisdom and the achievements of Ethno-pedagogy.

In the work «Folk Pedagogy...» O. Dukhnovych outlined the ideal of a teacher as an educator and «leader of the people», making a significant contribution to the development of pedagogy of humanism.

Key words: Dukhnovycheznavstvo, social and socio-cultural transformations in Transcarpathia of the XIXth century, pedagogics of O. Dukhnovych, didactic and educational concept, educated ideal, Modern pedagogy, periods, stages.

LIST OF PUBLISHED WORKS ON THE THESIS

Scientific papers, in which the main results of the thesis are published:

1. Tymchyk M. Christian principles of Olexandr Dukhnovych's charitable activity. Collection of scient. works: *Pedagogical discourse*. Khmelnytsky : PP Moshak M. I, 2016. Issue. 20. P. 183–186.
2. Tymchyk M. Political-historical and ideological context of the formation of the worldview of Olexandr Dukhnovych. *Bulletin of Hlukhiv National Pedagogical University named after Oleksandr Dovzhenko* : collection of scient. works. Series: Pedagogical Sciences. Glukhiv : RVV Glukhiv NPU of O. Dovzhenko, 2016. Issue. 32. P. 199–205.
3. Tymchyk M. O. Dukhnovych in Ukrainian and Russian historiography of the Austro-Hungarian monarchy. *Collection of scientific works. Pedagogical sciences. 100 years of the Kherson state. university. Kherson*: Helvetica Publishing House, 2017. Issue LXXIX. Volume 3. P. 40–45.
4. Tymchyk M. Life and work of O. Dukhnovych in the historiography of the interwar period 1914–1939. *Scientific journal of the National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov*. Series 5. Pedagogical sciences: realities and prospects: collection. scientific works. Kyiv: M. P. Drahomanov National Pedagogical University Publishing House, 2018. Issue 62. P. 205–211.

5. Tymchyk M. O. Dukhnovych in the context of modern pedagogy. Scientific journal. *Innovative pedagogy*. Odessa : PU Black Sea Research Institute of Economics and Innovations, 2018. Issue 3. P. 34–41.

6. Tymchyk M. Analysis of the main problems of didactics in the pedagogy of Olexandr Dukhnovych. *Scient. Journal : ScienceRise : Pedagogical Education*. Kharkiv : Technologist. Center, 2019. № 4 (31). P. 15–22.

7. Tymchyk M. Educational component of Olexandr Dukhnovych's pedagogy. Scientific journal. *Innovative pedagogy*. Odessa : PU Black Sea Research Institute of Economics and Innovations, 2019. Issue. 15. V. I. P. 49–56.

***Scientific works in which the results of the dissertation are published
in foreign publications:***

8. Tymchyk M. The main milestones of life and creative activities of Oleksandr Dukhnovych (1803–1865). *Journal Association 1901 «SEPIKE»*, Frankfurt Deutschland, Poitiers, France Los Angeles, USA, Edition 14. 2016. P. 34–39.

Published scientific works of approbational character:

9. Tymchyk M. Problems of preparation of future specialists of the educational process in the creative work of Olexandr Dukhnovych. *Actual problems of teaching and education in the conditions of integration processes in educational and scientific space: collection abstracts of reports of the all-Ukrainian scientific-practical Internet conference of young scientists and students*, October 27–28, 2016. Mukachevo : Moscow State University, 2016. P. 212–215.

10. Tymchyk M. Actual problems of psychology in the activities of Olexandr Dukhnovych. *Key issues of research in the field of pedagogy and psychology in the XXIst century : coll. of thesis of the scient. works of the international scientific-practical conference*, January 27–28, 2017. Lviv : Lviv Pedagogical Community, 2017. P. 42–45.

11. Tymchyk M. Mental peculiarities of Ukrainians in Transcarpathia in the representation of Olexandr Dukhnovych. *Social Sciences and Humanities and Modern Challenges: Materials of the IInd all-Ukrainian Scientific Conference*, May 26–27, 2017. Dnipro : SPD «Hunter», 2017. P. 221–222.

12. Tymchyk M. Christian and philosophical principles of pedagogy O. Dukhnovych (1803–1865). Personality, family and society : issue of pedagogy, psychology, politology and sociology: International scientific-practical conference, June 16–17, 2017. Shumen, Bulgaria : Konstantin Preslavsky University of Shumen, 2017. P. 201–204.

13. Tymchyk M. The figure of Olexandr Dukhnovych in the evaluation of Augustin Voloshyn. Domestic science at the turn of the epochs : problems and prospects of development : materials of the XXXVth all-Ukrainian scientific-practical Internet conference, September 21, 2017 : coll. of scient. works. Pereyaslav-Khmelnysky, 2017. Issue. 35. P. 115–117.

Methodical materials on the topic of the dissertation:

14. Tymchyk M. P, Starosta V.I. Problems of moral, religious and patriotic education in the creative heritage of Olexandr Dukhnovych: methodical materials. Uzhhorod : «Lira», 2019. 60 p.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	19
ВСТУП.....	21
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ ОЛЕКСАНДРА ДУХНОВИЧА.....	31
1.1. Джерельна основа дослідження.....	31
1.2. Генезис наукових досліджень педагогічної спадщини О. Духновича.....	51
1.3. Суспільно-політичні та соціокультурні передумови становлення О. Духновича як будителя і педагога та основні напрями його науково- просвітницької діяльності на Закарпатті (XIX ст.).....	75
Висновки до першого розділу	112
РОЗДІЛ 2 ОСВІТНЬО-ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ ОЛЕКСАНДРА ДУХНОВИЧА (1803–1865).....	117
2.1. Християнські та філософські засади педагогіки О. Духновича.....	117
2.2. Ключові проблеми дидактики в педагогіці О. Духнович.....	126
2.3. Виховний компонент педагогіки О. Духновича.....	143
2.3.1. Ідеї гуманізму у педагогіці О. Духновича.....	151
2.3.2. Проблематика патріотичного виховання у педагогічній спадщині О. Духновича.....	158
2.3.3. О. Духнович про релігійно-моральне виховання молоді.....	169
2.4. О. Духнович у контексті сучасної педагогіки.....	182
Висновки до другого розділу.....	206
ВИСНОВКИ.....	209
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	213
ДОДАТКИ.....	284

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ДАЗО – Державний архів Закарпатської області, м. Берегово

ДВНЗ «УжНУ» – Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»

ЗДКМ – Закарпатський державний краєзнавчий музей

ЛННБУ – Львівська національна наукова бібліотека України імені
В. Стефаника

НТШ – Наукове товариство імені Шевченка

ПГКС – Пряшівська греко-католицька єпархія

Ф. НД – Фонд «Народного дому»

ЦДІАУ – Центральний державний історичний архів України,
м. Львів

«Вѣстникъ» – «Вѣстникъ, повряменне письмо посвященно
политическому и нравственному образованию Русиновъ австрійской
державы»

«Гласъ Радости...» – «Гласъ Радости въ честь новопоставленному
Митрополиту Львовско-Галичскому, Его Высоко-Преосвященъству
Григорію Барону Яхимовичу, отъ Угорськихъ Русиновъ»

«Естественно духовная Разсужденія...» – «Естественно духовная
Разсужденія Александра Духновича Крылошана въ Пряшовѣ»

«Загадки и логарифы...» – «Загадки и логарифы, дійствованіє
Александра Духновича, Крылошана вѣ Пряшові»

«Исторія Пряшевской єпархіи...» – «Хронологическая исторія
славной єпархіи Пряшевской отъ ея начала до кончины первого ея
єпископа Григорія Тарковича составленная Александромъ Васильевичемъ
Духновичемъ Магистромъ-Каноникомъ Соборнаго Пряшевскаго Храма»,
оригінал «Chronologica Historia almae Diocesis Epiries sensis ab origine
videlicet, usque obitum primi Episcopi Gregorii Tarkovits dedicata per
Alexandrum Duchnovics: magistrum Canonicum Anno 1846, Pars I»

«Книжиця...» – «Книжиця читалная для начинающихъ»

«Литургическій катихись...» – «Литургическій катихись, или изъясненіе с. литургіи и нѣкоторыхъ церковныхъ обрядовъ».

«Народная педагогія...» – «Народная педагогія въ пользу училищъ и учителей сельскихъ»

«О Народахъ Крайнянскихъ...» – «О Народахъ Крайнянскихъ или Карпатороссахъ угорскихъ подъ Бесъкидомъ въ Земплинской, Унгской и Шарѣской столиці живущихъ»

«Правила Чина С-аго Василия Великаго...» – «Правила Чина С-аго Василия Великаго в Угоршинѣ по наставленію святаго основателя і законодавця Св. Василия во картці списанная апостольскимъ посѣщателемъ митрополитомъ архіепіскопомъ Острохолмскимъ кардиналомъ Іоанномъ Сцитовскимъ от великаго кира подтвержденная»

«Спілка св. Йоанна Хрестителя» – «Общество св. Йоанна Крестителя для спомаганія учащейся русской молодежи в богоспасаемой Епархіи Пряшевской»

«Хлѣб души...» – «Хлѣб души или набожныя молитвы и пѣсни для восточныя церкви православныхъ христіанъ»

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сьогодення вимагає відродження і розвитку української національної системи освіти і виховання. У Законах України «Про вищу освіту» (2014), «Про освіту» (2017), «Про повну загальну середню освіту» (2020), «Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» (2013), «Новій українській школі» (2016), «Державному стандарті початкової освіти» (2018), «Про Стратегію національно-патріотичного виховання» (2019) та інших законодавчих і нормативних документах України (1999–2020) зазначено, що держава повинна забезпечити збереження і примноження культурно-історичних традицій українського народу, виховання шанобливого ставлення до української мови, історії та культури всіх корінних народів і національних меншин, які проживають в Україні, а одним із стратегічних завдань визначено формування духовно багатих і морально стійких особистостей, гідних громадян демократичної європейської держави. Відтак освіта, як ключова ланка у формуванні особистості, відіграє пріоритетну роль у цьому процесі.

Вагоме місце в історії вітчизняної освіти та педагогіки належить талановитому педагогу-новатору, письменнику, організатору народного шкільництва, світському й церковному діячу, будителю карпато-українського народу Олександрю Духновичу (24 квітня 1803 р. – 18 березня 1865 р.), який відіграв значну роль у становленні національного виховання і духовності на засадах християнства, людинолюбства та загальнолюдських цінностей.

Багатогранна, своєрідна і суперечлива освітня спадщина О. Духновича – це складна наукова проблема, яка досі ще не розв’язана, попри те, що за півтори століття після його смерті нагромадилось понад 1800 праць, в яких йдеться про нього і його багатогранну творчу спадщину. Водночас існує чимало наукових розвідок, які торкаються окремих аспектів проблеми. Розвиток освіти в Україні та на Закарпатті

досліджували в різних напрямках такі науковці, як: А. Бондар [24; 25], З. Ваколя [34], М. Вегеш [38–41], В. Гомоннай [59–61], А. Ігнат [290], Н. Кічук [301–306], І. Курляк [322], М. Кухта [324], О. Любар [293; 361], Л. Маляр [369; 370], Г. Рего [437], Г. Розлуцька [440; 441], І. Розман [442], В. Росул [448], В. Староста [456; 467; 576], М. Стельмахович [361; 468; 469], В. Сухомлинський [483; 484], А. Тимченко [489–491; 605], В. Химинець [537; 540–544], М. Фіцула [470; 471; 532], Г. Шикітка [575; 576] та ін. Вітчизняні та зарубіжні науковці висвітлювали окремі складові обраної проблеми: творчу та громадсько-політичну діяльність О. Духновича – М. Алмашій [1; 2; 3; 407], І. Кашула [297; 298], В. Микитась [378], О. Мишанич [380–382], Д. Федака [241; 524], В. Химинець [421; 538; 539] та ін., педагогічну та освітню спадщину: українські дослідники: М. Коваль [307], О. Машталер [375; 376], Н. Надім'янова [393], Ф. Науменко [244; 397], О. Сухомлинська [480; 481], В. Туряниця [467; 510–513], О. Фізеші [521–531] та ін., словацькі та чеські вчені – Ю. Бача [14–17], М. Ричалка [439], О. Рудловчак [242; 243; 245; 450; 451] та ін.

Огляд літератури з цієї проблематики також засвідчив – і на цьому слід особливо наголосити – нерівномірність осягнення багатогранної педагогіки О. Духновича. Досить докладно досліджено вітчизняними та зарубіжними науковцями (О. Машталер, Ф. Науменко, М. Ричалка, О. Рудловчак, В. Туряниця та ін.) її загальні засади (методологію, принципи, закономірності тощо), теорію і практику освіти, внесок закарпатського вченого в підручникотворення тощо. Недостатньо вивченим є виховний сегмент педагогіки О. Духновича. Богословські погляди священнослужителя, його теорія християнського виховання молоді, які нині становлять особливу педагогічну вартість, загалом не вивчались через неможливість таких досліджень у радянській, атеїстичній період історії. Саме тому ці важливі компоненти виховання дітей та молоді заслуговують на увагу та прискіпливе їх вивчення.

Своєчасність дослідження обраної нами проблеми полягає в необхідності розв'язання суперечностей між:

- потребами історико-педагогічної науки та практики щодо врахування досвіду визначних педагогів у розвитку національної школи і розбудові сучасної системи освіти та недостатнім його переосмисленням у вітчизняній педагогічній науці;
- значним масивом історіографічної та джерельної бази й існуванням великих розбіжностей в оцінках, які даються О. Духновичу;
- підходами щодо дослідження персоналії О. Духновича в радянський і теперішній час (ставлення до релігії, духовної освіти, християнське виховання молоді тощо).

Отже, актуальність наукової проблеми, наявність суперечностей, відсутність її комплексного вивчення, значущість постаті О. Духновича і важливість використання творчого доробку педагогів минулого у сучасній педагогічній теорії і практиці, а також необхідність розв'язання виявлених суперечностей зумовили вибір теми дисертаційного дослідження – **«Педагогіка Олександра Духновича в контексті суспільних і соціокультурних змін на Закарпатті у ХІХ столітті».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану наукової теми кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи ДВНЗ «Ужгородський національний університет» «Теорія і практика становлення та розвитку системи освіти, навчання і виховання у загальноєвропейському контексті» (державний реєстраційний номер 0115U001925). Тему дисертації затверджено Вченою Радою ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (протокол №3 від 30.04.2013) й погоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології в Україні (№ 1042, протокол 8 від 22.10.2013).

Мета дослідження полягає у здійсненні цілісного аналізу

педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Олександра Духновича в контексті суспільних і соціокультурних трансформацій на Закарпатті у XIX столітті та визначенні перспектив використання в сучасному освітньому просторі.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. З'ясувати ступінь та виокремити етапи опрацювання досліджуваної теми в науковій літературі, спираючись на історіографію проблеми.

2. Виявити передумови та проаналізувати чинники формування педагогічних поглядів Олександра Духновича в контексті суспільних та соціокультурних змін на Закарпатті у XIX ст.

3. Визначити і схарактеризувати періоди й етапи становлення та розвитку педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Олександра Духновича на Закарпатті у XIX столітті.

4. Розкрити провідні теоретичні положення дидактико-виховної концепції Олександра Духновича та окреслити стратегію творчого використання його педагогічної спадщини в сучасних умовах реформування освіти в Україні.

Об'єкт дослідження – педагогічна спадщина Олександра Духновича.

Предмет дослідження – становлення та розвиток педагогіки Олександра Духновича в контексті суспільних і соціокультурних змін на Закарпатті у XIX столітті.

Хронологічні межі дослідження: XIX століття. Нижня хронологічна межа – початок XIX століття охоплює дитячі та юнацькі роки життя педагога, його педагогічну діяльність домашнім вчителем та роботу в Мукачівській єпархії. Цей період позначається певними соціально-класовими відносинами на Закарпатті, які суттєво впливають на загальне соціальне та духовне обличчя нації. Закарпаття являло собою поліетнічний та полірелігійний край, де представники різних етносів,

етнічних груп і конфесій були толерантними і здебільшого шанобливо ставилися до мови, релігії та звичаїв своїх сусідів.

Верхня межа – друга половина XIX століття – період, у який відбувалась просвітницька та пропагандистська діяльність О. Духновича, його участь в громадсько-політичній боротьбі Закарпатських українців. Співпадає з особливостями політичної і соціокультурної ситуації в Закарпатському регіоні України у другій половині XIX століття. Загальні умови тогочасного розвитку регіону (низький освітній рівень, соціально-економічна відсталість, політичне безправ'я та ін.) унеможливлювали ефективність діяльності інтелігенції в напрямі просвітницько-культурної еволюції місцевого населення. Цей період співпадає з часом зародження історії педагогіки як науки, коли творча біографія була моделлю й однією з провідних форм педагогічної думки. Водночас, виходячи з логіки історичного аналізу, який вимагає осмислення досліджуваних процесів у їх єдності й нерозривності, умотивованою є потреба звернення й до більш пізніх, а також сучасних періодів історії української педагогіки.

Територіальні межі. Науковий пошук охоплює територію Закарпаття і суміжної Пряшівщини у складі Австро-Угорської імперії.

Методологічну та теоретичну основу дослідження становлять наукові положення (висновки та узагальнення), що визначають методологію і методи сучасних історико-педагогічних досліджень (Ш. Амонашвілі, І. Вишневський, С. Гончаренко, Н. Гупан, Н. Дічек, І. Зязюн, І. Підласий, О. Сухомлинська, В. Ягупов та ін.); відтворюють перебіг історико-соціальних подій у досліджуваній період (М. Вегеш, І. Курляк, В. Росул, І. Стражнікова, В. Химинець, О. Химинець, О. Фізеші та ін.).

Під час виконання визначених завдань на різних етапах застосовувалися такі **методи дослідження**: *історико-ретроспективний метод* – вивчення наявних матеріалів у хронологічній послідовності для характеристики організаційних та ідейних засад і напрямів освітньо-

просвітницької діяльності та науково-педагогічної творчості Олександра Духновича; *персоналістично-біографічний* – для аналізу життєвого і творчого шляху Олександра Духновича; *пошуково-бібліографічний метод* – вивчення опублікованих та архівних матеріалів, який уможливив теоретичний аналіз, синтез, систематизацію і класифікацію дібраних джерел; *проблемно-хронологічний метод* надав можливість простежити еволюцію актуалізації досліджуваної проблеми у динаміці і часовій послідовності; *метод герменевтичного аналізу* джерел, що допоміг у їх коментуванні та тлумаченні; *метод наукової реконструкції* окремих положень педагогічних поглядів видатного педагога; *метод теоретичного узагальнення* для формулювання підсумкових положень та висновків.

Джерельна база дослідження ґрунтується на відборі і всебічному вивченні:

- законодавчих та нормативно-правових документів України; фондів Державного архіву Закарпатської області в м. Берегові (Ф. 4; Ф. 7; Ф. 10; Ф. 28; Ф. 50; Ф. 64; Ф. 72; Ф. 113; Ф. 151; Ф. 225; Ф. 336; Ф. 1040; Ф. 1498 та ін.); фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (Ф. 12, Ф. 129, Ф. 180, Ф. 309, Ф. 362 та ін.);

- оригіналів рукописних праць О. Духновича в Російській державній бібліотеці, м. Москва; матеріалів відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (Ф. НД №174, №176, № 177, Ф. НТШ №82 та ін.); рукописного архіву Закарпатського державного краєзнавчого музею; відділу рукописів та стародруків наукової бібліотеки Ужгородського національного університету, відділ «Карпатика»; періодичних видань середини і другої пол. ХІХ ст. («Зоря Галицка», «Вѣстникъ...», «Церковная газета», «Церковный вѣстник», «Слово», «Золотая грамота», «Карпать» та ін.);

- джерел особового походження – листи, щоденники, мемуари, репортажі, автобіографії Олександра Духновича; педагогічних,

історичних, філософських, богословських та художніх творів О. Духновича; дисертаційних досліджень; довідково-бібліографічної літератури, енциклопедій, підручників з методики та історії української педагогіки; даних статистики.

Усі зазначені джерела аналізувались як взаємодоповнюючі, що уможливило розв'язання сформульованої в роботі мети та завдань.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що: *вперше здійснено* комплексний аналіз педагогічної персоналії Олександра Духновича у контексті суспільних і соціокультурних реалій Закарпаття в XIX ст.; *виокремлено* і схарактеризовано дослідницькі підходи до вивчення доробку вченого вітчизняними і зарубіжними науковцями в межах 4-х етапів історіографічних студій (*1-й етап* – О. Духнович в українській та російській історіографії часів Австро-Угорської монархії (сер. XIX – поч. XX ст.); *2-й етап* – О. Духнович в історіографії міжвоєнної доби (1919–1939); *3-й* – історіографія О. Духновича радянської доби (1945 – кінець 80-тих рр. XX ст.); *4-й етап* – сучасний (1991–2020)). Запропоновано й науково обґрунтовано періодизацію життєвого та педагогічного шляху О. Духновича на Закарпатті у XIX столітті (1803–1865) та його послідовні етапи: період професійного самовизначення (1803–1843): *перший етап* (1803–1827), *другий етап* (1828–1843); період науково-педагогічного становлення й активної освітньої діяльності О. Духновича (1844–1865): *перший етап* (1844–1854), *другий етап* (1855–1865). *Виявлено* суспільно-політичні, соціокультурні передумови та суспільні й соціокультурні чинники формування педагогічного світогляду О. Духновича; *систематизовано та проаналізовано* зміст і спрямованість його педагогічної спадщини, що дало змогу представити ієрархію виховних цінностей педагога і встановити, що О. Духнович був типовим виразником релігійного духу українства та основоположником релігійно-педагогічного напрямку в педагогічній думці Закарпаття; *висвітлено* суть і складові виховної

концепції та виховного ідеалу, *розкрито* особливості і принципи духовної педагогіки Олександра Духновича; *доповнено та вдосконалено* загальну наукову картину розвитку вітчизняної освіти завдяки актуалізації гуманістичних педагогічних поглядів О. Духновича.

До наукового обігу введено невідомі й маловідомі історіографічні джерела та матеріали, що стосуються досліджуваної тематики. Подальшого розвитку набула теорія загальної педагогіки та історії педагогіки; актуалізовано можливість використання педагогічного явища «духновичезнавство» в освітньому просторі закладів вищої освіти.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає в тому, що його матеріали (біографічні та фактичні дані, періодизація освітньої діяльності, науково-педагогічні праці О. Духновича, систематизована науково-педагогічна спадщина), джерельну базу можуть використовувати дослідники як підґрунтя для проведення подальших наукових розвідок в історії української загальної педагогіки; для забезпечення творчого використання наукових здобутків щодо розвитку освіти на Закарпатті (XIX століття) в сучасному освітньому просторі. Матеріали дослідження можуть використовуватись у закладах вищої освіти під час викладання дисципліни «Історія педагогіки», в інститутах післядипломної педагогічної освіти, у роботі громадських організацій Закарпатської області та України для підготовки відповідних методичних посібників, у викладанні спецкурсу «Християнська етика» для студентів, написанні курсових та магістерських робіт. У дослідженні висвітлено періодизацію життєвого й педагогічного шляху О. Духновича, алгоритмом якої можна скористатися, досліджуючи педагогічну діяльність інших персоналій.

Результати дослідження впроваджено в педагогічний процес Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка від 12.03.2019 р. № 129), Закарпатського угорського інституту імені Ф. Ракоці II (довідка від 22.03.2019 р. №95/UA/2019); ДВНЗ

«Ужгородський національний університет» (довідка від 28.02.2019 р. №872/01-14), Мукачівського державного університету (довідка від 26 березня 2019 р. №418), Карпатського університету імені Августина Волошина (довідка від 1 березня 2019 р. №43/03-19); Закарпатської академії мистецтв (довідка від 12.03.2019 р. №76); Українського католицького університету м. Львів (довідка від 26 березня 2019 р. №7).

Апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки та результати дослідження пройшли апробацію на *міжнародних* («Ключові питання наукових досліджень у сфері педагогіки та психології у XXI ст.» (м. Львів, 2017), «Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology» (Bulgaria, 2017); *всеукраїнських* («Актуальні проблеми навчання і виховання в умовах інтеграційних процесів в освітньому та науковому просторі» (м. Мукачево, 2016); «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики» (м. Дніпро, 2017); «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» (м. Переяслав-Хмельницький, 2017); *регіональній* (72-а підсумкова наукова конференція професорсько-викладацького складу університету ДВНЗ «УжНУ» (м. Ужгород, 2018) наукових та науково-практичних конференціях. Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (2017–2019).

Достовірність дослідження забезпечується методологічною обґрунтованістю вихідних позицій; використанням методів відповідно до мети та завдань дослідження, ґрунтовним науковим аналізом фактологічного матеріалу та фахової літератури з проблеми, позитивними результатами апробації та впровадження матеріалів дисертації в роботу ЗВО України.

Публікації. Основні положення та результати дисертації представлено у 14 публікаціях, а саме: у 7 публікаціях наукових фахових

видань України, 1 стаття – у зарубіжному науковому періодичному виданні, 5 доповідей – у збірниках матеріалів міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференцій; та 1 – методичні матеріали (у співавторстві).

Особистий внесок здобувача. У методичних матеріалах, опублікованих у співавторстві зі В. Старостою [506], особистий внесок автора полягає у доборі та структуруванні навчального матеріалу, розробленні методики його викладання та апробації, формулюванні запитань для самостійного опрацювання.

Структура дослідження. Дисертація складається з анотацій українською та англійською мовами, вступу, 2 розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (611 найменувань, з яких 30 – іноземною мовою, 192 архівних джерел), 8 додатків. Загальний обсяг роботи складає 304 сторінки, основний текст – 191 сторінка. В основній частині тексту подано 3 таблиці та 6 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧОСТІ ОЛЕКСАНДРА ДУХНОВИЧА

У розділі висвітлено джерельну базу та історіографію дослідження; на підставі аналізу політичних, ідеологічних та соціокультурних процесів, що відбувалися на Закарпатті в ХІХ ст. визначено чинники формування науково-педагогічного світогляду О. Духновича; подано біографічні відомості й здійснено періодизацію його наукової та просвітницької діяльності.

1.1. Джерельна основа дослідження

Важливе місце в історико-педагогічних студіях має вивчення джерел дослідження – джерелознавство, яке є «неодмінною умовою успішної дослідницької роботи історика на всіх етапах, від пошуку і виявлення джерел, їх систематизації і класифікації до наукової критики, встановлення вірогідності джерельної інформації, її інтерпретації. Це суттєво позначається на науковому рівні досліджень, сприяє об'єктивному висвітленню подій та явищ» [226, с. 456]. Науковці, які займаються вивченням історичного джерелознавства (І. Войцехівська, Я. Калакура, С. Павленко та ін.), стверджують, що «українська історіографія має давню джерелознавчу традицію, основу якої становлять документалізм історичної науки, шанобливе і відповідальне ставлення до джерел та їх інформаційних відомостей» [226, с. 458].

На думку дослідниці О. Фізеші, в історико-педагогічному дослідженні ключову роль відіграють архівні джерела, адже містять інформацію про достовірність процесів та явищ, які мали місце на певному етапі історичного розвитку [530, с. 61]. Відтак, об'єктивному висвітленню політичних, ідеологічних та соціокультурних процесів, що

відбувалися на Закарпатті в середині ХІХ ст. і які мали вплив на світогляд, просвітницьку і наукову діяльність О. Духновича, сприяло ознайомлення із архівними фондами Державного архіву Закарпатської області (далі ДАЗО) в м. Берегові.

У процесі пошукової роботи з'ясувалося, що побудова джерельної бази з даної тематики – завдання складне, оскільки значна частина рукописної спадщини О. Духновича опинилась поза межами краю, а її залишки у складній суспільній атмосфері минулого століття стали об'єктом розпорошення і офіційного та приватного пограбування. У результаті чого у фондосховищах знаходиться лише невелика кількість оригінальних творів О. Духновича.

Велику наукову цінність для істориків має 151-ий фонд ДАЗО «Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород». Він містить понад 20 описів та 58344 справи за 1646–1948 рр. Особливістю документів Австро-Угорського періоду історії Закарпаття є те, що написані вони переважно угорською мовою. Нами було використано ряд матеріалів цього фонду, що характеризують складну соціально-економічну ситуацію на теренах Закарпаття і Пряшівщини, тяжке матеріальне становище і низький рівень освіченості населення [171; 174–185; 189; 192; 194; 197–199; 202; 206–208 та ін.]. З'ясовано, що поза декларованою рівністю обрядів в імперії, греко-католицька церква насправді знаходилася в приниженому та пригнобленому становищі, через що боротьба за фактичне зрівняння уніатського духовенства з римокатолицьким була одночасно невід'ємною частиною суспільного життя закарпатських русинів.

Опрацьовано також листи, звернення і послання каноніка Мукачівської греко-католицької епархії О. Духновича, що характеризують його як ревного християнина, благодійника та невтомного культурно-освітнього діяча краю.

Так, у справі розповсюдження календаря «Поздравление Русиновъ на

годъ 1850» О. Духнович звернувся листом, датованим 17 листопада 1849 року, до ординаріату Мукачівської єпархії. «На користь нашого народу, для визнаної національності я вирішив видати у знак любові до народу перший у нас в Угорщині руський календарчик, який, після укладення, я постарався, кирилицею надрукувати в Перемиській єпископській друкарні», – писав автор у згаданому листі (латиномовному). О. Духнович просив ординаріат, щоб «з метою пробудження національної свідомості для підтримки цього твору зволив оголосити передплату і вказав, скільки примірників міг би я туди надіслати» [167, арк. 1]. Цей заклик просвітника щодо розповсюдження його календарів, як засвідчив тогочасний угорський історик В. Мейсарош [601, с. 142–143], знайшов схвалення і підтримку в середовищі місцевих греко-католицьких священників.

Інший лист О. Духновича від 19/31 травня 1850 р. у справі двох публікацій адресований вікарію Мукачівської єпархії: «...Дружество наше литературное, – писав О. Духнович, – на будущій 1851 год умѣло видати один маленькій, народу способный календарик, ... посем для любителей литературы народным на той же будущій год видати хочет новий русскій альманах под написом «Поздравленіе Русинов на 1851 годъ» – с разными стихотвореніями і разговорами... Мы усиловатися будем якнайлучше и спѣшнѣше любезному народу нашему, наколико можно, чистою служити литературою, и чаем як о числѣ пренумерацій, так и о довольности народа» [173, арк. 1] (Додаток Ж).

Першоджерела ілюструють поширену в науковій літературі тезу про те, що уже на початку 40-х років XIX ст. педагог включився в активну боротьбу за поширення освіти в Закарпатті. Він був переконаний, що першим етапом боротьби за свободу, рівність і незалежність його народу повинна бути школа, що найкращим засобом до поліпшення життя краян мусить бути освіта, письменність народних мас. «Все русины жебраки, им

не поможет ничто, кроме школы» [356, арк. 7–8], писав О. Духнович у своєму листі до галицького друга Я. Головацького, датованим 25 травня / 6 червня 1853 р.

У низці архівних документів йдеться про задум О. Духновича заснувати на Чернечій горі в Мукачеві руську друкарню, в якій друкували б не тільки церковну літературу, але і підручники для шкіл та інші світські книги. Та в єпископській капітулі в Ужгороді цей намір Будителя не підтримали, вимагали «бунтівника» заарештувати [271, с. 530]. З болем занотував письменник у щоденнику: «Так поводитися зі мною в Ужгороді за мою працю на користь народу. Так платили мені мадяри, точніше руські мадярони-ренегати» [264, с. 530].

На окрему дослідницьку увагу заслуговують також Ф. 4 «Наджупан Ужанської жупы, г. Ужгород», який містить понад 31 тисячу справ за 1443–1913 рр. В оп. 12, спр. 740 знаходиться повідомлення угорського королівського намісництва про дозвіл викладання української мови та інших предметів українською мовою в Унгварській гімназії [74]. Цінними є спр. 1615 [77], спр. 1726 [78] та ін. в яких доповідається шкільним інспектором про стан шкіл в Ужанській і Бережській жупах.

Матеріали Ф. 113 «Королевский школьный инспекторат Ужанской жупы, г. Ужгород» (1868–1919) дають можливість проаналізувати становище шкіл за даний період. У оп. 1, спр. 1 [147] містяться, зокрема, переписка з Міністерством релігії та народної освіти Угорщини про фінансування, будівництво та ремонт шкіл, їх укомплектування переважно угорськомовними підручниками, встановлення розміру заробітної платні вчителям, особові справи вчителів, статистичні дані про учнів та їхніх наставників тощо [149–153]. В окремих справах зберігаються листи Міністерства культу та народної освіти: «Перелік шкільних підручників, заборонених урядом для використання» оп. 2, спр. 13 [148], «Вимоги до складання розкладу навчальних занять» оп. 4, спр. 147 [154] та ін., які розкривають напрями денационалізаторської політики Будапешта в галузі

шкільництва.

Важливі відомості релігійно-культурного змісту представлені у Ф. 64 «Мукачевский чернечий монастирь отцов Василиан, г. Мукачево». У матеріалах фонду характеризується участь каноніка О. Духновича у громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття, з'ясовуються причини духовно-релігійного занепаду монастирів у другій половині XIX ст. Документи свідчать, що разом із своїм духовним наставником О. Духновичем василіани відстоювали давню кирило-мефодіївську традицію, церковнослов'янську мову та східний обряд у богослужінні [135–138], незважаючи на опір офіційного Будапешта. На увагу заслуговують й інші факти активної співпраці О. Духновича з василіанами (за покликом серця він опікувався юнаками-монахами із незаможних родин, 1859 р. подарував більшу частину своєї багатой бібліотеки, переважно давньоукраїнських творів, Краснобрідському монастирю [318] та уклав «Монаші правила» [428].

Значну історико-педагогічну цінність мають матеріали Ф. 50 – Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороді (Правление «Культурно-просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). Вони дають змогу реконструювати напрями культурно-просвітницької і педагогічної діяльності товариства ім. О. Духновича в 20–30 рр. XX ст., зокрема, підготовка учительських кадрів, відкриття читалень, засвідчують вплив праць О. Духновича-просвітника на культуру й освіту краю в чехословацький період історії [95; 96; 98; 100; 103; 108–110; 112; 114; 123; 125; 126; 130]. Прикметно, що саме в цей демократичний період у багатьох містечках і селах Закарпаття і Пряшівщини (Севлюш, Колочава, Рахів, Пряшів та ін.) було відкрито пам'ятники і бюсти, проведено концерти, присвячені пам'яті О. Духновичу [102; 117; 120; 122; 131; 129], а це засвідчує, що краяни віддавали «батьку Духновичу» велику шану. У оп. 1. спр. 8 міститься власноруч писаний лист проф. О. Аристова адресований «Правлінню

Руського культурно-просвітницького товариства ім. О. В. Духновича» в Ужгороді. В листі мова йде про те, що в результаті достатньо зібраного матеріалу про національне, культурне життя Галицької, Буковинської та Угорської Русі, автобіографій, портретів, рукописів, наукової літератури та рідкісних книг було створено «Карпато-Русській Музей Ф. Ф. Аристова» в Москві» (25.VIII.1928) [123, арк. 67]. На основі фондів даного музею Ф. Арістова планувалось створити «Бібліотеку карпато-руських писателів» та видати історико-літературний нарис «Карпато-руські писателі» в 3-х томах, але Перша світова війна завадила грандіозним планам О. Аристова та негативно вплинула на подальшу творчу роботу професора.

Таким чином, сконцентровані у фондах ДАЗО архівні першоджерела віддзеркалюють постать О. Духновича в контексті доби, уточнюють наявні в літературі факти його життєпису, фіксують його орієнтацію на передові гуманістичні тенденції розвитку науки і культури, народні і християнські джерела, акцентують увагу на його поважному внеску в розвиток культури українців Карпат, особливо у сфері шкільництва. Вони засвідчують, що Будитель і вчений багато зробив для формування у закарпатських русинів-українців національної самосвідомості шляхом розвитку культурно-освітнього життя, заснування культурно-освітніх товариств, розширення мережі шкіл у краї, навчання рідною «руською» мовою, проповіді науки Христової.

Цінну інформацію зустрічаємо у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (далі ЦДІАУ у Львові). Ф. 129 – Львівський Ставропігійський Інститут, м. Львів, оп. 4, спр. 84 вміщує відомості про заборону релігійної літератури на території Закарпаття (Мармарошський комітат) [554]. Ф. 309 – Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів, спр. 42 зберігає цінну інформацію щодо вивчення історії та культури Закарпатського краю, зібрану з допомогою організованих поїздок членів НТШ та їх етнографічних розвідок [560]. У

Ф. 362, оп. 1, спр. 83 зберігається рукопис ґрунтового дослідження голови НТШ, академіка ВУАН Кирила Студинського «О. Духнович і Галичина» [561]. Ф. 684 – Протоігуменат монастиря чину св. Василя Великого, м. Львів (1772–1946) оп. 1. спр. 116 [563] – містить листи О. Духновича до протоігумена щодо обміну літературою між Закарпаттям і Галичиною. Нашу увагу привернули також матеріали Ф. 180 – Головної руської ради, м. Львів. 1821–1869 рр. оп. 1. спр. 29, які відображають задуми галицьких діячів щодо відокремлення Закарпатської України від Угорщини із можливістю приєднання її до Галичини [559].

Спадщина О. Духновича – помітний внесок у скарбницю духовної культури Західної України. Для популяризації і пропаганди його доробку наукова бібліотека ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (далі УжНУ) збрала колекцію «Бібліотечка О. Духновича», яка сягає понад 100 примірників книг та журналів. На особливу дослідницьку увагу заслуговує один з найбільш ранніх і відомих нам автографів О. Духновича «*Notitum lectorum concinnatum ab Alexandro Duchnovics*» («Вулик читачів, оспіваний Олександром Духновичем») (1825) [396]. Це збірка конспектів та оригінальних творів О. Духновича, написаних латинською мовою (Додаток Г).

У фондах бібліотеки УжНУ зберігається чимала кількість книг та часописів із згаданої вже книгозбірні О. Духновича, яку в 1859 р. він подарував монастирю у Красному Броді (нині Пряшівський край) з умовою, щоб бібліотека була доступна широкій громадськості. На кожній з цих книг, які видавалися у Львові, Чернівцях, Москві, Будапешті, Відні, Венеції, Кошицях, Трнаві від XVI ст. до 1859 р. українською, російською, латинською, німецькою, чеською, румунською, сербською і французькою мовами, є власноручний напис О. Духновича.

Не меншу бібліографічну і наукову вартість має колекційне зібрання віршів, виписок, нотаток, роздумів О. Духновича «*Privatae cogitationes praesertim nocturnae Alexandri Duchnovics, dioecesis Eperjessiensis*

presbyteri» [280] українською, латинською, угорською, німецькою, французькою мовами, датована 1832 р. («Особисті роздуми, особливо нічні, Олександра Духновича, священника Пряшівської єпархії») (Додаток Г). Певне світло на мовні настанови і громадську діяльність О. Духновича як представника Пряшівської єпархії кидає його рукописна збірка «Selecti sermones variis occasionibus praesertim installationibus habiti, collecti per Alexandrum Duchnovics» («Вибрані промови з різних нагод, зокрема посвячення, зібрані (написані) Олександром Духновичем») [281], яка містить матеріали 1845–1848 років.

Важливе значення для з'ясування місця і ролі О. Духновича у громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття має періодика середини ХІХ ст., яка знаходиться у фондах ДАЗО, Закарпатського державного краєзнавчого музею (далі ЗДКМ), Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника (далі ЛННБУ ім. В. Стефаника), бібліотеці ДВНЗ «УжНУ» (відділ «Карпатика»). У дисертації використовуються матеріали газет, які виходили в різних частинах Габсбурзької монархії: «Зоря Галицкая» (1848–1857), «Вѣстник...» (1850–1856), «Церковная газета» (1856–1858), «Церковный вѣстник» (1858), «Слово» (1861–1887), «Золотая грамота» (1864–1867), «Карпать» (1873–1886). Це були друковані органи (деякі з них підтримувані урядовими колами), однак їхнє спрямування залежало від суджень та переконань самих редакторів і переважали в них слов'янофільські та русофільські погляди.

У згаданих періодичних виданнях знаходимо чимало цікавих матеріалів автобіографічного характеру. Заслуговує на увагу життєпис О. Духновича, опублікований в газеті «Золотая грамота» [319, с. 55–56]. Проте перший нарис про життєвий шлях просвітника з'явився у словацькій пресі у журналі Sokol [604, с. 32–33]. Найважливіша мета численних кореспонденцій О. Духновича-журналіста, як зазначає сам дописувач, – показати «бедственное состояние Русинів в Угорщине» [273].

У квітні 1849 р. він опублікував у львівській «Зорі Галицькій» статтю, у якій писав про те, що галицькі і закарпатські русини мали спільну історію до угорського поневолення, і вони мають об'єднатися, як «давнѣйше....слученни были...» [273, с. 184]. Як зазначає Ю. Бача, цього постулату О. Духнович ніколи не зрікся [17, с. 13]. А у вірші «Поздравленіє» він писав, звертаючись до галичан «..Будьме едно тѣло» [423, с. 38]. Ці та інші публіцистичні та поетичні твори нашого земляка засвідчують, що пошук консолідації краю з українськими землями розпочався ще задовго до розвалу монархії Габсбургів у 1918 р.

У цьому контексті зауважимо, що багатогранна діяльність О. Духновича тісно пов'язана з інтелектуальним світом сучасної йому Галичини. Ще і понині у відділі рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника (колишній «Оссолінеум») зберігається Фонд «Народного дому», який доступний для дослідників його творчої спадщини. Він містить такі важливі рукописні справи і збірки просвітника, як «Забавки Александра Духновича Каноника Пряшевскаго» (1848) [350] – збірник поетичних, прозових і етнографічних творів (Додаток Г), «Загадки и логарифы, дійствованіє Александра Духновича, Крылошана вѣ Пряшовѣ» (1852) [348] (Додаток Г), «Дѣло от бездѣлѣя Александра Духновича» (1859) [352] – збірка афоризмів, роздумів, прислів'їв, сентенцій, поезій, філософський твір «Естественно духовная Разсужденія Александра Духновича Крылошана вѣ Пряшовѣ» (1855) [349], драма «Головный тарабанщик» (1852) [351] (Додаток Г), написана, як більшість творів «для народу», живою народною мовою.

На наше переконання, звернення до зосередженої у фондосховищах рукописної спадщини О. Духновича, є важливим завданням історико-педагогічної науки. Адже серйозною вадою багатьох публікацій про мовний, філософський і педагогічний світогляд будителя є те, що предметом їх розгляду є не автографи О. Духновича, навіть не першодруки, які виходили за його життя, а тільки новіші тексти, на мові

яких суттєво позначилися мовні та політичні смаки заангажованих редакторів та заполітизованих видавців.

Для прикладу, у згадуваній рукописній збірці «Дѣло от бездѣлѣя Александра Духновича» (Додаток Г) мислитель висловив свої завітні думки про Бога, про людину і її призначення, виклав свої гуманні ідеали, етичні принципи, роздуми про античну літературу, багатство народної і Біблійної мудрості, про яку в атеїстичний період нашої історії науковці і пропагандисти воліли не згадувати.

За нашими спостереженнями, що ґрунтуються на аналізі автографів О. Духновича, переважну більшість своїх художніх творів писав українською розмовною мовою середини ХІХ ст. (української літературної він ніколи не вивчав), яка спиралася на рідні для нього ужанські та підбескидські говірки закарпатського говору. Російські, церковнослов'янські та староукраїнські книжні вкраплення властиві лише частині його творів, та й не всі з них належать О. Духновичеві.

Назагал мова творів О. Духновича відбивала не виробленість тогочасної української мови в карпатському регіоні. Становлення її відбувалося у глибокому відриві від процесу формування української мови в материковій Україні, відтак розвиток був уповільнений і загальмований тиском розвиненіших мов сусідніх народів. Цю особливість, на жаль, використовують з політичною метою деякі автори, неправомірно обстоюючи нібито наявність четвертої східнослов'янської мови (ба навіть і народу) в підкарпатському краї. Деякі з творів написані т. зв. язичієм, знаходимо багато запозичень із словацької, угорської. Але символіка його поетичного слова дуже близька до української поезії. В його віршах живуть соколи і соколята, співають жайворонки, цвіте синьо-жовтий барвінок. Художня література О. Духновича підносить етичні, звичасві норми моралі українця, утверджує образ русина-українця, котрий попри тяжку роботу, безправ'я завжди лишається сильним, здоровим, красивим, здатним до любові й добра.

Реалізувати своє кредо – служіння рідному народу О. Духнович намагався сповна. В його особі ми маємо поєднання таланту поета, прозаїка, драматурга, журналіста, історика, фольклориста, політика, філософа, культурно-освітнього діяча, вихователя молоді і педагога-науковця. Без сумніву, найбільш характерними рисами О. Духновича є його енергійність, працьовитість і жертвність в ім'я загальної справи. Працював він зранку до ночі, не знаючи відпочинку, а всі свої заробітки як добродішній християнин віддавав матері-вдовиці та на громадські справи, головним чином, на заснування шкіл, сиротинців, культурних організацій та періодичних видань. Творча спадщина О. Духновича за обсягом значна, за змістом багатогранна. В золотий фонд закарпатоукраїнської літератури (до якої зараховуємо й літературу Пряшівщини), крім віршів та прози О. Духновича, увійшли такі його твори: «Corpus juris, jus canonicum, Pars I» («Звіт права – канонічне право. Ч 1») [591] (1847) та «Corpus juris, Leges regni Hungarie, Pars II» («Звіт права. Закони Королівства Угорщини. Ч II») [692] (1847), «Biographia Basilii Popovics, Episcopi Munkacsiensis, seu Status Dioecesis Munkacsiensis ab Anno 1809 usque 1843, adumbratus per Alexandrum Duchnovics, cath. Eccl. Eperjes. Canonicum, antea notarium Cons. Munk.» («Біографія Василя Поповича, Єпископа Мукачівського») (1847) [590], «Книжиця читалная для начинающихъ» (1847, 1850, 1852) [266; 274; 268], «Поздравленіе Русиновъ» (1849, 1850, 1851) [423; 424; 440], «Мѣсяцословъ» (1852, 1853, 1856) [390; 388; 386; 387], п'єса «Добродѣтель превьшаетъ богатство» (1850) [348], «Загадки и логогрифы...» (1852) [348], «Сокращенная грамматика письменнаго рускаго языка» (1853) [236], «Молитвенникъ для русскихъ дѣтей» (1854) [271], «Народная педагогия въ пользу училищъ и учителей сельскихъ» (1857) [247], «Правила Чина С-аго Василя Великаго в Угоршинѣ» (1858) [428] та інші.

Значну вартість становлять і оригінали рукописів О. Духновича у Російській державній бібліотеці: Ф. 173. II – «Истинная история Карпато

Россовъ или Угорскихъ Русиновъ изданна народолюбцемъ Александромъ Духновичемъ» [445] (Додаток Г); Ф. 183. 1 – «Chronologica Historia almae Dioecesis Eperjessiensis ab origine videlicet, usque obitum primi Episcopi Gregorii Tarkovics, deducta per Alexandrum Duchnovics, Cathedralis Ecclesiae Eperjessiensis Magistrum Canonicum. Anno 1846. Pars I-ma» [446] (у перекл. К. Кустодієва «Исторія Пряшевской епархіи» [233]). Ці праці просвітника і вченого поряд з архівними матеріалами становлять найбільш об'ємну і найважливішу з погляду методології дослідження частину джерельної бази дисертації.

Найголовнішим здобутком у його творчій спадщині, поза сумнівом, є педагогічні праці, положення яких мають актуальне значення і на сучасному етапі розбудови національної держави, про що докладніше йтиметься в р. 2. О. Духнович добре розумів, що денационалізаторам вигідно було підтримувати, «темноту и невежество» русинів, що давало можливість ще більше їх гнобити. Через те з великою енергією він береться за просвітницьку діяльність серед свого народу: домагається відкриття шкіл з рідною мовою навчання, засновує літературні товариства, видає рідною мовою підручники для народних шкіл. Так, 1847 року він видає складений ним буквар – «Книжиця читалная для начинающихъ». Поява букваря, написаного рідною мовою, мала неабиякий успіх. Пізніше він перевидавався кілька разів. Однак угорські шовіністи у цьому вбачали виклик владі і заарештували О. Духновича. З цього приводу у своїй автобіографії він зазначає: «27 Априлія. Памятний день, ибо 1849 года, сего дня от востанников Мадярских, про русское слово, и любовь к народу Русскому, аки злодѣй пойман, и между двома орудіями, в проводѣ 400 воинов веден был до Кошиць, и тамо в Темницу заключен» [335, с. 396] З цього часу і до кінця свого життя О. Духнович перебував під таємним наглядом поліції.

Але ці випробування не змогли зломити його духу. У 60-х роках він ще з більшим запалом розгорнув свою діяльність у галузі народної

освіти. Про його наполегливу працю засвідчує й такий факт – виходять книги для шкіл: «Краткій землепись для молодыхъ Русиновъ» (1851) [270] (Додаток Г), «Литургическій катихись, или изъясненіе с. литургии и нѣкоторыхъ церковныхъ обрядовъ» (1851, 1854) [235; 234], «Хлѣб души или набожныя молитвы и пѣсни для восточныя церкви православныхъ христіанъ» [238] (1851) (перевиданий неодноразово 1857, 1860, 1864, 1866, 1868, 1869, 1877, 1900 та ін.), у яких зокрема відбито високий рівень теологічних знань і релігійну зрілість священнослужителя.

Окремо слід сказати про найважливіші історичні праці О. Духновича «О Народахъ Крайнянскихъ или Карпатороссахъ угорскихъ подъ Бесъкидомъ въ Земплинской, Унгской и Шарѣской столиці живущихъ» (1849) [350 ч. II], статтю «Краткая история Угорскихъ Русиновъ» (1851) [269]. Розвиваючи в них висновок своїх попередників-земляків І. Орлая і Ю. Гуци-Венеліна про походження Карпатських русинів, О. Духнович аргументовано стверджує, що вони є автохтонами і з давніх-давен заселяють територію по обидва боки Карпат, а це суперечило офіційній угорській історіографії. Отже, історію Закарпаття О. Духнович розглядає у контекстуальному прояві на тлі історії усієї України-Руси, всього слов'янського світу. Ця патріотична думка проходить червоною ниткою майже у всіх історичних працях будителя, пройнятих глибоким історизмом.

Важливою складовою джерельної основи дослідження є джерела особового походження – листи, щоденники, автобіографії, заповіти О. Духновича. Він інтенсивно листувався з багатьма відомими літераторами та науковцями Галичини. Особливої уваги заслуговує фонд Я. Головацького відділу рукописів ЛННБУ, який містить цінні листи-оригінали просвітника [356]. Перший лист О. Духновича датується 1853 роком і листування з галицьким товаришем тривало до 1861 року, всього 30 листів. Кожний лист закарпатського будителя просякнутий ідеями культурного прогресу та невтомної праці заради «віку кращого»,

зачіпає мовну проблематику, окреслює можливі шляхи співпраці між русинами всієї Австрійської імперії. Листи до Ю. Желехівського [341], Т. Петрика [339] та д-ра Г. Гинилевича [342; 343], Б. Дідицького [353], які містяться також у відділі рукописів, дозволяють глибше пізнати особистість вченого.

В епістолярії О. Духновича, який охоплює широкий часовий відтінок (1830–1865) та значне коло осіб, віддзеркалена зокрема проблематика мовних, ідеологічних, політичних орієнтацій і вподобань просвітника. Він закликав галицьких побратимів писати єдиною бесідою – «ми, менша частина, на все найкраще пристанемо і вас поважати будемо; але просимо, благаємо вас, зважайте і ви на нас і буковинців-братів своїх та намагайтеся їх прихилити до себе краще в мирі і любові, ніж упертістю («упором») їх віддаляти й ображати» [256, с. 43]. Поняття «руський народ» О. Духнович відносив не тільки до русинів Австрійської монархії, а й до русинів-українців Російської держави [256, с. 43]. Проживаючи у краї, найбільше віддаленому від Росії, і перебуваючи в полоні слов'янофільських та москвофільських ідей, він, цілком природно, відчував загрозу асиміляції русинів з боку німців і мадярів, а не царської імперії з її політикою «выравнивания народностей», тобто їх винародовлення. Через хибні ідейно-політичні орієнтації та брак правдивих інформацій про сусідню державу просвітник, на жаль, не розумів, що в середині XIX ст. Росія виконувала роль жандарма у придушенні національно-визвольної боротьби підневільних Австрійській імперії народів.

Незважаючи на це, немає підстав оголошувати О. Духновича діячем лише локального, а не загальноукраїнського масштабу. Він був будителем і просвітителем народу-племені на його шляху до «державности й соборности», як слушно зауважує американський славіст В. Маркус [374, с. 5].

У згаданих вище листах О. Духновича до Я. Головацького за 1853–1861 рр. містяться цікаві і цінні в науковому плані відомості про друкування у Львові та Перемишлі праць культурних діячів Закарпаття, інформація про творчі плани О. Духновича (7/9 травня 1853) [356, арк. 1–6] і матеріали про економічне становище русинів Угорської Русі, про політику уряду по відношенню до місцевого населення (25 травня / 6 червня 1853) [356, арк. 7–8] і т. д. З листів довідуємося, що О. Духнович поширював на Закарпатті праці відомих галицьких істориків Д. Зубрицького та А. Петрушевича, з якими підтримував наукові контакти, твори М. Балудянського (29 листопада / 11 грудня 1853) [356, арк. 15–18]. Йдеться також про першу українську газету в Галичині «Зорю Галицьку» (орган Головної руської ради), яку О. Духнович високо цінував і у якій активно співпрацював (29/13 вересня 1853) [356, арк. 12]. Майже через усі листи будителя до громадських діячів Галичини – і це головне – проходить ідея єднання закарпатських русинів з єдинокровними українцями Східної Галичини, Північної Буковини і Наддніпрянщини.

Неабиякий інтерес для дослідників становлять листи і щоденники, у яких йдеться про культурне життя регіону, стан народної освіти, зокрема – про роль і місце національної інтелігенції в духовному відродженні краю [263; 264; 265; 337; 338]. Такі погляди О. Духновича, на нашу думку, дозволяють в якійсь мірі відповісти на питання: де ж причина того, що певна частина закарпатської інтелігенції, в тому числі й духовенства, була відірвана від народу, не цікавилася його проблемами, не дбала про його інтереси, а вірою і правдою служила існуючому режиму, яка, якщо й не допомагала свідомо уряду Угорщини в денаціоналізації свого народу, то й не боролася проти мадяризації русинів. Отже, в листах О. Духновича ще в сер. ХІХ ст. порушувалася актуальна і нині проблема ролі інтелігенції в суспільному і духовному житті краю, та наболіла проблема, яка пізніше активно розроблялася В. Гнатюком, М. Драгомановим, Ю. Жатковичом, А. Кралицьким, І. Франком та іншими.

Священник О. Духнович не раз з болем у серці писав про фактично зрадницьку позицію частини греко-католицького духовенства по відношенню до свого народу, його мови, культури, звичаїв, традиції, хоч власне духовенство, на його думку, повинно було стати тією силою, яка б відстоювала і берегла все це. Про атмосферу того часу, в якій жив і працював будитель, красномовно свідчить хоч би його лист від 8/20 травня 1860 р., у якому він писав: «У насъ мадыарисмъ ростеть и распространяется голосно, всѣ убираются по мадыарски, и черѣкають острогами, слова не слышатъ иного кромѣ мадыарского; – а наши Русины не лишень помагають, но и предводительствуютъ имъ, и самъ мадыарскаго языка на Гимназіи здѣшной Учитель есть русскій священникъ!» [356, арк. 53–54].

Отже, епістолярна спадщина О. Духновича, і, зокрема, листи до Я. Головацького (1850–1861) – цінне джерело з історії життя та діяльності не тільки їх автора, але й історії Закарпаття 50–60-х років XIX ст.

У процесі історико-педагогічного пошуку використано також малодосліджуваний епістолярій О. Духновича – переписку з василіанами [300], яка значно доповнює відомості, що містяться у фондах ДАЗО. Із листів ми довідуємося не тільки про щире ставлення отця О. Духновича до монахів василіанського чину, а й про його задушевне бажання піднести Чин на височінь благородного його призначення. Тому він не шкодував ні часу, ні коштів, щоб василіанські монастирі стали не лише духовними, але і культурними осередками.

Слід зазначити, що чимало помилкових тверджень, які належать ще дослідникам XIX ст., переходять з роботи в роботу, деформуючи образ будителя. Деякі з них виникли ще за його життя, тому вважались вірогідними; автором деяких був сам О. Духнович. Його автобіографії (латиномовна і написана руською мовою) не є завжди вірогідними джерелами, оскільки автор укладав їх дещо тенденційно. Зокрема він однобоко коментував певні події свого життя (своє заарештування

революційними військами, свою прогабсбурзьку орієнтацію, ставлення до революції тощо), на деяких фактах особливо наголошував, інші відсував на задній план або і замовчував (свою проугорську орієнтацію). До того ж автобіографії він писав в останній період життя, коли вже стирались спогади про роки молодості, які і викладені ним неточно. Слід віддати належне досліднику з м. Суми М. Маньку, який відшукав у приватній колекції текст життєпису, написаний рукою О. Духновича (29 с.), здійснив його розшифровку і першодрук, написав розлоге дослідження «До другого варіанту «Краткой Біографії» О. В. Духновича» (Додаток Д) [371]. Він глибоко проаналізував коріння міфу-легенди О. Духновича, введеного у текст цією автобіографією, про начебто російське походження роду О. Духновича з князів Черкейських.

Мемуарна проза представлена у щоденниках-нотатках О. Духновича 1858–1863 рр., які є важливим історичним джерелом. Це три об'ємні записники, які він називав «записками»: «Записка Александра Духновича 1858» [263], «Записка Александра Духновича отъ года 1861» [264], «Записка Александра Духновича 1863» [265] (Додаток Г). Вони мають велике пізнавальне значення, вводять в атмосферу суспільно-політичного і культурного життя краю кінця 50-х – початку 60-х років, допомагають краще осягнути постать автора і ті перешкоди, які стояли на шляхах поступу його рідного народу, засвідчують широту його інтересів, зацікавленість життям рідного українського народу в Галичині.

У своїх кореспонденціях, статтях, репортажах О. Духнович відстоював інтереси народу, піднімав питання освіти, літератури і мистецтва, болючу проблему літературної мови, нерідко обстоюючи й віджилі на свій час погляди, помітне місце у його публікаціях займають вагомі питання організації шкільництва, виховання молоді в патріотичному і релігійному дусі.

У кореспонденції до львівського «Слова» 1861-го року він пише: «найбільше болить його, непокоїть душу й серце, що русини змушені тинятися по чужинах, а його звинувачують у всіх смертних гріхах і ненавидять, що захищає «свою рускую народность» [259, с. 262]. У віденському «Вѣстнику...» від 5/27 січня 1863 року розвінчує пристосуванців-русинів, які не визнають рідного народу, і навіть сприяли, аби законно обраний до крайового сейму, громадський діяч Адольф Добрянський не став його депутатом [253, с. 22–23].

Аналіз численних кореспонденцій, статей, репортажів, що належить перу О. Духновича, дає підстави зробити висновок, що індивідуальному стилю О. Духновича-публіциста притаманні такі риси: актуальність проблематики, ідея соборності, що проявляється в актуалізації й осучаснюванні історичних подій та постатей, формуванні християнського світогляду та патріотичного почуття, відборі злободенних і переконливих фактів.

Публіцистика О. Духновича є не тільки дзеркалом доби, вона є також відбитком його власного «я» з усіма позитивними рисами (щира побожність, патріотизм); вадами його суперечливої постаті як продукту часу. В ній знайшли відображення окремі аспекти педагогічного світогляду та ієрархія його виховних цінностей, розкривається перед нами також його життєпис і людяна натура.

Найбільш повним академічним виданням спадщини О. Духновича є виданий зусиллями славістів Словаччини 4-томник його творів. Символічно, що саме в період «празької весни» побачив світ у Словаччині перший том зібрання творів головного будителя закарпатських українців доби «весни народів» [243]. Він відкривається написаною О. Рудловчак 150-сторінковою біографією О. Духновича, яка фактично є науковою монографією й понині лишається найґрунтовнішою з усіх подібних досліджень, хоч і не позбавленою недоліків методологічного характеру (недооцінення релігійної поезії й духовної педагогіки мислителя тощо). У

томі представлено масив художніх творів автора: поезії рідною мовою, іншомовні поезії (словацькою, угорською, латинською мовами, у додатках також німецькою та французькою), загадки і логогрифи, афоризми та п'єси. Значний пласт цих творів має яскраво виражений народно-патріотичний і християнський характер.

У контексті нашого історико-педагогічного дослідження особливу увагу привертає тематична спрямованість упорядкованого М. Ричалкою другого тому [244] в якому вміщено підручники, створені О. Духновичем: буквар «Книжиця читалная для начинающихъ» – 1847 р., 1850 р., 1852 р.; підручник для народних шкіл з географії та історії «Краткій землепись для молодыхъ Русиновъ» – 1851 р. (Додаток Г); «Сокращенная грамматика письменнаго рускаго языка» – 1853 р.; «Народная педагогія въ пользу училищъ и учителей сельскихъ» – 1857 р. Ці праці з педагогіки стануть предметом докладного аналізу в межах другого розділу.

У третьому томі [245] видрукувано твори О. Духновича, вміщені у виданих ним народних календарях на 1850, 1851, 1853, 1854, 1857 роки, публіцистика 1849–1864 рр., матеріали, опубліковані після смерті автора «О склонностяхъ человеческихъ и о физиогноміи», «Исторія Пряшевской епархіи...», працю з історії «О Народахъ Крайнянскихъ...», «Истинная исторія Карпато Россовъ или Угорскихъ Русиновъ изданна народолоубцемъ Александромъ Духновичемъ», автобіографії (латиномовну та чорновий варіант «Краткой Біографіі Александра Духновича...»), життєписи, некрологи та спогади про О. Духновича.

На жаль, у другому і третьому академічних томах не знайшлося місця суто релігійним творам духовного наставника молоді О. Духновича, що значно збіднює їх зміст.

Підготовлений на схилі віку О. Рудловчак під її керівництвом четвертий том творів Олександра Духновича, куди повинні були увійти його щоденники-записники, спогади і листи, не вдалося опублікувати ще за життя дослідниці. Однак довгоочікуваний четвертий том творів

О. Духновича [246] все-таки було опубліковано на початку 2019 р. з ініціативи професора М. Мушинки.

Іншою помітною акцією у справі публікації творчої спадщини О. Духновича на Пряшівщині стало обнародування С. Гостиняком його щоденників (записок) [263–265].

На Закарпатській Україні глибше вивчення життя і творчості О. Духновича розпочалося лише після проголошення самостійності України науково-теоретичною конференцією «Олександр Духнович і слов'янський світ» (23–24 квітня 1993 року), тези якої було видано окремим збірником під ред. В. Попа [402]. У тому ж році у видавництві «Карпати» з'явилося видання вибраних віршів, прози, наукових праць та публіцистики О. Духновича, упорядковане О. Рудловчак [242].

На відміну від пряшівського видання творів О. Духновича тут його мова пристосована до норм сучасної української мови. Поважним внеском закарпатців у дослідження друкованого доробку будителя є видання бібліографічного покажчика О. Закривидороги [406]. На сьогодні це найповніший довідник, своєрідна енциклопедія духновичезнавства, що охоплює понад 1800 позицій.

Вершиною доробку закарпатоукраїнських вчених на ниві дослідження спадщини О. Духновича була міжнародна наукова конференція, присвячена 200-літтю від дня його народження (Ужгород, 2003). Вона сприяла нарощуванню історико-славістичних та історико-педагогічних знань.

Матеріали конференції «Олександр Духнович – визначний педагог, мислитель і громадсько-політичний діяч Закарпаття» [404] охоплюють 42 доповіді та бібліографію «духновичіани» за 1995–2003 роки. В Ужгороді до ювілею було видано і збірник творів О. Духновича [241]. Це найповніше на сьогодні видання його творчої спадщини в Україні, розраховане на широкого читача.

1.2. Генезис наукових досліджень педагогічної спадщини О. Духновича

О. Духнович є однією з найбільш досліджуваних постатей в історії Закарпаття. Його творчість і наукова діяльність повністю вписуються в контекст слов'янського національно-культурного відродження. Аналогічні постаті бачимо в сербській, хорватській, болгарській, чеській і словацьких культурах кінця XVIII – першої половини XIX ст. Йому присвячено сотні наукових публікацій (монографій, дисертацій, брошур, окремих статей), проте загального історіографічного огляду цього величезного і суперечливого доробку досі не існує. Особливо це стосується дорадянської історіографії – важливого етапу дослідження творчості О. Духновича, етапу збирання і нагромадження фактичного матеріалу, політико-ідеологічних суперечок, прямолінійних суперечливих висновків і тверджень.

Студіювання історіографічних аспектів досліджуваної проблеми започатковано у працях Л. Баботи, М. Вегеша, В. Задорожного, Д. Федаки, проте ґрунтовного критичного огляду величезного історіографічного доробку вчених про О. Духновича досі ще не існує. Тому в контексті даного дослідження важливо здійснити аналіз позитивних сторін і вад основних напрямів тогочасної історико-педагогічної літератури.

- *О. Духнович в українській та російській історіографії часів Австро-Угорської монархії (сер. XIX – поч. XX ст.).* Перші відомості про О. Духновича з'явилися у пресі ще у 60-х роках XIX ст. Львівські та віденські газети надрукували повідомлення про смерть просвітника і вченого, подали основні віхи життєпису, в загальних словах схарактеризували його діяльність, високо оцінивши його патріотизм, культурно-освітню роботу, відстоювання культурно-національних прав русинів.

Вважаємо, що найбільш об'єктивну оцінку О. Духновичу дав І. Сільвай (псевдонім У. Метеор) у статті «О современномъ положеніи русскихъ въ Угріи», видрукуваній у «Славянскому сборнику» 1875 р. Уникаючи загальних висловів, він зосередив увагу на його конкретній праці: «Духновичъ не былъ гений, поэтъ высокихъ дарований, или литераторъ Европейской славы; онъ былъ только скромный «будильникъ»... Нуженъ былъ календарь – Духновичъ составилъ и издалъ календарь. Оказалась потребность въ школьныхъ учебникахъ – Духновичъ написалъ и издалъ на собственные издержки: буквар, грамматику, земленикъ, народную педагогію и проч...» [377, с. 51–52].

Шкода, що до цих слів І. Сильвая не прислухались пізніші автори праць про О. Духновича, передусім російські і деякі галицькі вчені та публіцисти (Ф. Арістов, О. Пипін, П. Феєрчак та ін.) – прихильники «единой и неделимой России». Маніпулюючи на власний розсуд етнонімами «русин» (давня назва українців Карпат) і «руський», вони витворили міф про О. Духновича як палкого патріота, титана і генія «карпато-російської» культури. Для прикладу, москвофільський науковець Ф. Арістов пафосно заявляв, що ім'я О. Духновича є «знаменем національно-культурного единства Карпаторосии и России, братского об'єдинения всех ветвей одного великого и могучого русского народа – от Карпат до Камчатки...» [8, с. 20–21]. Це міфотворення загальмувало процес наукового аналізу доробку просвітника, визначення його справжнього місця в історії української культури і науки.

Наприкінці ХІХ ст. побачили світ окремі, більш об'єктивні праці про культуру та будителів Закарпаття і в українській пресі Галичини. Автори таких праць викривають великодержавну москвофільську писанину, намагаються відстояти право на життя українського народу, його духовності, літератури і самобутньої культури взагалі. Першою такою розвідкою можна вважати велику статтю В. Лукича «Угорська Русь», опубліковану в Стрию, в літературному збірнику «Ватра» [360].

Подаючи біографію покійного О. Духновича В. Лукич ставиться до закарпатського письменника і педагога з неприхованою симпатією як до «вельми поважного чоловіка», не вдаючись до докладного огляду перераховує відомі йому твори та ті видання, де він друкувався. Автор робить закид видавцям галицьких часописів за фальсифікацію мови творів і як приклад такої «фабрикації» наводить відомий вірш поета «Русский марш» (1861). На наш погляд, певна провина за мовну плутанину лежить і на самому О. Духновичу, про що свідчать і збережені донині у ЛННБУ рукописи [350], у яких ніхто не підправляв мову творів просвітника і вона залишилася в «первозданном» вигляді.

Критикуючи твори О. Духновича й інших закарпатських письменників, що писали «язичієм», В. Лукич закликав інтелігенцію Карпатського краю не цуратися давніх традицій, жити своїм, а не чужим життям, відроджувати україно-руську народність і свою долю на рідній материнській, а не чужій мові і взагалі відмовитися від російської культури і літератури як такої, що завдає шкоди духовності нашого народу [360, с. 203].

У Львові виходить біографічний нарис про О. Духновича, написаний І. Созанським, і його ж окрема стаття «Поетична творчість Олександра Духновича» в записках НТШ [462]. Якщо про педагогічну діяльність будителя автор відгукнувся в найбільш загальних рисах досить прихильно, то про поетичну, навпаки – досить критично. Про загальновідомий вірш поета «Вручаніє» (1850) [424, с. 69–70] і взагалі про патріотизм О. Духновича І. Созанський також висловлюється досить скептично: «Справжнього патріотизму у віршах Духновича немає» [462, с. 139–140]. Вочевидь, І. Созанський не збагнув, що в період посилення денационалізаторської політики уряду Австро-Угорщини в галузі культури та освіти кращі патріотичні поезії О. Духновича і, зокрема, його «Вручаніє» («Я Русинь биль, есмь и буду...») [424, с. 69–70], відіграли велику роль у піднятті патріотичного духу поетових земляків, у глибшому

розумінні національної приналежності до великого «руського племені», себто українського народу.

До Першої світової війни найбільш вагомим висловлюванням про О. Духновича і взагалі про закарпатоукраїнське літературне і культурне життя знаходимо у працях М. Драгоманова, В. Гнатюка та І. Франка. До оцінки літературних та суспільно-політичних явищ вони підходили з принципових, демократичних та наукових позицій, різко відмежовуючи позитивне від негативного, того, що віджило свій вік. Класик української літератури І. Франко не зачисляв О. Духновича до москвофільської течії, представники якої зневажали національні особливості українського народу і прославляли «могутню» Росію. Він виділяв О. Духновича окремо, даючи в статті «Стара Русь» стислу, але в усіх відношеннях вірну оцінку його багатогранної діяльності. Маються на увазі відомі слова про те, що О. Духнович був «чоловік без сумніву доброї волі і не малих здібностей», але «невлічимо заплутаний у мовній та політичній доктрині» [533, с. 384]. Напевно, немає такого дослідника творчості О. Духновича, котрий би не згадував ці слова І. Франка і, як вірно зауважує Ю. Бача, кожен по-своєму [16, с. 16–17].

У монографії «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.» [533, с. 157] І. Франко позитивно оцінив літературну і громадську діяльність О. Духновича, однак його педагогічні погляди, на жаль, залишилися поза аналізом. Назагал висновки та узагальнення вченого із світовим іменем мають важливе методологічне значення для розуміння тогочасної доби та з'ясування місця і ролі літературного та наукового доробку О. Духновича в історії культури України.

У книзі «Австро-руські спомини (1867–1877)» [231] відомий культурний діяч М. Драгоманов правильно наголосив на тому, що закарпатські українці є частиною українського, а не російського народу, але діяльність і педагогічну творчість О. Духновича конкретніше не оцінював.

- *Життя і творчість О. Духновича в історіографії міжвоєнної доби 1919–1939 рр.* Після розвалу Австро-Угорщини і закінчення Першої світової війни за Сен-Жерменським мирним договором від 10 вересня 1919 р. Закарпаття ввійшло до складу Чехословаччини як адміністративна одиниця з пропозицією «надати їй найширше самоуправління сумісне з цілісністю Чехо-Словацької держави» [35, с. 84].

Із включенням Закарпаття до складу Чехословацької республіки національне питання не було розв'язане. У 20-х – 30-х роках ХХ ст., тут оформилися чотири культурно-національні та політико-ідеологічні орієнтації: російська, ідейно пов'язана з нею місцева «карпаторуська», «угро-руська» та українська («народовецька»).

Ідеологічні і політичні засади карпаторуської та «общерусской» орієнтації знайшли своє відображення в програмному документі – брошурі «Народный катехизь» (1926). У ньому твердилося, що «русский и русин значит то самое», що «наша народность русская, ибо мы – русский народъ», а «нась русских есть больше, чѣмъ 100 милліона», що «украинцы – следующие враги русского народа послѣ коммунистовъ», а «украинскаго языка нѣтъ, как нѣтъ и украинской державы» [395, с. 2–7]. Іншими словами, спекулюючи на приязні населення до своєї старої самоназви «русин», русофіли намагалися творити новий «карпаторусский» народ з антиукраїнською орієнтацією.

Наукова вартість писань репрезентантів москвофільського табору – М. Бескида, А. Попова, Є. Недзельського про О. Духновича невисока. Будь-що вони намагалися вписати його творчий доробок в «общерусский» контекст. Прикриваючись іменем письменника і педагога, вони пропагували великодержавну шовіністичну ідею «великой» і «неделимой матушки-Руси», розпалювали міжнаціональну ворожнечу і провокували мовні і політичні суперечки з «просвітянами».

Нашу увагу привертають погляди прихильника карпаторуського напряму, досить відомого історика Закарпаття дорадянського періоду І. Кондратовича, що були викладені й популяризовані в книжиці «Історія Подкарпатскої Руси для народа» (Ужгород, 1924), яка стала шкільним підручником і, отже, мала вплив на формування історичних знань та поглядів місцевого населення. У поле зору І. Кондратовича, з-поміж інших будителів потрапила і постать О. Духновича як «поета, історика і педагога свого часу». Головним підсумком енергійної діяльності просвітника історик вважав зростання етнічної свідомості карпатських русинів: «молодіж Пряшівської єпархії стала дієвувати в народном дусі», а «народный гімн: «Я Русинъ былъ, есмь, и буду...» повсюду співався» [314, с. 93–95].

На початку ХХ ст., в умовах, коли офіційна угорська пропаганда почала творити під Карпатами новий русинський народ, в цілому оформився «угро-руський» напрям. Визначаючи населення Східної України і Галичини окремим етносом з його правом на свою державність, угорські офіційні кола започаткували міф про окремий карпаторуський народ, що належить до корони св. Стефана і не має нічого спільного з українцями на схід від Карпат. Для цього знайшлися і свої теоретики, змадяризовані русини Ш. Бонкало, А. Годінка і Г. Стрипський. Саме ці університетські професори і вчені ще до Першої світової війни почали «науково» обґрунтовувати етнічну, культурну і політичну окремішність підкарпатських русинів, їх «мадярсько-руське» походження та «відрубність» від українського народу. Продовжували вони цю роботу у 20–30-х роках і особливо активізувалися у 1939–1944 рр., коли Закарпаття було окуповане фашистською Угорщиною [496, с. 206].

Теоретик означеної ідеологічної течії Г. Стрипський визнавав, що до середини ХІХ ст. Закарпаття культурно і політично більше тяжіло до Галичини, України і Росії. Тепер же «наша доля прив'язана цілком до

мадярської культури і життя» і «українство у нас тепер цілком неможливе, бо якраз так чужоє, як Московщина» [22, с. 14].

Остання з дорадянських історій літератури Закарпаття – анонімна «Історія подкарпаторуської літератури», видана регентським комісаріатом в Ужгороді у 1942 р., трактує її як виключно окрему, підкарпаторуську, що не має нічого спільного з українською та російською літературами та як таку, що з давніх-давен розвивалася в одній державі з угорською. Навіть періодизація історії літератури проведена аналогічно до періодизації історії угорської літератури [287, с. 1]. Вміщений у книзі нарис про О. Духновича – переказ давно відомого, тому, на нашу думку, історико-педагогічної цінності не має.

Вивчення тогочасної історіографії дає підставу стверджувати, що найпродуктивнішим виявився український напрям, оскільки він базувався на науковій основі і значній джерельній базі. Кращі українські вчені кінця XIX – поч. XX ст.: М. Драгоманов, В. Гнатюк, І. Созанський, І. Франко та ін. довели, що Угорська Русь, хоч адміністративно протягом віків належала Угорщині – це українська земля, яка зберегла свою мову, звичаї, віру, що духовно закарпатські русини зв'язані зі своїми єдинокровними братами в Галичині і Україні.

Українську національну орієнтацію населення Закарпаття, його культурно-національні вимоги було проголошено на Всепросвітянському з'їзді, що відбувся в Ужгороді 17 жовтня 1937 р. У «Маніфесті до українського народу» однозначно заманіфестовано національну свідомість закарпатців, наголошено, що хоч і ми є громадянами демократичної Чехословацької Республіки, «але в мовних і культурних справах ми були й будемо частиною великого 50-мільйонного українського народу і цієї нашої народної та культурної єдності ніколи нізащо не зречемося... Нема сумніву, що на Підкарпатській Русі не є двох народів. Нема тут жодних «русских», то є жодних москалів, нема жодних «карпаторосів», а є лиш

один український нарід. Тому одному народові належить одна мова, одна культура і один правопис» [472, с. 41–42].

У 20–30 рр. на Закарпатті цю виразну позицію науково обґрунтували і відстоювали В. Бірчак, А. Волошин, В. Гренджа-Донський та інші редактори численних україномовних альманахів і журналів, а також чеські дослідники – Ф. Тіхий, Й. Шимек. У 1921 р. побачила світ книга В. Бірчака «Літературні стремління Підкарпатської Русі», в якій культура краю розглядається в загальноукраїнському контексті. О. Духновичу присвячено окремий підрозділ, в якому стисло висвітлено його творчий доробок – поетичні, прозові, педагогічні та історичні праці. Одним із перших В. Бірчак спробував оцінити мову О. Духновича. На його переконання, мова творів О. Духновича – «це сумішка мови української, церковнослов'янської та російської [23, с. 103–104].

На відміну від В. Бірчака, Ф. Тіхий намагається простежити погляди О. Духновича на літературну мову в Закарпатті в їх еволюції. Незважаючи на наявність у творах просвітника значної кількості русизмів, старослов'янизмів, наявних і в російській мові, а також і лемківських діалектизмів, Ф. Тіхий вважає, що «основна заслуга Духновича в історії літературної мови на Підкарпатській Русі полягає в тому, що йому вдалося осучаснити літературну мову» [508, с. 68–71].

Обґрунтованим є висновок чеського науковця про те, що «наукове вивчення мови Духновича – важливе завдання», бо без його розв'язання «не можна зрозуміти розвитку мови підкарпатської літератури в другій половині ХІХ ст. та, врешті, й сьогоднішній її стан», на який «і сьогодні покликаються обидва напрями – український і російський» [508, с. 71]. Ці слова Ф. Тіхого певною мірою актуальні й у наш час.

Є підстави стверджувати, що зв'язки О. Духновича з Галичиною становлять найважливішу сторінку його життєпису. Вона переконливо, по-науковому, розкрита в ґрунтовному дослідженні К. Студинського «Александр Духнович и Галичина» [561]. В ньому автор на основі

великого епістолярного матеріалу докладно характеризує зносини закарпатського просвітника з галицькими культурними діячами протягом двадцяти п'яти років, тобто від 1838 р. і до 1863 р., висловлює свої міркування з приводу тих чи інших творів і листів, робить обґрунтований висновок, що найбільше зробив для зміцнення культурних і політичних зносин Закарпаття з Галичиною в ХІХ ст. саме О. Духнович.

Однак не з усіма узагальненнями науковця можна погодитись. Викликає застереження, зокрема, теза К. Студинського, згідно з якою О. Духнович зневажав живу народну мову і був прихильником російської літературної мови [476, с. 59]. Насправді ж О. Духнович багато творів писав народною мовою. Російською літературною мовою він достатньою мірою не володів.

І все ж, як сумлінний науковець, К. Студинський визнав за Олександром Духновичем великі заслуги у піднятті протесту проти денаціоналізації карпатських русинів, у виданні підручників з педагогіки, історії, географії, що підсилювали національну свідомість, у написанні для народу кращих своїх творів, врешті, у кличі єднання Закарпаття з Галичиною.

На особливу увагу в історіографічному огляді заслуговує оцінка творчого доробку будителя А. Волошином (1874–1945) – найбільшого морального авторитету в історії краю, вченого-педагога, громадського діяча, політика і державотворця. Ця ґрунтовна оцінка міститься в праці «Памяти Александра Духновича» (Ужгород, 1923). Для А. Волошина О. Духнович – це виразник народної ментальності, провідна зірка для майбутніх поколінь, а його дух «межи нами буде от рода в род» [51, с. 6].

У короткому життєписі А. Волошину вдалося виділити найголовніше в багатогранній діяльності свого попередника: «...Духнович засіяв нам звѣздою своеѣ письменноѣ працѣ, тогда, коли начинався час быстрого и опаснѣшого упадка нашоѣ народноѣ жизни, коли стали пропадати всѣ скарбы руського самосознаня» [51, с. 29]. Саме в такий

період О. Духнович постав на повен зріст будителем українського населення від глибокого сну. Таким чином, А. Волошин розкривав сутність патріотизму О. Духновича, наголошуючи, що «з глибини душі любив свій народ» і бажав йому «віку кращого» [51, с. 20].

Без сумніву, в особі А. Волошина греко-католицька конфесія, якій випали на долю у 40–90-х рр. ХХ ст. надзвичайно важкі випробування, має видатного свого представника. Ідеями християнського моралі просякнуті всі, без винятку, опубліковані праці А. Волошина. Це стосується і цитованої вище книжечки «Памяти Александра Духновича», в якій міститься переконлива характеристика О. Духновича як «вірного і щирого сина своєї церкви».

Окремий розділ книги присвячений аналізу мови будителя. А. Волошин зазначає, що О. Духнович був одним із перших, хто впроваджував у підкарпато-руське письменство народну мову і як приклад наводить драму «Добродѣтель превъшаетъ богатство» (Додаток Г).

У підсумковому розділі книги «Значення Духновича» А. Волошин слушно зауважує: «хоч Духнович не сягнув висот класиків світової літератури, хоч його не можна поставити в один ряд із Шевченком, Пушкіним, Петефі, але це не применшує значення діяча в історії Закарпаття. Навпаки, роль Духновича значно вагоміша для рідного краю навіть у порівнянні з видатнішими письменниками. Творча праця будителя припала на початок великого занепаду народного життя й слугувала орієнтиром для подальших місцевих діячів. Вірші поета – це «инъекції в часах майже смертельной летаргії» [51, с. 29].

У своїй творчості А. Волошин до постаті О. Духновича звертався неодноразово. 1928 р. в часописі «Подкарпатская Русь» (орган «Педагогічного товариства»), опубліковано його статтю «А. Духнович як педагог», в якій аргументовано здійснено аналіз педагогічної та культурно-освітньої діяльності просвітника. А. Волошин слушно зазначає, що О. Духнович славився не лише завдяки написаним віршам, які

пройняті любов'ю до рідного народу, а й на ниві педагогічної літератури. «Він був нашим першим педагогічним писателем» [50, с. 65].

А. Волошин дає високу оцінку виданням О. Духновича. Чи йдеться про «Азбуку», чи про популярний молитовник «Хлѣб души...», чи про «Сокращенную грамматику письменнаго рускаго языка», однаковою мірою всі книжки цінні. Адже праці О. Духновича, що часто видавалися ним за власний кошт, витримані в патріотичному ключі, відповідають духовним запитам верховинського краю [502, с. 116].

О. Духнович, підкреслює А. Волошин, працював не задля літературної слави чи заробітку, а в «пользу народа карпаторуського» [50, с. 67]. Особливо це було важливим перед наступом мадяризації в краї. Діяльність О. Духновича на благо народу – це той «духовный корм, який сохранив нас од цілковитого вынародовленя» [50, с. 67].

Діяльність О. Духновича в царині закарпатської культури й освіти мала значний вплив на духовність народу і формування світогляду інтелігенції краю як ХІХ, так і ХХ ст. Такого впливу зазнав і В. Гренджа-Донський – відомий закарпатський поет, прозаїк, драматург, журналіст, активний громадський діяч, який добре освоїв творчу спадщину просвітника. Про це свідчать такі його публікації, як «Як я зачав писати», «Дальший розвиток української літератури в ЧСР», «Велика буря з нічого» та ін. Він називає О. Духновича «нашим підкарпатсько-руським славним поетом», «нашим будителем», «духовним великаном» [67, с. 299].

Добре відомо, що О. Духнович є одним із перших професійних вчених-педагогів в Україні. На його визначній ролі у розвитку освіти та педагогічної думки на Закарпатті наголошував і В. Гренджа-Донський у статті «Дальший розвиток української літератури в ЧСР». Він згадує: «Наш будитель Александр Духнович в минулому сторіччі лишив по собі добрі сліди. Всі ми, що ходили до українських церковних шкіл... вчилися із буквара Духновича» [67, с. 298]. Писаний народною мовою, його

«Буквар був для учнів українських церковних шкіл початку ХХ ст... підручником, за яким вчилися» [67, с. 298].

Із букварем О. Духновича, його патріотичною позицією та ідеєю народної мови асоціюється у В. Гренджі-Донського ідея національно-патріотичного виховання молоді, прищеплення їй любові до рідної мови. «Літературу, – зазначає публіцист, – треба починати від дитинства, головню від школи. Але коли не буде наших шкіл – не буде ані літератури, ба, ще більше – не буде ані народу!» [67, с. 298].

Дослідники дорядянського і сучасного періодів (І. Франко, Ю. Бача, О. Мишанич та ін.) слушно зауважують, що постать О. Духновича – неоднозначна, складна. Впродовж багатьох десятиліть це призводило до різних суперечок навколо цієї непересічної особистості. Як людина аналітичного складу розуму В. Гренджа-Донський виступав за правдиве, наукове розуміння О. Духновича та його ролі в національно-духовному становленні народу. Він, за словами історика М. Вегеша, «не погоджувався зі своїми політичними противниками, які намагалися зробити з О. Духновича «...руського поета» [41, с. 517]. У статті «Велика буря – з нічого» В. Гренджа-Донський пише «про великих великанів Бачинського, Духновича, Кралицького» як про українських культурних діячів [66, с. 1].

Аналіз дорядянської літератури дає змогу зробити такі висновки та узагальнення. Науковий рівень публікацій про О. Духновича представників російської, ідейно пов'язаної з нею місцевої, карпаторуської, та «угро-руської» історіографії є невисоким, не відповідає критеріям наукового дослідження. Багато в них спрощених оцінок, заідеологізованих висновків, сумнівної вартості ідей і тверджень чужоземного походження. Прихильники різних політичних доктрин прагнули «прихилити» авторитет будителя «на свій бік». Всупереч невірній ідейній орієнтації і тим зумовлених недоліків методологічного

характеру, потрібно позитивно оцінити велику кількість наведеного в них джерельного матеріалу, бібліографічних та інших фактографічних даних.

Найбільш продуктивним виявився народовецький напрям (В. Бірчак, А. Волошин, В. Гренджа-Донський, М. Драгоманов, І. Франко та ін.), оскільки дотримувався науково обґрунтованих засад, відображав менталітет карпатоукраїнського народу, здобутки і традиції народної педагогіки і відводив О. Духновичу в історії української культури й освіти те місце, на яке він справді заслуговує. Проте, на жаль, концепція наукового, об'єктивного розуміння педагогічного доробку вченого в дорадянський період так і не була вироблена, були окреслені лише її загальні контури.

- *Історіографія О. Духновича радянської доби: 1945 – кінець 80-тих років ХХ ст.* Перші повоєнні роки – це був період, коли про О. Духновича не можна було об'єктивно ні говорити, ні писати, бо він не підтримав революції 1848–1849 рр., був «попом», «ідеалістом», «клерикалом», прихильником монархії тощо.

У радянські часи на засадах марксистсько-ленінської методології робляться спроби формування концепції життя і творчості О. Духновича. 1953 р. в Ужгородському університеті виконано першу дисертацію про будителя – «Писатель-просветитель Закарпатья середины XIX ст. Александр Духнович» І. Борисова [27]. Звертає на себе увагу перед усім москвоцентрична орієнтація автора. Він приписує О. Духновичу палку любов до «великой, могучей Руси», «могущественного русского брата», який, мовляв, завжди «захистить і допоможе» та до його інтернаціональної за духом культури, літератури та мови [27, с. 5]. Проблематика ж педагогічної спадщини нашого просвітника залишається на узбіччі згаданої літературознавчої розвідки.

Всупереч очевидним фактам інший марксист-літературознавець М. Водовозов прагне оголосити О. Духновича російським педагогом, який

нібито написав не український, а російський буквар «Книжицу читальную для начинающих» [47, с. 198] для дітей «русского населения Пряшевщины». Таким чином, за М. Водовозовим, О. Духнович не тільки «русский писатель», а й педагог.

Теоретичними джерелами публікацій М. Водовозова, І. Борисова та їх однодумців були, вочевидь, сталінська теорія про «керівну роль» російського народу як «старшого брата» на теренах СРСР та сумнозвісні тези ЦК КПРС «Про 300-річчя воз'єднання України з Росією» (1954) [444, с. 22–23, 28, 57, 124–126].

На відміну від літературної творчості і публіцистики однозначно позитивну оцінку вчених у добу хрущовської лібералізації дістала педагогічна і освітня діяльність О. Духновича. Варто назвати лише імена найповажніших дослідників цієї теми, авторів монографій і численних статей про О. Духновича-педагога і освітнього діяча: О. Машталер [375], Ф. Науменко [397], М. Ричалка [439]. Тематична та ідейна спрямованість, методологічні засади дослідження, аргументація й основні положення їх праць є дуже схожими; відмінності між ними незначні. Автори наголошують на освітньо-виховному досвіді педагогіки будителя, розкривають ідею народності у вихованні, одностайно визнають О. Духновича видатним педагогічним і освітнім діячем загально-українського рівня. Тим самим вони спростували намагання своїх попередників обмежити значення вченого у розвитку української культури і педагогіки локальними межами Пряшівщини або Закарпаття.

У цьому зв'язку слід зауважити, що О. Духнович не став популярним за життя тому, що писав багато своїх творів, у тому числі і «Народну педагогію», не народною мовою, а мало зрозумілим широкому загалу «язичієм», властивому духівництву Закарпаття і Галичини. Ця обставина не сприяла його популярності в середовищі педагогів навіть на західноукраїнських землях. Коли ж взяти до уваги ще адміністративно-політичне розчленування, якого зазнав український народ і його землі в ті

часи, то нема чого дивуватись, що в Східній Україні про О. Духновича як про педагогічного мислителя зовсім мало знали.

Однією з найкращих, ґрунтовних праць, присвячених вивченню педагогічного доробку О. Духновича, досі залишається базована на матеріалах чеських і словацьких архівів монографія М. Ричалки [439]. У ній вперше оцінюються погляди просвітника на навчання і виховання як цілісна педагогічна концепція, педагогіка активної взаємодії вихователя і вихованців у процесі навчально-виховної роботи. У цьому відношенні О. Духнович може бути поставлений у рівень з визначним вченим К. Ушинським. Ця особливість педагогічних ідей і поглядів О. Духновича вперше була підкреслена М. Ричалкою [439, с. 205–207].

Олександр Духнович – просвітник, або як його ще називають науковці 1960-х років «будитель» (О. Машталер [375], Ф. Науменко [397], М. Ричалка [439]). Просвітники одними із перших підкреслювали активну творчу силу людини в суспільному житті, вважали її суб'єктом історії. Для О. Духновича освічена, добродісна людина «все может» [252, с. 385]. Це саме та підвалина, на якій ґрунтується дієвий характер педагогічної концепції О. Духновича.

Для втілення у життя цієї суспільно-важливої ідеї – розкрити у кожному учневі його потенційні сили і здібності на користь свого народу – О. Духнович, на переконання М. Ричалки, висуває гуманні, пройняті народністю і демократизмом педагогічні принципи [439, с. 171–207]. Так само О. Машталер надає оцінку педагогічної концепції О. Духновича як такої, що спирається на засади «народності, демократизму і гуманізму» [375, с. 77].

Український письменник і вчений з Пряшева Ю. Бача у змістовній книзі «Невідомий Олександр Духнович» [17] високо оцінює педагогічний доробок просвітника, робить узагальнюючий висновок, що О. Духнович був видатним педагогом не тільки австрійських русинів, але й усього українського народу, європейського світу. Цей висновок ґрунтується на

аналізі тематичної спрямованості «Народної педагогії», яка, на переконання словацького науковця, ґрунтується на «найдемократичніших і найпрогресивніших принципах тодішньої педагогічної думки» [17, с. 17].

Спростовуючи здебільшого безпідставні звинувачення мислителя у «москвофільстві», Ю. Бача стверджує, що літературні твори для народу, починаючи від відомого вірша «Мамко, мамко, купь ми книшку...» (1847) і закінчуючи поезією «Послѣдняя моя пѣснь» (1862), О. Духнович завжди писав народною мовою. Важливе методологічне значення для розуміння творчої лабораторії будителя та його ідеологічної орієнтації має і таке узагальнення пражівського науковця: «Треба чітко заявити, що всі зрусифіковані його поезії, які друкувалися, зокрема після його смерті, або не його твори, або підправлені видавцями» [17, с. 16].

Аналізу філософських, соціологічних та суспільно-політичних поглядів О. Духновича з позицій марксистсько-ленінської методології присвячена дисертаційна робота І. Кашули [297]. Ужгородський науковець наголошує на потребі студіювання, перш за все, саме філософських поглядів О. Духновича, без чого не може бути й глибшого дослідження жодної з сторін його наукового доробку [297, с. 99]. Ядром філософських узагальнень просвітника, слушно зазначає І. Кашула, була етико-гуманістична проблематика [297, с. 308].

Заслуговує на нашу увагу стаття дослідника П. Ступака [477], в якій автор позитивно оцінює педагогічні погляди О. Духновича, його роль в розвитку національної української школи та на ниві освіти закарпатського краю. Проте автор вказує, що попри активну освітню діяльність, закарпатський педагог не зміг збагнути необхідності класової боротьби за краще майбутнє рідного краю. У тогочасних радянських та закордонних наукових колах стаття П. Ступака була визнана найкращою педагогічною розвідкою про закарпатського мислителя.

Разом з тим зазначимо, що у зв'язку із офіційною забороною діяльності греко-католицької церкви у Радянському Союзі у 1946 р.

об'єктивне висвітлення її історії стало неможливим. Радянські дослідники у своїх працях тенденційно характеризували діяльність греко-католицького духовенства. Просвітницька та освітньо-педагогічна діяльність церкви не була об'єктом вивчення радянської історіографії. До типових представників радянської історичної школи належать згадувані вище науковці. Характерною ознакою їх праць було утвердження у свідомості читача негативного стереотипу у ставленні до церкви, душпастирської діяльності та богословських поглядів О. Духновича, у яких вони будь-що намагалися знайти «прогресивні матеріалістичні елементи» [297, с. 109]. Така позиція в історико-педагогічній літературі зберігалася аж до розпаду СРСР.

Проте докладний аналіз змісту духовних віршів, молитовників, букварів, листів і публіцистичних творів виразно засвідчує, що, по-перше, канонік О. Духнович стояв на засадах теїзму [грец. *theos* – Бог] – релігійно-філософського вчення, що визнає Бога абсолютною і предвічною, надлюдською і надприродною істотою з розумом і волею. Він все створив і всім керує [63, с. 851]. А, по-друге, продовжуючи традиції української філософської думки, він визнавав рішучу перевагу Духу над матерією. «Не думай, що невидиме і безсиле є те саме, – відбиваючи наївні напади людей, що вірили у всемогутність матерії, писав Г. Сковорода. Все невидиме сильніше за видиме і від невидимого залежить видиме» [459, с. 400]. Наведена цитата славетного філософа, котрий, як і О. Духнович, стояв на релігійно-ідеалістичних позиціях і прославляв всемогутність Бога, вказує на обмеженість атеїстичного світогляду та дослідницького інструментарію його прибічників-науковців.

Таким чином, в атеїстичний період української історії діяльність і творчий доробок О. Духновича не рідко висвітлювалися досить однобічно і тенденційно. Хоча у роботах радянських вчених отримали висвітлення важливі аспекти духновичезнавства (творча біографія, основи дидактики тощо), тогочасна наукова і науково-популярна література носить багато у

чому описовий характер, рясніє вже загальновідомими фактами, характеризується заідеологізованістю висновків та основних положень, містить істотні світоглядні вади. Радянська історико-педагогічна наука, порівняно з вивченням навчально-дидактичної системи О. Духновича, виявилася консервативною в осмисленні виховної концепції та християнської педагогіки закарпатського вченого. Це зумовлюється її суцільною заідеологізованістю, адже згідно з нав'язаними компартійними догматами науковці були змушені розглядати виховання не як окремий суспільний процес й самодостатній науковий феномен, а як знаряддя утвердження певних ідейних постулатів. Навіть фрагментарне звернення до теорії і практики виховання молоді у ХІХ ст. втілювалося у традиційних штампах-кліше про його «клерикально-реакційний», «класово-обмежений», «соціально-становий» характер.

- *Сучасний етап історіографічних студій 1991–2020 рр.* Із здобуттям у 1991 р. Україною статусу незалежної держави у суспільстві відбулися радикальні зміни. Греко-католицька церква перейшла з «катакомбного» на легальне становище. У березні 1992 р. засновано Академію педагогічних наук України як вищу галузеву наукову установу, діяльність якої спрямована на методологічне, теоретичне й методичне забезпечення докорінного оновлення системи освіти. Згідно дослідників М. Бурди і В. Мадзігона [362, с. 79–89] виділяють такі найбільш пріоритетні напрями педагогічних досліджень (визначені ще в 90-ті р. ХХ ст. і залишаються актуальними і в теперішній час): дослідження методологічних засад теорії і практики навчально-виховного процесу; роль ідей видатних українських вчених, педагогів у розвитку національної школи та розбудові сучасної системи освіти; розроблення змісту освіти, дослідження тенденцій його розвитку; розроблення теорії і практики підручника; визначення педагогічних можливостей ефективного

застосування нових інформаційних та особистісно-орієнтованих технологій навчання.

Перед історико-педагогічною наукою постали нові завдання, що полягали передусім у перебудові ідейних та методологічних засад досліджень, звільненні їх від ідеологічного тиску з боку держави, штампів радянської історіографії, марксистських канонів та історіософії москвоцентризму. Зміни у суспільно-політичному житті країни зумовили появу впродовж кінця XIX – поч. XXI ст. великої кількості літератури про О. Духновича, огляд якої дає змогу зробити висновок, що вивчення спадщини будителя у наші дні відбувається назагал більш виважено і критично, ніж у радянські часи. У цілому суть трансформації історичної оцінки постаті О. Духновича українською історико-педагогічною наукою полягає не в повному ігноруванні здобутків старшого покоління науковців, а лише в їх коригуванні та переосмисленні відповідно до нових методологічних потреб.

Відродження національної культури й освіти сприяли помітному посиленню інтересу до історії національного шкільництва в Україні (А. Алексюк, А. Вихрущ, В. Галузинський, М. Євтух, В. Майборода, Н. Ничкало та ін.).

Особливу увагу привертає історія освіти на західноукраїнських землях. Одним з перших розпочали дослідження цього педагогічного явища у західних регіонах України Л. Баїк, В. Гомоннай, А. Ігнат та ін. Однак у 60–70-ті роки, як зазначалося вище, вченим було неможливо об'єктивно висвітлити і науково інтерпретувати історико-педагогічні явища, пов'язані з національно-культурним відродженням українців та роллю у цьому процесі прогресивної громадськості й греко-католицького духовенства.

Лише у 90-ті роки українські вчені отримали доступ до раніше закритих фондів, а разом з тим і право на ґрунтовне, історично-об'єктивне висвітлення історії розвитку вітчизняної освіти. При цьому

основоположне значення мало нове розуміння праць таких відомих українських культурно-освітніх діячів XIX – XX ст., як С. Баран, Б. Барвінський, А. Волошин, О. Духнович, М. Кордуба, О. Макарушка, В. Мудрий, С. Смаль-Стоцький, Л. Шанковський, С. Шах, А. Шептицький, А. Штефан, О. Ярема, Л. Ясінчук та ін.

Праці Б. Ступарика [478], В. Гомонная [65; 66], які мають значну пізнавальну і фактологічну цінність, поклали початок новій хвилі педагогічних досліджень з історії західноукраїнського шкільництва і стали першими кроками у створенні такої необхідної наукової картини об'єктивного розвитку освітніх закладів та інституцій в окремих регіонах Західної України – Галичині, Буковині, Закарпатті – на тлі специфічних для кожного з них суспільно-політичних та соціокультурних умов. На основі їх фундаментальних праць почали здійснюватися інші дослідження, присвячені вивченню вужчих, конкретніших, однак важливих питань цієї широкої проблеми – передусім розвитку педагогічної думки.

З початку 90-х рр. на якісно новому рівні здійснено низку дисертаційних досліджень, у яких зустрічаємо значно більше порівняно з радянською історіографією критичних підходів до висвітлення означеної проблеми. Проте ці дослідження лишень деякою мірою торкаються питання науково-педагогічної спадщини О. Духновича.

Наукову цінність становить доробок дослідника історії греко-католицької церкви на Закарпатті В. Фенича [526]. Автор розкриває провідну роль церкви і духовенства у громадсько-політичному і культурному житті краю, простежує еволюцію політичних поглядів О. Духновича та інших чільних представників греко-католицької церкви від «австрофільства» до «москвофільства» та схиляння перед офіційним Будапештом.

Спробу здійснити аналіз багатогранної діяльності О. Духновича як вченого, культурно-освітнього і громадсько-політичного діяча на ниві розвитку освіти, науки і культури, захисту національних інтересів народу

зробив В. Росул. Його дисертаційне дослідження [448] є логічним продовженням багаторічної діяльності вченого та знаного у краї освітянина.

Науковець Н. Надім'янова [393] через призму історичного розвитку Закарпаття дослідила зміст та основні напрями діяльності закарпатських будителів у XIX ст., однією з перших розробила періодизацію розвитку будительського руху у краї (1800–1848, 1849–1867, 1868–1889) [393, с. 4], однак досліджувана нами проблема знайшла лише часткове відображення в її працях.

Діяльність когорти закарпатських будителів у контексті суспільно-політичної і соціально-економічної історії краю [38] неодноразово привертала увагу історика М. Вегеша. Не можна не погодитись з думкою дослідника, що «багатогранна діяльність О. В. Духновича як вченого, культурно-просвітнього і громадсько-політичного діяча на ниві розвитку освіти, науки і культури були своєрідним ковтком свіжого повітря у задушливій атмосфері денационалізаторської політики австрійських властей у середині XIX століття» [40, с. 67]. Автор численних праць про визначного закарпатського педагога, культурного і політичного діяча Августина Волошина проводить паралель з Олександром Духновичем – найвизначнішою постаттю нашого краю XIX ст.: «Якщо О. Духнович був будителем закарпатців у XIX ст., то А. Волошин вважається батьком національного відродження у Закарпатті XX ст.» [39, с. 320].

Привертає увагу дисертаційне дослідження І. Курляк [322]. На основі проблемно-хронологічного підходу авторка зосередилася на порівняльному аналізі розвитку класичної освіти у XIX – першій пол. XX ст. у чотирьох західноукраїнських регіонах – Галичині, Буковині, Закарпатті та Волині. При цьому намагалася виявити як спільні риси європейських класичних шкіл того самого типу на цих землях, так і їх регіональні особливості, спричинені специфічними політичними, економічними та соціокультурними умовами, а також національними

традиціями. Розвитку педагогічної думки на Закарпатті у даній праці приділено незначну увагу.

Більш предметно педагогічно-освітню діяльність О. Духновича у другому розділі своєї дисертації оцінює Н. Горбатюк [64]. Обґрунтованим, хоч і не новим в історико-педагогічній літературі, є висновок авторки, що саме у творчій спадщині О. Духновича, котрий вперше в Україні увів до наукового обігу термін «народна педагогіка», розкрито ідею народності як принципу і основи виховання у школі [64, с. 20].

Найбільш рельєфно ревізія марксистського бачення історичної минувшини нашого народу з позицій україноцентризму та загальнолюдських і національних цінностей простежується у працях В. Туряниці. Його книги «Духнович духу додає» [510], та «О. В. Духнович – педагог-новатор» [511] являють собою добре аргументовані, цікаві та оригінальні дослідження, що розкривають низку актуальних проблем духновичезнавства, в т. ч. і внесок педагога в національне підручникотворення, принцип диференційованого підходу у навчанні тощо. Науковцю вдалося відокремити «зерно від полови», головне від другорядного і минушого в науково-педагогічній спадщині О. Духновича. У висновках та аргументації чітко прослідковується патріотичні почуття автора.

Краєзнавець Д. Федака в добре ілюстрованій та орієнтованій на широкий читацький загал книзі «Сходинки у безсмертя» [524] у публіцистичній манері характеризує основні віхи життєпису «Батька Духновича», провідні напрями його просвітницької діяльності, проте до глибшого аналізу його теоретико-педагогічних ідей не вдається.

Нові грані досліджуваної проблеми на багатій джерельній базі австро-угорського періоду історії Закарпаття скрупульозно розкрито в дисертаційній праці О. Фізеші [530]. Дослідниця аргументовано спростовує прийняту в радянській історіографії спрощену чорно-білу концепцію про Габсбурзьку монархію як «в'язницю народів» [530, с. 98,

103–104, 127]. У другому розділі дисертації всебічно і об'єктивно схарактеризовано внесок О. Духновича у розвиток шкільництва, педагогіки і підручникотворення. Дослідницьку увагу привертає висновок авторки, що педагогічні ідеї О. Духновича мали значний вплив на становлення і розвиток педагогічної думки в Закарпатті аж до середини ХХ ст. – до часу приєднання до Радянської України. Так, ідеал вчителя, схарактеризований вченим в «Народній педагогії...», став визначальним в підготовці вчителів для початкових класів, слугував орієнтиром у діяльності вчительських семінарій, які діяли у краї в чехословацький період [530, с. 89–90].

Здійснений О. Фізеші фаховий аналіз, її виважені оцінки та обґрунтовані висновки переконують кожного, що в особі О. Духновича Закарпаття дало українській культурі видатного культурно-освітнього діяча і педагога.

Велику допомогу у процесі теоретичного осягнення доробку О. Духновича та нових тенденцій у вітчизняній педагогіці та освіті надало вивчення праць Н. Дічек, М. Євтуха, П. Кононенка, О. Любара, М. Стельмаховича, Е. Ступарика, М. Фіцули, В. Ягупова та ін. вчених.

Помітне місце у вітчизняному історіографічному сегменті займають праці О. Сухомлинської. Однією з перших концептуальних робіт, опублікованих у новітній період, є біографічний нарис вченої про О. Духновича [481]. Життєпис будителя авторка розглядає крізь призму важливої наукової і світоглядної проблеми «Роль особи в історії», котра ніколи не втратить своєї актуальності і значущості. Зазначимо також, що звернення дослідниці до жанру історичної біографістики є цілком виправданим, оскільки ця галузь знань «...вивчає діяльність окремих осіб у контексті відповідної епохи» [417, с. 35].

Накреслюючи портрет О. Духновича, О. Сухомлинська розкриває особливості його внутрішнього світу, ціннісних орієнтирів і життєвих прагнень у нерозривному зв'язку з ідеями, що панували в ХІХ ст. в

середовищі закарпатської інтелігенції, і підсумовує: «Душпастир за покликанням, священником О. Духнович працював недовго – всього 5 років. Але важливо наголосити, що священником він був греко-католицьким, і цим духом християнської любові і благочестя пронизана вся його творча діяльність» [481, с. 269, 274].

В цілому студії О. Сухомлинської є яскравим доказом значного розширення кола досліджуваних на сучасному етапі питань, опанування нових сюжетів, використання нових підходів і дослідницького інструментарію.

Високу оцінку творчості О. Духновича знаходимо в Українському педагогічному словнику [63], де С. Гончаренко, зокрема зауважує, що О. Духнович «виступав за створення початкової освіти в кожному селі, за рідну мову навчання... метою виховання вважав формування моральної особистості, здатної виконати обов'язки громадянина і патріота» [63, с. 105]. І далі: «Народна педагогія...» О. Духновича, – перший в Україні методичний посібник з педагогіки для учителів народних шкіл», який відіграв значну роль у пропаганді прогресивних педагогічних ідей на західних землях України і у Східній Словаччині [63, с. 225–226].

Сучасна історико-педагогічна наука, як бачимо, здійснила помітний поступ у вивченні історичного досвіду становлення і розвитку виховних систем на західноукраїнських землях та його відображення у працях науковців. Однак, суттєвий недолік історіографії даної проблеми полягає у певній «регіональній деформації», коли, зокрема, ряд досить близьких за змістом спеціальних монографічних і дисертаційних праць стосуються теми морального виховання в навчальних закладах Галичини другої половини XIX – 30-х рр. XX ст. [56; 382; 579], тоді як його розвиток на Закарпатті за вказаного періоду не знайшов комплексного системного осмислення. Між тим саме О. Духнович одним із перших в Західній Україні розробив основні положення теорії морально-релігійного виховання молоді, які ґрунтуються на світоглядних засадах

християнського віровчення, визначив його пріоритетність і зв'язок з іншими напрямками виховання.

Характер і спрямованість сучасної історіографії даної проблеми зумовлює прикметна риса, пов'язана з тим, що попри схожість (ідентичність) предмету дослідження у його визначеннях фігурують різні поняття: «моральне виховання», «морально-релігійне виховання», «релігійно-моральне виховання», «християнське виховання», «духовне виховання» тощо. Така ситуація, на думку дослідниці І. Стражникової [475, с. 190] зумовлена розмаїттям уявлень і тлумачень цього феномену у нерадянській, радянській та сучасній вітчизняній і зарубіжній філософській, релігієзнавчій, соціологічній літературі. Попри безліч інтерпретацій у науково-педагогічному середовищі починає домінувати розуміння морального виховання як діяльність школи, сім'ї, громадськості з формування у дитини моральних норм, цінностей, ідеалів [567, с. 523], що прийнятні суспільством та визначають її особистісну поведінку.

Крім регіональної подрібненості студій та нечіткості у тлумаченні понять, суттєвою вадою досліджень проблематики-релігійного виховання є «моноконфесійність», тобто в тематичному відношенні вони стосуються його вивчення у межах або православного або греко-католицького віровчень.

1.3. Суспільно-політичні та соціокультурні передумови становлення О. Духновича як будителя і педагога та основні напрями його науково-просвітницької діяльності на Закарпатті (XIX ст.)

Логіка наукового дослідження вимагає перш за все з'ясувати сутність деяких використовуваних нами термінів («суспільні фактори», «соціальні фактори», «соціокультурні зміни» та ін.). Термін «суспільний» в довідковій літературі має кілька тлумачень: 1. Який стосується суспільства – сукупності людей, об'єднаних спільними для них конкретно-історичними умовами життя. 2. Який виражає відносини, становище

людей у суспільстві, наприклад, суспільні класи. У цьому значенні за своїм змістом співпадає з терміном «соціальний». 3. Який відчуває потребу жити в суспільстві [485, с. 842].

У вузькому розумінні слова «соціальне» та соціальні фактори – це передовсім соціально-класові відносини, які суттєво впливають на загальне соціальне та духовне обличчя нації. Соціологи вказують на тісне переплетення в національному соціального та етнічного. Під етнічною стороною мається на увазі сформовані у глибині століть мова, матеріальна культура, фольклор, народне мистецтво, традиції, звичаї, особливості свідомості і психології тощо. Етнічне і національне міцно пов'язане й переплетене з соціально-економічною, політичною і духовною сферами життя суспільства [367, с. 26]. Суть питання у кінцевому підсумку, вочевидь, зводиться не до прийнятих у науці термінологічних тонкощів, а до розуміння нерозривності етнічного та соціального в єдиному етносоціальному організмі, який, за висловом Тараса Шевченка, являє собою безкінечний ланцюг «...і мертвих, і живих, і ненароджених ще» поколінь українців [572, с. 349].

Термін «соціокультурні зміни», якому в дослідженні відведено одне із чільних місць, на наш погляд, доцільно розглядати в контексті категорії «соціокультурний простір України» як сфери дії культури народу. З точки зору культурологів та соціологів [367, с. 137], поряд з економічним, політичним, правовим і т. д. просторами він складає єдину цілісну систему, включає в себе три основних виміри:

По-перше, просторову протяжність, тобто територіальний вимір, що може співпадати або не співпадати з кордонами країни, регіону.

По-друге, функціональний вимір, тобто межі дії певної культури.

По-третє, рівень концентрації, практичного втілення культури в діяльності та поведінці соціальних спільнот й індивідів.

Розглядаючи окремі регіони, ми бачимо, що цей рівень (ступінь поширення української мови, традицій, звичаїв і т. п.) різний. Між самими

суб'єктами і самими просторами можуть мати місце або співпраця або конфронтація.

Ці загальні міркування і узагальнення науковців дають нам змогу глибше осягнути специфіку суспільних та соціокультурних трансформацій на теренах Закарпаття в ХІХ ст.

Важливо зазначити, що Закарпатський край є єдиним серед областей України, який розташований майже у Центральній Європі, всередині Карпатських гір. В історичних джерелах цей регіон фігурував під різними назвами – «Карпатська Русь», «Угорська Русь», «Карпатська Україна», «Закарпатська Україна». З урахуванням особливостей географічного розташування Закарпаття було і залишається поліетнічним та полірелігійним краєм, де представники різних етносів, етнічних груп і конфесій були толерантними і здебільшого шанобливо ставилися до мови, релігії та звичаїв своїх сусідів. Звичайно, в історії траплялися складні ситуації, непорозуміння і навіть збройні конфлікти між представниками різних спільнот (окупація Карпатської України гортиськими військами в березні 1939 тощо). Однак, незважаючи на це, назагал безконфліктне співіснування представників багатьох культурних груп та вірувань на Закарпатті є показовим прикладом не лише для України, а й для інших країн Європи.

Унікальною є **соціокультурна** специфіка краю, основу якої творить насамперед поєднання української і центральноєвропейських національних культур та світоглядів. Загальні умови тогочасного розвитку регіону (низький освітній рівень, соціально-економічна відсталість, політичне безправ'я та ін.) унеможлилювали ефективність діяльності інтелігенції в напрямі просвітницько-культурної еволюції місцевого населення. Така тенденція зберігалася практично до завершення Першої світової війни. Як довели дослідники В. Староста і Г. Шикітка [576, с. 3], набагато кращі обставини для культурно-освітнього розвитку краю, формування громадянських інститутів склалися в період Чехословацької

республіки (1919–1939), коли в умовах реалізованого на практиці політичного та національно-культурного плюралізму легалізовану можливість діяльності отримали численні громадські організації, у тому числі й фахові педагогічні.

Специфіка і складність задекларованої дослідницької проблеми полягає в тому, що питання особливостей політичної і соціокультурної ситуації в Закарпатському регіоні України у другій половині XIX століття перебуває на перетині одразу кількох наукових площин – історії України, культурології, соціології, етнології, етнографії, краєзнавства, релігієзнавства і т. ін. Віддаючи належне вже проведеним ґрунтовним дослідженням (М. Вегеша, В. Гомонная, В. Химинця та ін.), необхідно водночас зауважити, що досі немає цілісного узагальнення факторів соціокультурної специфіки Закарпатського краю в XIX ст., їх впливу на формування світогляду О. Духновича.

Переважна більшість вітчизняних істориків дотримується думки, що Закарпаття – це насамперед український край, оскільки більш ніж тисячолітня історія пов'язує його спочатку з Київською Руссю, згодом – із Галицько-Волинським князівством, а у XX столітті – з національно-демократичними та національно-визвольними рухами, Карпатською Україною тощо.

Засновник української політичної географії С. Рудницький (1877–1937) у відомій праці «Чому ми хочемо самостійної України» подає таку дефініцію: «Україна – це земля, де живуть українці. Вона є всюди там, де гомонить наша рідна українська мова й пісня, всюди там, де люди ховають давній український звичай, всюди там, де люди пам'ятають про спільну минулу долю й недолю, всюди там, де люди хочуть свобідного, українського життя. Україна – це великий, багатий і славний колись край» [452, с. 36].

Цей же автор в іншій відомій книзі, яка має стосунок до досліджуваної проблеми – «Короткій географії України», писав: «Ми

українці, земля, де живемо, зветься Україна, чи вона під Російською державою чи під Австрійською чи під Угорщиною. Бо хоч і ділять її кордони, хоч розірвана вона на шматки, але ж один народ, що її заселяє, з одною мовою, вдачею та звичаями. Та не тільки один народ лучить українську територію в одну цілість, Україна також з нинішніх оглядів мусить бути вважана за виразно зазначену одноцільну територію серед інших територій Європи. Навіть серед незалежних держав мало таких, що б могли урівнятись з українською такою географічною особливістю» [452, с. 8–9].

Особливо слід наголосити на тому, що Закарпаття є так само старою українською землею, як Галичина чи Київська земля. І донині вона зберігає чи не найбільше архаїчних рис культури, побуту, мови, виразних слідів давніх племінних прикмет, що знайшли своє відображення, зокрема, у творчій спадщині О. Духновича. Після виходу хорватів з карпатських земель у VI ст. край заселяли предки нинішніх лемків, бойків і гуцулів. Згодом влада як Київської, так і Галицької держав обіймала також і Закарпаття, яке в період середньовіччя звалося коротко «Країна». В історичних джерелах XVII ст. цю територію названо «Мукачівською Україною», а також «Україною вишньою» та «Україною нижньою» [573, с. 179, 193].

На переконання С. Рудницького, величезне значення Закарпаття в історії нашого народу полягає в тому, що край у своїй цілості належить до так званої Старої України, старовинного осідку українського народу. Щодо раси, мови та етнологічної культури закарпатські українці на кожному кроці демонструють виразні ознаки своєї прадавньої автохтонності. «Український народ, – зазначає С. Рудницький, – має у Прикарпаттю, хто знає, чи не головний черен своєї найдавнішої батьківщини» [452, с. 232–235]. З огляду на це теоретизування про «не історичність» карпато-українського народу, на наш погляд, не мають під собою наукових підстав.

Саме в Карпатському регіоні найкраще збереглися традиційне, історичне відчуття понять «Русь» і «руський». Існування назв «Карпатська Русь», «Галицька Русь», «Червона Русь», «Буковинська Русь», «Прикарпатська Русь», «Угорська Русь», «Підкарпатська Русь», «Закарпатська Русь» засвідчує, що означені території найбільш послідовно зберегли давню історичну назву, яку вже наприкінці XIX – на початку XX століть було замінено загальними народними назвами «Україна» та «український». Даний процес не супроводжувався будь-якими змінами етнічного і національного відчуття народу. Цей факт добре розуміли й відчували закарпатські русини, які в XIX ст. визнавали єдність Угорської, Галицької та Буковинської Русі як єдиної руської етнічної території у складі Австро-Угорщини, а в більш широкому контексті – єдність усієї Карпатської Русі з Україною. Подібні погляди поділяли практично всі закарпатські будителі XIX ст. Водночас слід визнати, що через певні політичні причини деякі з них орієнтувалися на Росію, що значною мірою було зумовлено впливами російської інформаційної експансії в Карпатському регіоні [382, с. 27–28]. До прикладу, О. Духнович оспівував не лише австрійського імператора, а й російського царя, щиро та наївно сподіваючись, що визволення прийде на закарпатські землі від наймогутнішої на той час слов'янської держави – Росії.

Протягом XIV–XVIII століть у Карпатах виник і розвинувся особливий тип української культури, який одержав у науковій літературі назву карпаторуської культури. Різні етнічні різновиди цієї культури – бойківська, лемківська, гуцульська – витворили єдине ціле. Нині єдність цієї культури, що охоплює як Прикарпаття, так і Закарпаття, не викликає жодних сумнівів і не дає жодних підстав говорити про існування в Українських Карпатах окремого «русинського народу». Літературознавець О. Мишанич вважає, що зазначена культура всіма своїми рисами та особливостями органічно вписується в загальноукраїнський культурний контекст [382, с. 29–30].

Визначною постаттю серед плеяди не лише закарпатських, а й усіх слов'янських будителів і просвітників є О. Духнович. Доба, якій він належить і в контексті якої слід розглядати його діяльність, була дуже складною і суперечливою. У процесі проведення даного історико-педагогічного дослідження важливого значення ми надавали принципу історизму, який вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій у відповідності з конкретно-історичними обставинами, в їх взаємозв'язку та взаємообумовленості.

Відповідно, важливими завданнями історико-педагогічних студій, на наш погляд, є аналіз проблеми становлення і розвитку українського шкільництва у різних регіонах упродовж різних часових відрізків з урахуванням тогочасних етнічних та етнокультурних процесів, освітньої та мовної політики різних держав, діяльності і наукової та практичної спадщини відомих педагогів у різні періоди. Маємо всі підстави вважати, що художній, публіцистичний і науковий доробок О. Духновича, який органічно влився в загальноукраїнську скарбницю національної культури та освіти, є беззаперечним відображенням особливостей його доби, віддзеркаленням специфіки закарпатоукраїнської дійсності, продуктом складності та своєрідності місцевих історичних умов.

Наприкінці XVIII ст. внаслідок трьох поділів Польщі 1772 р., 1793 р., 1795 р. між Росією, Австрією та Пруссією українські землі відійшли до Австрії та Росії. Західноукраїнські землі перебували у складі Австрії та Угорщини, східноукраїнські (Наддніпрянська Україна) – у складі Росії. Наш народ фактично був розірваний навпіл австрійсько-російським кордоном. Обидві колоніальні імперії не визнавали українського народу як єдиної етнічної спільноти, намагалися асимілювати українців, позбавити їх почуття національної самобутності, віри у власну здатність до національного самовизначення. Особливо це виявлялося у ставленні до освітньої та духовної еліти, значна частина якої переймала мову, звичаї, світогляд панівної нації, втрачала свої національні

риси та ознаки. Австрія та Росія були країнами-метрополіями щодо українських територій, повністю позбавлених будь-яких ознак державності. Українські землі фактично перебували на положенні внутрішніх колоній цих держав. Зокрема, австрійський уряд всіляко заохочував переселення на ці території німців, угорців і румунів, які діставали найкращі землі та найвищі адміністративні посади [611, с. 11].

Особливо слід наголосити на тому, що в досліджуваний період українці не мали не тільки власної державності, але й жодних її атрибутів, які відображали би державну традицію часів Київської Русі-України, Галицько-Волинського королівства та Козацької держави. Для порівняння: такі атрибути державності мали у своєму розпорядженні етнічно близькі нам хорвати, що також опинилися під владою Австро-Угорської монархії; вони, зокрема, мали власне «королівство», собор і т. п. [568, с. 210–215].

XIX століття характеризується піднесенням національно-визвольного руху в Західній Україні. На одному з перших місць тоді стояло питання розвитку української мови, її захисту, утвердження української національної свідомості. Рушійною силою у цьому процесі стали священники Української греко-католицької церкви. Варто згадати, що у 1816 р. з ініціативи священника І. Могильницького у Перемишлі виникла перша в Галичині офіційна українська громадська просвітня організація – «Societatis Presbyterorum Ritus graeco-catholici Galiciensium» («Галицьке товариство священників греко-католицького обряду»). З-під пера його учасників вийшли перші граматики української мови – І. Могильницького «Грамматика языка славено-рускаго» (1823) [49], Й. Лозинського «Грамматика языка руського (малоруського)» (1846) [599], Й. Левицького «Грамматика языка русского въ Галиціи» (1834) [598].

На початку 1830-х рр. на арену національного життя виступає нове покоління інтелігенції, вихованців Львівської семінарії, очолюваної «Руською трійцею» (1833–1837), до якої входили І. Вагилевич, Я. Головацький, М. Шашкевич. У 1836 р. М. Шашкевич підготував

підручник для молодших школярів – «Читанку» [355], написаний живою розмовною українською мовою (термін «читанка» належить самому М. Шашкевичу), а також І. Вагилевич видав «Граматику языка Малоруского въ Галиціи» (1845) [609].

Наприкінці 1836 року у Будапешті побачила світ «Русалка Дністровая». Це був новаторський твір і за формою, і за змістом. Він написаний живою народною мовою, фонетичним правописом, «гражданським» шрифтом. «Русалка Дністровая» стала підсумком ідейних шукань та своєрідним піком діяльності «Руської трійці». Це був рішучий виступ проти традиційних політичних і соціальних авторитетів.

Особливою складністю процес формування єдиної української національної самосвідомості відзначався у закарпатських русинів північно-східних комітатів Угорського королівства (з 1867 – угорської частини Австро-Угорської монархії). Цю складність було зумовлено насамперед тим, що русини населяли найвідсталіший, поліетнічний регіон імперії, де існували значні суперечності як між домінантними народами в монархії – австрійськими німцями та угорськими панівними колами, так і між ними, з одного боку, та пригнобленими народами – з іншого. Серед пригноблених, бездержавних народів найгіршим було становище русинів-українців північно-східних комітатів, зокрема тих, які наразі становлять територію Закарпатської області. Панівною верствою в них було угорське дворянство. Русинська спільнота в цих комітатах була майже виключно сільською, феодально залежною, зі слабкою економічною базою, а міста і містечка були населені переважно угорцями, німцями та євреями [363, с. 207].

Численні історичні джерела засвідчують соціально-економічну відсталість і занедбаність краю [61; 356; 389, с. 46–51; 393; 407; 540; 542]. Бідність, безвихідь, голод і хвороби були постійними супутниками карпатоукраїнського селянина того часу. В одному з листів до Я. Головацького (24 Вересня / 6 Жовтня 1854 р. О. Духнович писав: «Мы

дуже бѣдуемь, уже теперъ наставаеъ голодь, и нужда у Русиновъ, и незадолго пустыи будутъ Бескиды, люди голодуютъ, скоть сдыхаетъ, бѣда такая, какая еще не бывала» [356, арк. 2]. Подібні повідомлення, що характеризують важке соціальне становище населення, зустрічаємо майже в усіх листах О. Духновича, написаних ним у період з 1853 по 1861 рр. [356].

Крім нерозвиненої матеріально-технічної бази й вузькості національного ринку на теренах нинішнього Закарпаття [363, с. 215–217], до уваги слід також брати такі важливі **чинники**:

- тривалу відірваність краю від решти українських земель;
- політику гноблення українського населення та його асиміляції з панівними народами, що проводилася державами, до складу яких входило Закарпаття в різні історичні періоди;
 - розпалювання міжнаціональної ворожнечі з боку іноземних держав через штучне поширення ідей «москвофільства», «русинства», «угрофільства»;
 - мізерну чисельність свідомої української інтелігенції у краї та обмеженість її національно-політичної програми.

У листі від 4 липня 1860 р. О. Духнович із болем пише: «Мадяризм насувається, мадярський одяг і бесіда повсюдно домінує. Слов'яни пригноблені, і нема людини, яка би захистила вбоге упосліджене слов'янство» [356, арк. 53–54].

Але попри утиски з боку австро-угорських властей західні українці все-таки перебували у кращому становищі порівняно з їхніми наддніпрянськими братами, які терпіли справжню наругу над своїм національним еством від російського самодержавства і були приречені на знищення задля забезпечення «величі» Росії [444, с. 3–15]. Ця відмінність пояснювалася тим, що Австро-Угорська імперія як європейська держава була спадкоємницею римської правової системи, яка чітко визначала

правову структуру суспільства, що відкривало нехай обмежені, але все ж перспективи національного розвитку. Як наслідок, західноукраїнська інтелігенція мала певні можливості для провадження національно-культурної діяльності [420, с. 183, 218–221].

Ще раз підкреслимо той факт, що греко-католицька церква досить успішно виконувала функцію об'єднання різних соціальних верств західноукраїнського населення в цілісну національну спільноту. Фактично, на західноукраїнських землях вона здійснювала ту саму місію, яку в Російській імперії намагалося виконувати Кирило-Мефодіївське товариство, – вироблення єдиної української ідеологічної платформи. Якщо російська влада вбачала в діяльності кирило-мефодіївців найбільшу загрозу для себе, то австрійський уряд, навпаки, підтримував дії греко-католицької церкви, розуміючи, що вони сприяють уникненню соціальних потрясінь та унеможлиблюють криваві революційні сплески [289, с. 212–213; 420, с. 218].

Між тим, протягом 1848–1849 рр. Європою прокотилася хвиля революцій, що охопила Францію, Німеччину, Італію та Австрію. Ці революції дістали назву «весни народів», оскільки відбувалися під основними гаслами національного та соціального визволення народів, утвердження громадянських прав і свобод. Австрійську «клаптикову» імперію сколихнули повстання у Відні, Будапешті, Львові та селянські виступи. В ході боротьби проти австрійського гніту в березні 1848 р. було створено уряд Угорщини. Угорський сейм проголосив низку перетворень, які поширювалися й на територію нинішнього Закарпаття [593, с. 7–10].

Українська громадськість вступила в революцію 1848 р. неорганізованою та роз'єднаною. Це зумовило висунення її представниками різних гасел – від окремих поміркованих пропозицій у культурно-освітній сфері до вимоги автономії українських етнічних земель, яка об'єднала би Східну Галичину, Північну Буковину і Закарпаття. Не дивно, що до революційних потрясінь не були відповідно

підготовлені й закарпатські українці-русини. Їм бракувало викристалізованої національної свідомості та політичної організованості. Перші народні просвітники Закарпаття, починаючи від єпископа А. Бачинського [466; 500] і закінчуючи істориком М. Лучкаєм, більше дбали про культурне піднесення свого народу, ніж про його політичну організованість. Еліта краю, яка складалася майже виключно зі служителів культу, не мала жодної політичної організації чи партії, своєї національної преси (газет, журналів, часописів тощо). Вона також майже не мала зв'язків із більшою мірою свідомими українцями Галичини й Буковини.

Дискусійною та малодослідженою в історико-педагогічній літературі залишається проблематика ставлення О. Духновича до революції 1848–1849 рр. в Угорщині, яка стала чи не центральним моментом в житті і діяльності будителя. Зрозуміти та оцінити його політичну позицію можна тільки при врахуванні складності даної епохи та світоглядних засад мислителя. В «Автобіографії» О. Духновича оцінки революції в переважній більшості критичні та обмежені. Можемо пояснити це тим, що християнському світогляду каноніка, заснованому на Святому Письмі та Божих заповідях («не вбивай», «не кради» тощо), суперечили революційні, насильницькі методи боротьби «партії радикалів», очолюваної Л. Кошутом. Як релігійний мислитель і людина доброї волі, О. Духнович засуджував «насильство і злобу» в її методах боротьби, котрі суперечили самій суті християнської віри. Революційні засоби боротьби, на його переконання, – це не демократія, а «демонократія» [232, с. 13], як він висловився у своїй «Автобіографії». З гострим засудженням кровопролиття, злодіянь і брутальної поведінки угорських революціонерів, які відrekliся від Бога, О. Духнович виступив у 1849 р. і на шпальтах «Зорі Галицької» [273, с. 183].

Від цієї революції О. Духнович постраждав особисто [606, с. 36]. За діяльність, спрямовану на національне і культурне відродження краю, він був заарештований і ледь не загинув, коли його вкрай брутально етапом

доставляли до місця слідства із Пряшева до Кошиць [232, с. 15–16].

Отже, під час революції 1848–1849 рр. сподівання О. Духновича на здобуття закарпатськими українцями національних і політичних прав не справдилися, і він гірко розчарувався в її ідеалах. Інтелігенція Закарпаття очолювана А. Добрянським та О. Духновичем, переконавшись у тому, що уряд Л. Кошута не збирається задовольняти національні вимоги слов'ян (навіть визнати їх рівними з угорцями), склали петицію на ім'я австрійського уряду з вимогою взяти на себе місію об'єднання заселених українцями «руських коронних областей» (Галичини і нинішнього Закарпаття) в єдине політико-адміністративне ціле. Петиція містила також вимоги призначити на урядові посади в цій окремій окрузі тільки українців, запровадити в урядових інституціях діловодство українською мовою, завести у школах навчання українською (за тодішньою термінологією «руською») мовою, заснувати в Ужгороді українську академію і т. п. [230, с. 31].

Ідею об'єднання Закарпаття зі Східною Галичиною підтримала Головна руська рада у Львові. Однак австрійський уряд не дозволив цього, вбачаючи в подібних кроках намагання реалізації ідеї об'єднання всіх західноукраїнських земель із Наддніпрянською Україною, а отже, загрозу втрати їх для Австрії. Такими ж марними стали надії О. Духновича та його однодумців на досягнення свободи і незалежності для русинів Закарпаття за допомогою Російської імперії, яка в революціях 1848–1849 рр. виступала насправді не «захисницею слов'ян», а «жандармом Європи».

Обґрунтованою є думка дослідниці О. Фізеші про те, що відверта мадяризація закарпатоукраїнського населення розпочалася в 1867 р. [530, с. 93–94], коли між Австрією та Угорщиною було укладено договір про врегулювання державно-правових відносин. Угорщина, до складу якої входила й територія нинішнього Закарпаття, стала окремим королівством із власною конституцією і власним парламентом, отже домоглася своїх державних прав, як рівноправна у двоєдиній Австро-Угорщині. Разом з

тим настав півсторічний період економічного, політичного і культурного занепаду закарпатських українців.

У рамках реорганізації освітньої сфери в 1868 р. новий парламент прийняв Закон «Про народну освіту» авторства міністра культури та освіти Угорщини Й. Етвеша. Впровадження в життя норм цього «демократичного» закону де факто призвело до суттєвого скорочення мережі початкових (народних) шкіл із національними мовами навчання [501, с. 201] та збільшення числа шкіл із угорською (державною) мовою викладання [530, с. 96]. Згідно з даними урядової статистики у 1869 р. на території Закарпаття працювало лише 268 українських початкових шкіл з українською мовою [290, с. 31], а вже у 1875–1895 рр. їх число скоротилося до 74 [290, с. 50], що майже вчетверо менше порівняно з кінцем 60-х років.

Про результати політики денаціоналізації українського етносу, що з кожним роком набирала обертів, свідчать дані, що впродовж 1874–1907 рр. на теренах Угорщини було ліквідовано 571 українську школу [60, с. 16, 18].

Проте найсильнішого і найдошкульнішого удару навчання рідною мовою в початкових школах зазнало після прийняття Закону від 1907 р. «Про правові відносини в недержавних початкових народних школах та винагороди вчителів муніципальних і парафіяльних шкіл», більш відомого під назвою Закону Аппоні (*Lex Apponi*), названого так на честь його автора А. Аппоні, тогочасного міністра Міністерства культу та народної освіти. Згідно з цим Законом, посаду вчителя початкової школи міг обіймати вчитель, який здобув відповідну освіту, був громадянином Угорщини, вмів грамотно читати й писати угорською мовою, навчати нею, склав присягу вчителя. Закон Аппоні впроваджував обов'язкове навчання в усіх початкових школах державною (угорською) мовою.

Цілеспрямована політика офіційного Будапешта щодо знищення українського шкільництва призвела до того, що станом на початок Першої

світової війни на теренах нинішнього Закарпаття не залишилося жодної, навіть початкової школи з українською мовою навчання [530, с. 102].

Цілком солідарні з думкою О. Фізеші про те, що Закон Аппоні та інші дискримінаційні акти угорської влади мали яскраво виражений націоналістичний характер [530, с. 102]. «Угорська великодержавна ідеологія та мадярський націоналізм, – емоційно зауважує американський учений В. Маркус, – виявилися настільки динамічними в ХІХ ст., що їм вдавалося здобувати чималі успіхи, зокрема у відношенні до кількісно незначної української меншості» [373, с. 16].

Як бачимо, в основу асиміляторської політики Будапешта ще у другій половині ХІХ ст. було покладено націоналізм, який виключав будь-яку можливість культурного співжиття угорців з іншими народами держави. Парадоксально, але Угорський уряд навіть не приховував шовіністичні цілі своєї національної політики. Прем'єр Л. Банффі відкрито заявляв: «Публічно визнаю, що мадяризація є головною великою метою, для якої мають працювати всі вірні мадярські патріоти. Без шовінізму не можна заснувати цілісну мадярську державу. Майбутнє Мадярщини залежить від того, чи вдасться нам поглинути немадярські національності» [412, с. 362].

Подібних національних настроїв дотримувався і урядовий щоденник «Budapesti Hirlap» («Будапештська газета»), який обстоював потребу в національній державі з «тридцятьма мільйонами угорців». Усі, хто відмовлявся вивчати угорську мову, оголошувалися ним «зрадниками» і «змовниками» [596, с. 320].

Угорські націоналісти і в парламенті послідовно дотримувалися засади, згідно з якою «батьківщина є угорською власністю», офіційно проголошувалося гасло: «хочеш жити – то стань угорцем!». Не маючи на те історичних, правових і моральних підстав, угорська пануюча феодальна верства вважала себе вродженою расою для панування й виконання цивілізаторської місії, що, у свою чергу, вимагало асиміляції всіх

неугорських підданих [610, с. 29].

Масштаби денаціоналізаторської політики Будапешта добре віддзеркалюють дані урядової статистики за період кінця XVIII – початку XX ст. (табл. 1.) [588, с. 5].

Таблиця 1

***Чисельність і питома вага угорського та неугорського населення
Угорщини в 1787–1910 рр.***

Роки	Все населення (млн. осіб)	Угорці (млн. осіб)	%	Не угорці (млн. осіб)	%
1787	8 003	2 322	29,0	5 881	71,0
1840	12 807	4 910	38,1	7 897	61,9
1850	11 364	5 000	44,0	6 364	56,0
1869	13 579	6 027	44,4	7,552	55,6
1880	13,750	6 404	46,6	7 346	53,4
1890	15 103	7 358	48,5	7 805	51,5
1900	16 722	8 589	51,4	8 133	48,6
1910	18 265	9 698	53,1	8 567	46,9

З табл. 1 випливає, що чисельність угорського населення в Угорській державі на поч. XX ст. зросла порівняно з 1787 р. більш ніж у 4 рази, а його питома вага – майже вдвічі. Значне статистичне зростання угорського етносу відбувалося переважно за рахунок інших народів, головним чином слов'янських.

Урядову статистику доповнюють дані угорського науковця О. Ясі, згідно з якими впродовж 1707–1900 рр. було змадяризовано 2 млн. 800 тис. словаків, німців, українців, хорватів, румунів та представників інших національностей [597, с. 378–379].

Наведені матеріали переконливо засвідчують, що одним із

найважливіших чинників, який впливав на розвиток українського національного й суспільно-політичного життя в Закарпатті у середині XIX – на початку XX ст. був процес мадяризації українців, яку проводив угорський уряд. Її суть полягала в тім, аби стерти національні особливості українців – їх національну ідентичність та самосвідомість, культуру, мову, релігію, історію, та нав'язати їм власні національні елементи і символи. Угорське королівство понад усе прагнуло асимілювати українців краю, зробити їх не лише законослухняними громадянами держави, але й невід'ємною частиною угорського етносу, уподібнити українців до угорців.

Отже, в досліджуваний період карпатоукраїнський народ унаслідок включення до складу держави з іншою панівною нацією та проваджуваної нею політики мовно-національної асиміляції опинився перед загрозою повної денаціоналізації і втрати власної мови. У цих несприятливих історичних умовах особливої ваги і значущості набула діяльність когорти закарпатських будителів – І. Базилевича, А. Добрянського, О. Духновича, М. Лучкая О. Павловича, які відстоювали право закарпатської гілки українського народу на вільний розвиток, поставили за мету впровадження української мови в освіту, пресу, літературу, виступали за широке дослідження і популяризацію місцевої історії як частини історії України. Попри всі недоліки мовного характеру та ідейну обмеженість їхня діяльність послугувала своєрідним бар'єром на шляху денаціоналізації краю. Численні історичні джерела середини XIX ст. засвідчують початки пробудженого революцією 1848–1849 рр. національного відродження закарпатських українців і виникнення національно-культурного та освітнього руху, на чолі якого став О. Духнович. «Сам з невеликою групою ентузіастів, – пише дослідниця його життєпису О. Рудловчак, – Духнович робить те, що робило ціле покоління будителів в інших слов'янських народів» [243, с. 107]. Незважаючи на дуже складні політичні та соціокультурні умови, своєю

енергією і цілеспрямованістю він, по суті, уберег закарпатських українців від тотальної денаціоналізації, і у цьому полягає його найбільша заслуга перед народом.

Якщо дивитися на це питання у більш широкому історичному часовому діапазоні, можна сказати, що впродовж своєї величної і водночас трагічної історії нинішнє Закарпаття мало трьох видатних просвітників, «батьків» свого народу – отців-душпастирів Андрія Бачинського (XVIII ст.), Олександра Духновича (XIX ст.) та Августина Волошина (XX ст.). У тривалому і сповільненому чужими зовнішніми чинниками русі автохтонів-закарпатців до утвердження свого національного «Я» О. Духнович, який стояв на засадах соборності українського народу, став центральною і невід’ємною проміжною ланкою між А. Бачинським та А. Волошином. Без цієї ланки процес національного відродження не тільки розірвався би, він був би взагалі унеможливлений. Неможливою була б, зокрема, перемога української національно-культурної орієнтації в Підкарпатській Русі у 20-х рр. XX ст. над москвофільською та угрофільською.

Завдячуючи саме О. Духновичу, його соратникам і послідовникам, визначний педагог і громадський діяч А. Волошин свого часу запровадив українську мову у школах, періодиці і церкві краю, зробив все для того, щоб у світі зросло моральне значення слів «Україна» та «українець», виховав покоління патріотів, які на зламі 1938–1939 рр. стали творцями й оборонцями Карпатської України, людей, мужністю котрих був вражений весь світ [472, с. 219–222].

Таким чином, у розвитку культури і освіти на Закарпатті у другій половині XIX ст. негативну роль відіграла державна політика та суспільна ідеологія Угорської держави. Незважаючи на те, що місцеве населення домінувало у регіоні, по відношенню до цілої імперії воно складало меншість. Це й стало рушійним чинником у проведенні угорським урядом політики денаціоналізації, у якій освіта перетворилася на інструмент

мадяризації закарпатського населення. Проте розвитку народної школи краю сприяли прогресивні педагоги й громадські діячі, які усвідомлювали важливе значення освіти для національного відродження та національної ідентичності закарпатців. Йдеться передусім про О. Духновича, який у складних політичних і соціокультурних умовах очолив когорту закарпатських будителів.

Розглянемо детальніше основні періоди життєвого і творчого шляху, просвітницької і педагогічно-освітньої діяльності О. Духновича.

Передусім зазначимо, що в Україні педагогічна біографія традиційно була провідним напрямом досліджень науковців, які обирали предметом свого вивчення педагогічну думку. Оскільки в історико-педагогічній науці низка понять і категорій досі залишаються чітко невизначеними, вважаємо за доцільне у контексті даного дослідження спинитись передусім на понятті «педагогічна персоналія». Персоналія (від лат. *Persona* – особистість) – це, за висловом представника критичного персоналізму В. Штерна, таке ціле, яке, не зважаючи на множинність своїх складових, утворює реальну, своєрідну і самоцінну єдність своїх часткових функцій, здійснює єдину, цілеспрямовану «самодіяльність» [31, с. 250]. Епітет же «педагогічна» окреслює коло наукових інтересів і діяльності особистості, а також предметне поле для дослідника — педагогічний дискурс.

Дослідниця Н. Дічек [228, с. 17] пропонує звужене тлумачення означеного терміну як «наукова біографія», «педагогічна біографістика». Ми солідарні з точкою зору О. Сухомлинської, згідно з якою педагогічна персоналія – це більше, ніж наукова, освітня чи творча біографія, це швидше персоніфікований процес утворення цінностей, культури в рамках гуманітарної традиції, її певна конкретизована модель. Педагогічна персоналія репрезентує доробок того чи іншого педагога як індивідуального творця, але передусім як виразника думки й практики своєї епохи [480, с. 42, 47].

У ході наукового пошуку визначено два основні періоди становлення О. Духновича як вченого та культурно-освітнього діяча:

Перший період (1803–1843) – дитячі, юнацькі роки та молодість майбутнього вченого-педагога, перші прояви його таланту в царині літератури, захоплення духовною освітою (навчання в Ужгородській гімназії (1816–1821), Кошицькій Академії (1821–1823), Ужгородській богословській семінарії (1823–1827)). Свої непересічні педагогічні здібності молодий О. Духнович виявив під час вчителювання в Ужгороді (1830–1833). Саме у 20–30-ті роки формувалася любов О. Духновича до науково-педагогічної творчості;

2-й – «Пряшівський» період» (1844–1865), про який докладніше буде йти мова нижче, був періодом «зрілості» О. Духновича, його плідної педагогічної праці. Здійснена нами періодизація в цілому узгоджується з висновками духновичезнавців – авторами монографій О. Машталером [375], В. Микитасем [378, с. 23–37], М. Ричалкою [439], О. Рудловчак [243] та ін., згідно з якими найбільший розквіт суспільної, культурної та педагогічної діяльності О. Духновича припадає саме на час з 1844 і до 1865 рр., коли він був каноніком Пряшівської єпархії. У цьому контексті на дослідницьку увагу заслуговують також міркування відомого культурного діяча другої пол. XIX ст. Є. Сабова, який у статті «Очеркъ литературной дѣятельности и образования Угро-русскихъ» [455, с. 183–210] у своїй періодизації історії закарпатоукраїнської літератури окремо виділяє «період Духновича» від 1848 р. до заснування «Літературної спілки ім. Василя Великого». Також важливо зазначити, що пов'язана з «весною народів» доба 1848–1868 рр. в історико-педагогічній літературі справедливо називається «національним та культурним ренесансом українського Закарпаття». Але цей ренесанс постав і розвивався не у найбільш заселених українцями жупах Закарпаття, а на Пряшівщині. Пряшівщина – це було українське пограниччя, де під тиском чужого елемента, на думку дослідника І. Барана, найвище піднявся патріотичний

дух і найсильніше розвинулася боротьба за національну екзистенцію [13, с. 65].

Народився Олександр (Александр) Васильович 24 квітня 1803 року в с. Тополя (нині Гуменського округу Пряшівського самоврядного краю Словаччини) у сім'ї незаможного священника Василя Духновича. Предок О. Духновича походив із Волині, звідки переселився в цю місцевість орієнтовно в першій чверті XVIII ст. [411, с. 184].

Мати будителя Марія теж походила з родини служителів культу Герберіїв. Згодом навчанням і вихованням хлопця займався його дядько Дмитро Герберій, священник у Стакчині, а далі – дід Іван Герберій, парох у Клокочові. Родинна наука полягала не тільки у засвоєнні «Букваря» (тоді церковнослов'янською мовою), а відтак «Часословця» і «Псалтиря», але й вихованні в «руському національному дусі», як запише він пізніше сам у автобіографії [371, с. 3].

Після двох класів початкової школи О. Духнович поступив в Ужгородську гімназію (1816–1821), яка давала відносно широку класичну освіту. Викладались в ній латинська мова разом з літературою та історією давнього світу, риторика, поезія, початки грецької мови, але природознавчі предмети були обмежені [464, с. 19].

Крім того, О. Духнович будь-що намагався самотужки поповнювати свої знання і став добрим знавцем в багатьох галузях науки, як про це свідчать словацький біограф О. Духновича Пауліш-Тот [604], а також російський історик К. Кустодієв, який згадував глибоку класичну освіту О. Духновича [323, с. 553]. Проте в силу несприятливих для розвитку української культури умов середини XIX ст. він так і не зміг, як слушно вказував чеський дослідник В. Гостічка, «вирватись з локальної замкнутості» і «вникнути в глибину історичного процесу» [595, с. 92].

Привиті батьком любов до свого народу і волелюбність, його настанови сину пам'ятати про свій рід закарбувалися у свідомості О. Духновича. Свою національну свідомість і приналежність до великої

гілки слов'янського народу – українців, на відміну від більшості інтелігенції краю, що зрадила рідний народ, він виражає так:

«Я Русинъ былъ, есмь, и буду,
Я родился Русиномъ,
Честный мой родъ не забуду,
Останусь его синомъ...» (Додаток Е) [424, с. 69–70]

З батьківської хати виніс О. Духнович багато цінних духовних скарбів. Батьки змалку прищеплювали сину любов до книг, до знань, чесність, працьовитість, витримку, почуття правди і справедливості, щиру побожність. Оглядаючи свій півстолітній життєвий шлях, О. Духнович згодом писав: «...прото любил, очень любил людей...» [349, с. 31]. Цю любов і пошану до людини, зародки майбутнього свого гуманізму виніс О. Духнович з-під батьківської стріхи, як і перші паростки національної свідомості. Таким чином вже в дитинстві познайомився О. Духнович з етнічною культурою і побутом, зрісся зі звичаями та духовним надбанням свого народу, і цей зв'язок врятував його пізніше від ренегатства. Він був стимулом його національної стійкості і гідності, яка в умовах Закарпаття середини минулого століття була проявом високих моральних чеснот.

У шкільному свідоцтві О. Духновича даного періоду, що зберігається в рукописних фондах ДАЗО [157, арк. 2–3], зазначені такі предмети: закон Божий, фізика, природознавство, метафізика, філософія, математика, загальна історія, угорська мова і література та предмет на вибір – грецька мова.

Про поривання молодого О. Духновича до знань під час його навчання в богословській семінарії в Ужгороді (1823–1827) свідчить і згаданий вже рукописний збірник конспектів «Norreum lectorum...» (1825) (Додаток Г). В цій книжечці, крім іншого, звертають на себе увагу законспектовані історичні матеріали, поки що писані виключно латинською мовою, як доказ зростаючого зацікавлення О. Духновича історією слов'ян, і матеріали літературного характеру, літературні вправи,

зразки літературної творчості інших авторів і його самого, які свідчать про глибокий інтерес автора до літератури і художньої творчості.

Мабуть, саме в духовній семінарії у О. Духновича виникло перше серйозне зацікавлення проблемами педагогіки. Два предмети – пастирську науку і педагогіку він вивчав слов'яно-руською мовою. В особовій справі О. Духновича – семінариста, яка велася латинською мовою, зазначено: «*callet linguas Ruthenicam et Hungaricam*» («володіє мовами – руською і угорською») [158, арк. 3]. Варто також зазначити, що в Ужгородській семінарії педагогія викладалась богословам від початку XIX ст. [54, с. 34] і, мабуть, педагогічна освіта, яку вони отримували, дорівнювала диплому вчителя. О. Духнович став згодом приватним вихователем, а за шкільними постановами і приватні вчителі та вихователі повинні були пройти курс педагогії і мати атестат [464, с. 17]. У той же час О. Духнович почав виконувати обов'язки катехита, про що свідчить запис з його шкільних документах [158, арк. 3].

Про плани і мрії майбутнього будителя на порозі вступу в самостійне життя дізнаємося з його листа від 15 вересня 1830 р. до єпископа О. Почі, латинський оригінал якого зберігається в архіві ДАЗО в Берегові (Додаток Ж): «Я плекав не якусь іншу думку, а мав на увазі лише те, щоб повністю присвятити себе всенародному та загальному добру та щоб у всіх своїх здібностях виявити себе в такій мірі, щоб це цілком задовольнило інтереси та вимоги громадськості [162, арк. 5–6].

Після завершення навчання у семінарії був посвячений у священники (1827) і, як одного з найкращих учнів, його призначили на роботу архіваріусом єпархіальної канцелярії у Пряшеві. До роботи ставився сумлінно, проте не отримував належної платні і жив у злиднях. Врешті на запрошення віце-жупана Ужгородської жупи С. Петрова з посади домашнього вчителя (1830) розпочалася педагогічна діяльність О. Духновича.

До благородної професії вчителя О. Духнович мав справжнє покликання. Це засвідчує зміст його листів латинською і угорською мовами (1832–1835) до Акакія Петрова, в яких вчитель дає варті уваги педагогічні настанови своєму вихованцеві [280, с. 267–290].

До своїх практичних учительських обов'язків Олександр Васильович ставився надзвичайно серйозно, ґрунтовно студіював педагогічну теорію. У Степана Петрова, батька Акакія, була багата бібліотека, якою у вільний час міг користуватися й О. Духнович. Тож він поринув у праці А. Дістервега, Я. Коменського, Й. Песталоцці. Саме тоді, вочевидь, в нього зародилася ідея самому написати підручник з педагогіки для вчителів і батьків, що він і здійснив пізніше.

1832 р. О. Духнович був відкликаний з Ужгорода до Пряшева і знову працював спочатку в єпархіальній канцелярії (1832–1833), а відтак як священнослужитель у найбільш занедбаних парафіях Комлоші (тепер с. Хмельове) та Біловежі аж до 1838 р., знаходячи втіху у простій селянській праці на землі та творчості. Потім майже шість років (1838–1844) трудився в Ужгороді в канцелярії Мукачівської єпархії як нотаріус єпископа В. Поповича, їздив з ним до Львова, де познайомився з інтелектуальною елітою Галичини. Особисте знайомство з Я. Головацьким дало поштовх до подальшої плідної роботи у збиранні фольклорних скарбів. Частина народних пісень, зібрана О. Духновичем у цей час, вміщена у збірнику Я. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (Москва, 1878 р.) [394]. У 1844 р. О. Духнович став каноніком Пряшівської єпархії і решту своїх днів працював як священник-канонік. На відміну від більшості земляків-священнослужителів у церкві він правив службу Божу церковнослов'янською і рідною материнською мовою. Цей період його життя насичений різнобічною творчою діяльністю на ниві служіння поневоленому народові.

Культурно-освітня діяльність О. Духновича надзвичайно багатогранна. Вона торкається найрізноманітніших сфер життя

українського народу Закарпаття. Нам відомий О. Духнович і як засновник літературних, культурно-просвітніх спілок і товариств, і як автор історичних і науково-популярних праць, і нарешті, як педагог-практик і теоретик, як безпосередній вихователь молодого покоління закарпатців.

Із усієї діяльності О. Духновича найбільшу цінність для нас становить його педагогічно-освітня діяльність, найбільший розквіт якої припадає на час перебування у Пряшеві. Це були бурхливі роки напередодні і після революції 1848–1849 рр., коли слов'янські народи Австрійської монархії піднялися на боротьбу за свої національні, релігійні та соціальні права. Тут, у Пряшеві, по-справжньому розгорнулася різнобічна, активна і творча діяльність О. Духновича на ниві освіти свого народу; він став генератором просвітницького пробудження закарпатців. Завдяки О. Духновичу та заснованому йому літературному товариству за 10 років (1844–1854) саме у Пряшеві надруковано більше творів, в т. ч. і педагогічних праць, ніж за цілу попередню історію закарпатських українців [13, с. 65].

Велика заслуга О. Духновича не тільки перед краянами, а й усією Україною в тім, що ще наприкінці 40-х років ХІХ ст. він видав перший український буквар народною материнською мовою – доти всі букварі в Україні друкувалися штучною, старо- чи церковнослов'янською мовою. Його буквар «Книжиця читальная для начинающихъ» (Додаток Г) понад півстоліття був національною книгою вчителів та школярів краю.

Після букваря уже в 1851 році він видав оригінальний підручник з історії й географії для початкових шкіл «Краткій землепись для молодыхъ Русиновъ» частина II «Общая исторія» (Додаток Г) – практично до цього подібних підручників не було. А для підготовки вчительських кадрів, як і педагогізації батьків, підготував і видав новаторську книгу «Народная педагогія въ пользу училищ и учителей селскихъ» (1857) (Додаток Г), яка у значній мірі випереджала тогочасну педагогічну думку і багато з думок і

висновків якої співзвучні сучасному рівню вітчизняної психолого-педагогічної науки.

Підручники та «Народная педагогія...» О. Духновича стали тими наріжними творіннями педагогічної думки, що закладали фундамент системи національної освіти в Україні [524, с. 55]. Опісля наступними подібними виданнями стали читанка М. Шашкевича (1850, посмертне видання), букварі П. Куліша (1857) і Т. Шевченка (1861).

Вихованню школярів у дусі християнської доброчесності слугували Духновичеві молитовник «Хлѣб души..» (1851), «Молитвенникъ для русскихъ дѣтей» (1854), та «Литургическій катихисъ...» (1851, 1854).

Поділяючи ідеали європейського Просвітництва, О. Духнович перш за все спрямував свою творчу енергію на пропаганду освіти між масами: «...просвѣщеніе разума есть единый способъ к будущему щастью и долѣ..» [255, с. 270]. Маючи на увазі кращу долю народу, він організував сільські школи, агітував батьків, щоб записували дітей у школу і допомагали зміцнити її, піклувався про потреби та освіту вчителів, про шкільні підручники і театральні гуртки, відвідував вже засновані школи, з великою радістю сповіщав у тогочасній пресі про їх перші успіхи. Він підтримував зв'язки з кращими учителями, намагався різними способами підбадьорити їх і заохотити до праці, допомогти їм в їх відповідальній роботі [273, с. 1]. Звертаючись до вчителів і батьків, будитель емоційно стверджує: «...просвѣщеніе есть нужное для жизни народа, то оузнати должно, ибо народъ безъ просвѣщенія не можетъ называтися народомъ; такой народъ мертвый есть, въ немъ жизни нѣтъ, и легко пропадаетъ якъ пчелы безъ матери. Постарайтесь о просвѣщеніи дѣтей вашихъ, ибо въ тѣхъ есть будущность народа, будущность жизни» [247, с. 89]. Від сільського вчителя педагог вимагав вірно і невтомно служити народові, не вимагаючи матеріальних благ за це служіння.

Крім того, О. Духнович ініціює думку про відкриття у Пряшеві спеціального педагогічного закладу для підготовки народних учителів,

турбується про заснування в Ужгороді друкарні з руським шрифтом. У 1849 р. О. Духнович запровадив руську мову у Пряшівській гімназії, а через два роки її викладали і в Кошицькій академії.

Важливо зазначити, що педагогічні погляди О. Духновича починають формуватися вже в той час, коли він був домашнім учителем в ужгородського піджупана Петрова в 1830 р. і набули чітких обрисів у пряшівський період його творчої діяльності. Вони формувалися під впливом класиків педагогіки Дж. Локка, Я. Коменського, Г. Песталоцці, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, Ж. Руссо, античної філософії Арістотеля, Епікура, Платона, Сенеки, Сократа, на яких він часто посилається у своїх творах. З достатнім мотивуванням цей вплив видатних попередників розкрито О. Машталером у своїй дисертації [376, с. 55, 83, 118, 119, 122, 124].

Докладний аналіз «Народної педагогії...» доводить, що О. Духнович знав найголовнішу працю Я. Коменського «Велику дидактику». З неї він використав ряд образів і аналогій для характеристики деяких педагогічних закономірностей. Наприклад, Я. Коменський у «Великій дидактиці» кілька разів порівнює мозок дитини з воском [313, с. 72]. З цим образом ми зустрічаємося і в «Народній педагогії...» О. Духновича: «Дитина есть въ себе мягкое сотворение, серденько у него удобоприемлемое, или все приемлющее и мягкое бываетъ якъ воску, который отбиваетъ образъ притиснутыя на него печати [247, с. 3].

При обґрунтуванні головних положень педагогічної теорії також бачимо вплив Я. Коменського (наприклад, роль виховання у формуванні людської особистості, дидактичні принципи (наочності, свідомості, доступності і міцності знань у навчанні тощо). «І все ж заслуга О. Духновича у цьому питанні значна, – слушно зауважує О. Машталер, – він не тільки перший популяризував принципи навчання, але й дав їм власне обґрунтування. О. Духнович один з перших в історії педагогіки

висунув і досить глибоко обґрунтував принцип активності у навчанні. Він виступив проти авторитарної системи навчання, що панувала в тодішніх школах, і утвердив розуміння навчання як двостороннього процесу, що передбачає діяльність не лише вчителя, але й учнів, при тому – активну» [375, с. 103].

Слід зазначити, що для національного відродження слов'янських народів в першій половині-середині ХІХ ст. характерний інтерес до минулого народу, фольклору, етнографії, до формування і розвитку літератури з виразними ознаками національної специфіки. Наукова і громадська активність О. Духновича значною мірою відповідала цим завданням. В його творчому доробку спостерігається значний інтерес передусім до історико-етнографічної тематики.

У написаній латинською мовою «Исторіи Пряшевской епархіи» (1846), яка не втратила і до нині свого пізнавального значення, автор скрупульозно зібрав та об'єктивно, у хронологічному порядку, подав факти церковної історії, без їх оцінки і узагальнення, висловив патріотичні думки. Фіксацією історичних фактів він передусім прагнув «прославити вітчизну» [233, с. 10]. В етнографічній праці «О Народахъ Крайнянскихъ...», яка дійшла до нас у рукописі 1848 р. [350 ч. II] (Додаток Г), схарактеризовано морально-психологічні риси українського селянина Східної Галичини і Закарпаття.

Виразно просвітницьку і патріотично-виховну спрямованість має «Истинная исторія Карпато Россовъ или Угорскихъ Русиновъ» (1853) (Додаток Г), перша історія закарпатських українців, укладена на місцевому ґрунті руською мовою [445]. О. Духнович подав свою історичну концепцію, яка в тогочасних умовах бездержавного існування нашого народу мала політичні аспекти і служила ідейною основою національного самовизначення закарпатських українців. Не можна не погодитись з думкою окремих науковців, що ця праця, відповідаючи характеру епохи, була написана в романтично-піднесеному і національно-

патріотичному дусі з «ідеалізацією і модернізацією фактів» [518, с. 21], отже, її наукова вартість невелика. Матеріал «Истинной истории...» підібрано, укладено і викладено з тенденцією відстояти «історичність» і національну гідність «карпато-русинів». Її ідеологічне вістря спрямоване на спростування сумнівної вартості тез угорських історіографів, які у своїх працях, старанно уникаючи слів «Україна», «українець», «український», прагнули «переконати громадян, ніби вони є членами єдиного окремого угро-руського народу, якому долею судилося жити на землях, які належать угорській короні св. Стефана, і перебувати під її опікою, бо, мовляв, його історія і культура невіддільно пов'язані з угорською цивілізацією» [364, с. 67, 150].

У цьому контексті привертає увагу висловлена на сторінках щоденника думка О. Духновича: «Мы ничего не имѣемъ собственнаго, кромѣ чести. Отступитъ отъ нее, есть перестать быть Человѣкомъ» [263, с. 324].

Першочерговим завданням культурно-національної діяльності О. Духнович вважав видання книг для народу та юнацтва. Саме він поклав початок організованій видавничій справі на Закарпатті і для цього заснував у Пряшеві 1850 р. «Літературну спілку Пряшівську». Вона була сформована за зразком «Галицько-Руської Матиці», заснованої у Львові в липні 1848 р.

Упродовж трьох років свого існування це літературне і культурне товариство без будь-якої урядової матеріальної підтримки видало 12 книжок, що в тогочасних умовах було значним досягненням [243, с. 111]. З-поміж найбільших здобутків спілки слід назвати: перший літературний маніфест закарпатських українців – альманахи «Поздравленіє Русинов на годъ 1850» (Перемишль, 1849), та «Поздравленіє Русиновъ на годъ 1851» (Відень, 1850), «Поздравленіє Русиновъ на годъ 1852» (Будин, 1851) та ін., шкільні посібники «Краткій землепись для молодыхъ Русиновъ» (Додаток Г) (Перемишль, 1851), який в середині XIX ст. широко

використовувався в недільних школах, п'єса-комедія «Добродѣтель превышаетъ богатство» (Перемишль, 1850) – «читалная книжиця» для народу (Додаток Г). Своєю п'єсою О. Духнович над усе прагнув прищепити краянам гордість за свій народ і свою батьківщину.

Успіхи О. Духновича на культурно-просвітницькій ниві неабияк занепокоїли австрійський уряд і він у 1853 р. поклав край діяльності «Літературної спілки Пряшівської», про що будитель з жалем повідомляв Я. Головацького (29 листопада / 1 грудня 1853) [356, арк. 15–18]. О. Духновича поставлено під суворий поліцейський нагляд.

Проте посилення політичних і поліцейських утисків з боку панівних кіл Австро-Угорської держави не примусили О. Духновича зректися своїх національно-культурних ідеалів. Останні роки життя просвітника позначені активною громадсько-політичною і культурно-освітньою діяльністю.

Зокрема, за його ініціативою на території Пряшівщини було створено спеціальну шкільну комісію, яка дослідила стан шкільної справи в Шариській жупі і розробила певний план заходів по піднесенню освіти в сільській місцевості [589, с. 2]. За її дорученням в 1862–1863 роках О. Духнович разом з службовцями жупи об'їхав маковицькі села, засновуючи школи і упорядковуючи шкільні справи. «...и слава Богу в 71 селах системизовал училища с большим удовольствием...», – підбив О. Духнович підсумки своєї подорожі у 1863 р. [257, с. 175–176].

О. Духнович був активним і самовідданим борцем за збереження слов'янського алфавіту в закарпатській писемності з огляду на те, що наприкінці 50-х і на початку 60-х років минулого століття в Австрії і Угорщині піднялася кампанія за знищення кирилиці і заміну її латинським алфавітом. Спільно з іншими будителями Закарпаття і Галичини, О. Духнович відбив всі атаки прихильників латинізації і відстояв для свого народу древню слов'янську писемність. Так само, як і свого часу єпископ мукачівської греко-католицької єпархії А. Бачинський (1732–1809) –

ідейний попередник і культурно-просвітницький діяч, який стояв біля витоків національного відродження закарпатських українців. В умовах денаціоналізації та латинізації українського населення у другій половині XVIII ст. мукачівський єпископ А. Бачинський відкрито виступає на захист національної культури, намагається розбудити творчі сили народу. У своїх посланнях до священників він постійно вимагав вчити дітей рідної мови, вважав, що без «отечіская природняя науки рускія... невозможно есть в священстві народові своєму служити» [500, с. 177].

Велике значення для активізації громадсько-політичної боротьби закарпатських українців мало засноване О. Духновичем у 1862 р. «Общество св. Іоанна Крестителя» – перша легальна закарпатоукраїнська організація («Літературна спілка Пряшівська» діяла напівлегально). Визначаючи завдання спілки, О. Духнович виразно сформулював її мету: «...воспитаніє руского юношества, на счет будущего народного движенія и воскресенія» [251, с. 243]. «Спілка св. Йоанна Хрестителя» передусім мала маніфестувати, що «...руський народ не тільки в церкві, але і на полі громадському живе», він через спілку мав «виявити іскру життя» і довести, «що він жити буде» [589, с. 2]. Серед здобутків товариства – організація гуртожитку для шкільної молоді з укладеною О. Духновичем виховною програмою, в якій відображено його гуманні ідеали християнського і патріотичного виховання. Певний час у сиротинці-гуртожитку (Додаток В) обов'язки керівника і наставника виконував О. Духнович; він вчив юнаків, у що їм вірити і до чого прямувати. У наступні десятиліття після смерті духовного наставника зі стін гуртожитку виходили ті скромні народні вчителі, які несли освіту в народ і залишалися йому вірними всупереч всяким політичним утискам.

Помер О. Духнович (Додаток Ж) після важкої хвороби 30 березня 1865 р. у Пряшеві, де його і поховано.

Наведені матеріали доводять вагомість внеску О. Духновича у розгортання літературного руху закарпатських українців у період їх

національного відродження, у вивчення історії й етнографії краю, в організацію народного шкільництва, в розвиток передової педагогічної думки на західноукраїнських землях середини XIX ст., в організацію видавничої справи та національно-культурних товариств. Вся ця різноманітна за змістом і аспектами суспільна діяльність О. Духновича була підпорядкована завданням соціального і культурного піднесення широких мас. Він щиро бажав, з одного боку, «потопленному карпато-руському» народу «подати способ», як вирости «в народ великий і світу полезний» [348, с. 117], а з другого боку, тому ж світу він прагнув заявити від імені свого народу і через посередництво його культурних досягнень, що «и ми живемъ и жити хочемъ...» [487, с. 215].

Високо оцінюючи обдарованість і талановитість свого народу, які, на його думку, «иной народ рѣдко покажет», О. Духнович боровся за створення таких політичних умов, в яких «...залишенный хлопак рускій покажет цѣнность свою великому міру» [248, с. 169–170]. У цьому гуманіст бачив кінцеву мету своєї невсипучої громадської діяльності та творчості, непохитно вірячи, з Божою допомогою, в реальність її досягнення.

Як показали вивчені документи і матеріали, багатогранна освітня і наукова діяльність О. Духновича стала одним із важливих джерел розвитку української культури.

Дані статистики показують, що завдяки енергії О. Духновича та його однодумців у 1868–1869 рр. на теренах Закарпаття працювало 268 українських початкових шкіл, а це свідчило про національне піднесення закарпато-українського населення попри всілякі утиски з боку уряду [290, с. 23].

За масштабами своєї діяльності, талантом та за поглядами О. Духнович не був людиною світового імені. В його ідеології є суперечності, чимало консервативного, проте в конкретно-історичних умовах Закарпаття середини минулого століття, на якому ще лежала тінь

середньовіччя, діяльність цього самовідданого громадського діяча, вся спрямована в майбутність, становить, безперечно, значний крок вперед у розвиткові культури й освіти краю.

На початку ХХ ст., після входження Закарпаття до Чехословацької Республіки (1919–1939) ці національні просвітницькі та педагогічні ідеї підхопили «Просвіти», фахові педагогічні товариства [96; 98; 100; 101; 106; 127; 128; 130; 139; 140; 142; 143 та ін.], розширивши й поглибивши поле їх застосування – через недільні школи, читальні, клуби, бібліотеки, театральні і музичні вистави, проведення свят і вечорів для молоді, організацію курсів підвищення педагогічної кваліфікації; заходи щодо подолання неписьменності, проведення педагогічних та науково-методичних з'їздів, конференцій тощо.

Як слушно зауважує О. Сухомлинська, «пріоритетними педагогічними цінностями цього періоду стали українська (рідна) мова, патріотизм, народність, релігійні морально-етичні постулати» [480, с. 57]. Ці роки поклали початок широкому застосуванню започаткованих О. Духновичем ідей народної педагогіки у навчально-виховному процесі, впровадження української мови в усі сфери життя краю.

На окремий і ширший розгляд та осмислення заслуговує проблема *«Українська тема в доробку Олександра Духновича»*, оскільки деякі дослідники (І. Борисов, М. Водовозов та ін.), а особливо політикани та фальсифікатори творчості закарпатського будителя, надають надто великого значення тому, якій саме національній культурі належить творчий доробок цієї непересічної особистості. Більш того, окремі «теоретики», намагалися витворити міф про О. Духновича як «вождя русинського народу», котрий, мовляв, не має нічого спільного з українцями Галичини, Буковини та Наддніпрянщини.

Ідеологічною основою «політичного русинства» на Закарпатті, слушно зауважує літературознавець О. Мишанич, – є комплекс власної національної і культурної неповноцінності, хворобливе відчуття своєї

вторинності у суспільстві, свідоме небажання піднятися до рівня державного народу. Теоретики «політичного русинізму» завжди хочуть комусь служити, на когось орієнтуватись. Рабська психологія ідеологів русинства орієнтує їх на різних господарів, та провідна ідея залишається одна: відмежування від України, від природної основи свого етносу, вперте намагання створити із закарпатських українців новий народ [380, с. 243–244].

По-перше, зауважимо, що О. Духнович як письменник, педагог, філософ і громадський діяч є величиною не суто місцевою, закарпатською, а постаттю загальноукраїнською: проблематика його творів і наукових праць та їх адресати не обмежуються Закарпаттям, а виходять далеко за його межі, передусім у Галичину, Буковину, Поділля, Словаччину, Чехію і навіть далі. Українська тема – основна для просвітника, вона представлена в більшості його творів.

По-друге, ні своїх земляків, ні себе О. Духнович не називав українцями, а вживав для їх позначення етнонім русин чи «руський», доводив автохтонність закарпато-українців на території тодішньої Угорщини. Однак, акцентуючи на своїй належності до русинів, О. Духнович не протиставляв себе українцям, як це дехто прагне інтерпретувати. Аналіз тексту «Я Русинь биль, есмь и буду, Я родился Русиномь...» [284, с. 59] на тлі біографії поета підказує, що йдеться про опозицію русин – угорець. Не слід забувати, що О. Духнович ріс і виховувався в угорському оточенні серед патріотично настроєних дворян, для яких діяв принцип «поза Угорщиною немає життя» [371, с. 21.]. Треба враховувати, що перші твори він писав не «по-руськи», тобто не українською, а – латинською та угорською мовами. А згаданий вірш «Вручаніє» О. Духнович написав уже після закінчення Ужгородської богословської семінарії, де фактично вперше почав читати і писати «по-руськи», де усвідомив свою «руську» національну приналежність. Таким

чином, наведеними вище словами вірша О. Духнович фактично виражає свою приналежність до великої гілки слов'янських народів – українців.

По-третє, і це головне. Про Україну, яку здебільшого називав Малоросією, він знав. Зрідка навіть терміни Україна, український («Задачею было б Оукраину пробудити...»)[256, с. 43] вживав.

У статтях та окремих працях він послідовно і чітко здекларував: русини Закарпаття – той самий народ, що і русини сусідніх Галичини та Буковини, їх історія та мова – ті самі [269; 445; 272; 423]. Услід за І. Базиловичем та М. Лучкаєм, з чийми творами, безсумнівно, був знайомий (зберігалися у єпархіальній бібліотеці), його історична пам'ять сягала часів України-Руси, звідки країни й взяли свою самоназву. Його етнічна самосвідомість та менталітет (сукупність психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних і т. ін. особливостей мислення і поведінки народу або індивіда [445, с. 71]) будувалися на народному мовленні, піснях, переказах і легендах краян, на східній «руській вірі».

Як русин, О. Духнович ніколи не вважав себе представником якогось окремого слов'янського народу, а за два роки до смерті, подаючи статистичні дані про число слов'янських народів та їх кількість, він перераховує насамперед східних слов'ян (Додаток Г): «Велико Россовъ» – 50 мільйонів, «Бѣлорусиновъ» (нині білорусів та «малорусиновъ» (нині українців) – разом 15 мільйонів, – далі скурпульозно називає всіх західних і південних слов'ян [265, с. 401–402]. Ніяких інших русинів, крім «малорусинів» та «білорусинів» у О. Духновича нема, отже, зараховував себе і своїх кривних до малорусинів (українців). Більше того – Мараморош (сучасна Хустщина, Тячівщина, Рахівщина) він називає «Малоруським» комітатом [269, с. 591–592].

Як бачимо, О. Духнович вважав закарпатських русинів частиною великого українського народу, а руську мову – мовою українською, для нього слова «русин», «руський» були синонімами слів «українець» і «український». Відомий закарпатський журналіст та письменник ХХ ст.

В. Гренджа-Донський, який зазнав впливу будителя, мав усі підстави назвати О. Духновича справжнім патріотом, «поетом-бунтівником», великим освітянином, який «читати навчає» та навіть «книги узявся писати для них» [385, с. 96].

По-четверте, перший потужний вплив на формування загальноукраїнської національної свідомості О. Духновича мала його поїздка до Львова в 1838 р. і знайомство з інтелектуальним світом Галичини. У Львові він зблизився з Я. Головацьким, Д. Зубрицьким, Й. Левицьким, А. Могильницьким, ближче познайомився з творчістю «Руської трійці», яка стояла в центрі західноукраїнського відродження першої половини ХІХ ст. Не буде перебільшенням сказати, що ідея єдності по обидва боки Карпат була найвидатнішим чинником національного формування і відродження Закарпаття, основоположником якого є О. Духнович.

У статті «Состояніе Русиновъ въ Угорщинѣ» [273] О. Духнович переконливо доводив історичну обумовленість єднання Закарпаття з іншими українськими територіями. Ідею генетичної і духовної близькості закарпатців та галичан будитель висловлює також 1850 року у вірші «Поздравленіе»:

«Галичане пріятели
Ближайши Сусѣды,
Близцѣ брата одной мысли,
Єдныа бесѣды» [423, с. 37]

А в 60-ті роки у вірші «Гласъ Радости...» він ще раз вмотивовує цю єдність та висловлює впевненість, що вона є вічною:

«...Бо свои то за горами – не чужи:

Русь едина, мысль одна в всѣхъ в души...» [284, с. 15–16].

Важко знайти на Закарпатті ще одного такого «галичанофіла», яким був О. Духнович. Тільки в єдиній родині, на думку А. Волошина,

будитель русинів бачив запоруку нашого виживання, наше майбутнє [51, с. 5].

По-п'яте, зв'язки О. Духновича з Україною не були однобічними. Львів і Перемишль були не тільки тими осередками, з яких і через які О. Духнович добував інформацію про культурне та політичне життя східних слов'ян. Ці міста друкували й поширювали твори та наукові праці О. Духновича в Галичині та в інших регіонах України, що також сприяло усвідомленню та зміцненню етнічної спільності людей однієї нації по обидва боки Карпат.

По-шосте, у своїй мовній практиці О. Духнович звертався до живої народної мови, написав, особливо в останні роки життя, ряд поезій народною, українською мовою, які й увійшли у скарбницю загальноукраїнської літератури. Це, зокрема, його поетичні твори «Вручання», «Глась Радости...», «Прашання съ Мясницями 1852», «Счастіє жизни», «Возваніє», «Мамко, мамко, купь ми книшку...», «Послѣдняя моя пѣснь», «Жизнь русина», «Радуйтеся, соколята», «Пѣснь земледѣльца – весною», «Пѣснь народна», «Отечество», «Пѣснь простонародна», «Любовь милой, и отечества», «На похорон матери», «Радость весни» та ін. У зв'язку з цим літературознавець М. Возняк вказував на те, що саме О. Духнович «увів рідну мову... у наше письменство...на Подкарпатській Русі» [52, с. 1].

Жодного твору «русинською» літературною мовою О. Духнович не написав і не міг написати, оскільки такої окремої мови на мовній мапі Європи не існує. Немає ніякого сумніву, що з давніх-давен мова населення Закарпаття – українська. Народна розмовна мова у цьому краї – це південно-західні наріччя української мови. Доказ цьому – численні праці українських, чеських, угорських мовознавців ХІХ–ХХ ст. та комплексні діалектичні дослідження вчених Ужгородського університету (П. Бунганич [31], Й. Дзендзелівський [227], І. Сабадош [454], П. Чучка [402, с. 61–62; 570, с. 48–49], Г. Шелюто [574], М. Штець [578] та ін.). Так,

аналізуючи мову закарпатських писаних пам'яток XVIII ст., сучасний угорський вчений Деже Ласло науково підтверджує, що це була староукраїнська книжна мова із значною часткою народно-розмовної лексики [225].

«Чеська Академія наук і мистецтв» ще в 1919 р. визнала, що «місцеве русинське наріччя в Карпатській Русі... є незаперечно наріччям малоруським», тому «треба писемною мовою тамтешнього населення визнати мову малоруську, тобто українську» [384, с. 259–262].

«О. Духнович, – стверджує ужгородський вчений Й. Дзендзелінський, – взагалі писав українською мовою, точніше її ужансько-шариським діалектом, використовуючи при цьому певною мірою церковнослов'янськими і русизми [227, с. 49].

По-сьоме, немає також ніяких підстав зачислювати О. Духновича до російської культури, оголошувати його «російським письменником» чи «російським педагогом» [47, с. 198]. Видавець «Поезій» Духновича чеський мовознавець Фр. Тихій рішуче запевняє, що Духнович ніколи не писав, ані не вмів писати по-московськи [507, с. 14].

Підсумовуючи зазначимо, що у спадщині і поглядах О. Духновича не все витримало перевірку часом, проте патріотичне ядро його діяльності, загальна тенденція її становить незаперечну об'єктивну вартість, яку значна історична відстань, що ділить нас від життя будителя, не затінила. Навпаки, в результаті все глибшого дослідження, у світлі наукових критеріїв, вона стає для нашого покоління все чіткішою і виразнішою.

Висновки до першого розділу

Висвітлено і критично осмислено джерельну основу й історіографію дослідження; на тлі епохи визначено чинники формування науково-педагогічного світогляду Олександра Духновича; подано біографічні відомості й здійснено періодизацію освітньої діяльності.

Джерельна база охоплює матеріали, які поділяємо на групи: архівні документи і матеріали ДАЗО в м. Берегові, ЦДАУ у м. Львові, відділу рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника; відділу рукописів Російської державної бібліотеки у м. Москві; рукописного архіву ЗДКМ в м. Ужгород; відділу рукописів та стародруків наукової бібліотеки Ужгородського національного університету; періодичні видання середини і другої пол. XIX ст. («Зоря Галицкая», «Вѣстникъ...», «Церковная Газета», «Церковный Вѣстникъ», «Слово», «Золота грамота», «Карпаты» та ін.); джерела особового походження – листи, щоденники, мемуари, репортажі, автобіографії О. Духновича; праці О. Духновича (педагогічні, історичні, філософські, богословські та художні твори); наукові джерела (дисертації, автореферати, підручники, посібники, монографії, енциклопедії та ін.).

Висвітлено специфіку дослідницьких підходів до постаті О. Духновича і з'ясовано, що процес осмислення його творчого спадку здійснювався науковцями в межах 4-х етапів історіографічних студій:

- *1-й етап – О. Духнович в українській та російській історіографії часів Австро-Угорської монархії (сер. XIX – поч. XX ст.);*
- *2-й – О. Духнович в історіографії міжвоєнної доби (1919–1939);*
- *3-й – історіографія О. Духновича радянської доби (1945 – кінець 80-тих рр. XX ст.);*
- *4-й – сучасний період (1991–2020).*

Встановлено, зокрема, що характерною рисою історико-педагогічних студій радянського періоду було утвердження у свідомості читача негативного стереотипу у ставленні до церкви, греко-католицького духовенства як «антинародної сили», священницької діяльності та богословських поглядів О. Духновича. З'ясовано, що безсумнівною перевагою сучасного етапу духновичезнавства є відхід учених від

історіософії москвоцентризму, надбань «наукового комунізму» і «наукового атеїзму» та застосування нових дослідницьких технологій.

На основі історіографічного аналізу життя і творчості О. Духновича виявлено ґрунтовні праці зарубіжних авторів, зокрема, словацьких (О. Ричалка, Ю. Бача та ін.), чеських (О. Рудловчак та ін.) та українських (В. Гомоннай, О. Машталер, Ф. Науменко, О. Сухомлинська, В. Туряниця, О. Фізеші та ін.). Вони досліджували життєвий шлях і діяльність О. Духновича, а також описали відомого освітянина як виразника науково-педагогічної думки ХІХ ст. Зафіксовано диспропорцію у вивченні педагогічної спадщини О. Духновича – прискіпливу увагу дослідників до поодиноких аспектів його педагогічно-просвітницької діяльності та незначну зацікавленість цілісним осмисленням проблеми.

Здійснений у роботі аналіз історіографічної та джерельної бази також засвідчує існування великих розбіжностей в оцінках, які даються вченому. Встановлено, що педагогічна персоналія Олександра Духновича не була предметом спеціального дисертаційного дослідження в період незалежної України.

У центрі моделювання національної педагогічної думки нами покладено аналіз життєвого і творчого шляху педагога – творчої особистості, носія ідей, репрезента духу і практики своєї епохи.

Встановлено, що на формування національної свідомості закарпатських українців найбільший вплив у ХІХ ст. мали три сили: угорська влада, яка здійснювала у краї асиміляційну політику щодо місцевого населення; Російська імперія, яка розпалювала національну ворожнечу між населенням краю через поширення ідей панславізму, «москвофільства», «русинства» тощо; Галичина як духовно-культурний центр русинів Австрійської імперії.

Виокремлено й проаналізовано інші важливі чинники, які вплинули на становлення науково-педагогічного світогляду закарпатського вченого: сімейне виховання в патріотичному і християнському дусі, здобутки

народної педагогіки, виховні ідеали того часу, вплив просвітників Галичини, педагогічні концепції попередників (Я. Коменський, Г. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода та ін.), духовна спадщина Київської Русі-України.

На основі персоналістично-біографічного методу дослідження окреслено коло наукових інтересів, виокремлено два основні періоди життєвого і творчого шляху вченого. *Перший період* (1803–1843) – період професійного самовизначення О. Духновича з етапами: *перший етап* (1803–1827), *другий етап* (1828–1843). *Другий період* (1844–1865), який умовно можна назвати періодом науково-педагогічного становлення й активної освітньої діяльності О. Духновича, в межах якого було визначено такі етапи: *перший етап* (1844–1854), *другий етап* (1855–1865).

З'ясовано, що Олександр Духнович залишив чималу педагогічну та літературну спадщину, яка упродовж другої пол. XIX ст. – першої пол. XX ст. на теренах Закарпаття слугувала важливим засобом формування педагогічного мислення у вчителів; зробив вагомий творчий внесок у розбудову національної системи освіти і виховання в Україні.

Підкреслено зв'язок невтомної праці видатного закарпатця з національним відродженням всього українського народу. Розглянуто малодосліджену в історико-педагогічній літературі проблему «Українська тема в доробку Олександра Духновича», зроблено висновок, що О. Духнович стояв на позиціях соборності українських земель, утверджував єдність Закарпаття з усією Україною і насамперед Галичиною. Закарпатські, галицькі і буковинські русини були для нього одним народом з однією мовою, вірою, історичною традицією. Спростовано міф окремих науковців і публіцистів, ніби О. Духнович був духовним батьком окремого русинського народу і творцем окремої русинської мови, які мовляв, не мають нічого спільного з Україною.

На наш погляд, на сучасному етапі духовного відродження української нації популяризація науково-педагогічної і літературної

спадщини О. Духновича сприятиме розв'язанню багатьох актуальних педагогічних проблем, серед яких і формування змісту навчальних дисциплін на засадах міжпредметних та внутріпредметних взаємозв'язків, морального і патріотичного виховання, а літературні твори можуть бути використані при укладанні нових підручників з української літератури для середньої школи.

Матеріали першого розділу відображено в наукових публікаціях: [496], [499], [506], [501], [502], [606].

РОЗДІЛ 2

ОСВІТНЬО-ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ ОЛЕКСАНДРА ДУХНОВИЧА (1803–1865)

У даному розділі проаналізовано християнські та філософські засади педагогіки О. Духновича; визначено її гуманістичне спрямування, розглянуто ключові проблеми дидактики, досліджено проблематику патріотичного і релігійно-морального виховання та схарактеризовано можливості застосування творчої спадщини вченого в системі сучасної освіти.

2.1. Християнські та філософські засади педагогіки О. Духновича

Спадщина О. Духновича багата і різноманітна. Його творчий доробок представлено в поезії, прозі, драматичних та педагогічних творах, церковних книгах і проповідях, релігійних одах. Відображені в них філософські та богословські роздуми О. Духновича є й досі актуальними. Без вивчення філософсько-богословських поглядів каноніка Мукачівської греко-католицької єпархії не може бути глибшого дослідження жодної з сторін його науково-педагогічного спадку і передусім виховної концепції.

Як зазначалося в межах підрозділу 1.2, в атеїстичний період української історії діяльність і праці О. Духновича-теолога досліджувалися досить однобічно і тенденційно, гіперболізувалася матеріалістична основа його філософських та педагогічних поглядів. Охоронці вульгарного соціологізму упереджено ставилися до приналежності письменника до духовного сану і в зв'язку з цим до його творчості, намагалися утвердити у свідомості читача негативний стереотип щодо церкви і греко-католицьких священників як «антинародної сили».

Як і більшість українських та західних філософів, О. Духнович стояв на релігійно-ідеалістичних позиціях. Теолог інтуїтивно відчував реальну присутність у своєму особистому житті і бутті всіх людей, у всьому Всесвіті якогось Вищого Начала, Вищої Премудрості, Розумної Сили, що спрямовує і робить осмисленим його власне існування. У «Словнику біблійного богослов'я», теологія пояснюється як «система витлумачення, обґрунтування і захисту релігійного віровчення та обрядовості» [461, с. 90].

Аналіз праць та життєвого шляху О. Духновича дає змогу стверджувати, що він як канонік активно здійснював не лише богослужбову і культову діяльність, а й соціальні обов'язки в суспільстві – благодійницьку, філантропічну і науково-просвітницьку функції, був учителем і вихователем молоді. «Будьте і ви ж милосердні, як і Отець ваш милосердний» (Лк. 6:36) [21, с. 80] – цією найважливішою смисложиттєвою вимогою християнського віровчення керувався він у своєму житті.

На нашу думку, джерелом християнського оптимізму О. Духновича була тверда віра в Бога і безсмертність душі. У його релігійних поезіях, які в радянські часи опинилися поза аналізом науковців, є чимало зворушливих апеляцій до Бога, роздумів про Божественну досконалість, віддзеркалено прагнення злитися з Ним. На тверде переконання священника, «Бог є все», це духовне начало, яке є у природі і присутнє завжди й в усьому. Мислитель вважав, що як у зерні міститься рослина, так і в усій природі і в людському серці заховане божественне начало [349, с. 14]. Художньо виражена релігійна концепція О. Духновича знайшла своє відображення в поезії «Рассужденіє о Бозѣ створителѣ». У центрі Всесвіту є єдина сила – Бог, він же Творець світу видимого і невидимого. Створений ним світ є неймовірно прекрасним. Ми бачимо ясність ранньої зорі та блиск сонця, у яких пізнаємо обличчя Творця, відчуваємо могутні сили ночі, громів, глибоких вод, милуємося красою квітів:

«Тѣнистый лѣс, бурны волны,
Суть твоих величеств полны,
Горы, скалы, долины,
Являют твоя силы» [350, Ч.1 с. 30].

Головне те, що все побачене й відчуте «гласить Божую любов». Всемогутність Творця, незбагненність його діянь, незмірність великої любові наповнює душу поета-філософа священним трепетом.

Органічним продовженням «Рассужденія о Бозѣ створителѣ» є «Пѣснь Богу всемогущему». Обидва вірші можна розглядати як «діалог» з Богом, поетичний гімн на славу Творця, величання єдиного Бога. Творчим і будівничим началом світобудови є Дух і сила Божа. Низкою риторичних запитань автор підсилює ідею Бога-Творця:

«Кто сотворив Небо, Землю?...
Кто ими владѣет мудро...,
Кто являет нам долины?...
Кто творит быстры потоки?..» [349, Ч.1 с. 34–36].

Як бачимо, священнослужитель О. Духнович доводив існування Бога через його творіння, мислитель і твердо стояв на засадах теїзму [грец. theos – Бог] – релігійно-філософського вчення, що визнає Бога абсолютною і предвічною, надлюдською і надприродною істотою з розумом і волею. Він все створив і всім керує [461, с. 851].

О. Духнович, як і свого часу Е. Кант, у своїх творах наводить моральний доказ існування Бога [65, с. 150]: Бог потрібен для того, щоб стримувати інстинкти людей, спонукати їх шанувати і зберігати моральні норми. Щоправда, письменник-теолог інколи виразно висловлювався в тому дусі, що «не в силі Бог, а в правді» [298, с. 49].

У ліриці О. Духновича помічаємо риси справжнього поета: внутрішню свободу, здатність до мислення образами, емоційну схвильованість, щирість і безпосередність чуття.

У вірші «Мысль о Бозѣ» відображено богословський погляд на проблему людського існування, яка у ХХ ст. стала домінантною в філософській думці Заходу, передусім в екзистенціалізмі-філософії існування людини (лат. *existentia* – існування). Мислитель відтворює відвічне почуття тривоги, неспокою людини у процесі усвідомлення свого місця у світовому безмежжі, її самотність та «загубленість» у Всесвіті [505, с. 202]. Людина усвідомлює вічність Творця Всесвіту і тимчасовість свого земного буття: «Богъ самъ себѣ безконечный, Я родился и умру...» [424, с. 16], обмеженість своїх можливостей як земного божого створіння, наділеного за первородний гріх хворобами, жалем, тужбою, страхом смерті. Однак смерть – це ще не кінець життя, а перехід в «объятій матерних лон... непрерывный сон, сладости весь исполнен» [425, с. 3].

Як християнин, філософ і греко-католицький теолог, буття світу О. Духнович осмислює через призму буття Бога – творця світу, природи і людини. У філософському трактаті «Естественно духовная Разсужденія...» (Додаток Г) він викладає концепцію християнського розуміння Бога, у якому «я узнаю существо великое, вышнее всѣх, превосходящее духа моего понятие...» [349, с. 24]. Поряд з цим суто християнським тлумаченням спостерігаємо, як і у Г. Сковороди, пантеїстичний підхід (пантеїзм у перекладі з грец. «все-Бог») до розуміння О. Духновичем Бога як начала без начала, як живого і присутнього всюди, у всіх речах і явищах. Він розчиняв природу в Богові і обґрунтовував, що Бог, як духовне начало не перебуває в потойбічному світі, не поза природою, а знаходиться в ній самій. Бог, з його точки зору, не має визначеного місця, він «без места, на всяком живом месте» [460, с. 24–30] і являє себе у красі світу. Ці роздуми є, без сумніву, співзвучними з філософськими «настановами» відомого педагога-філософа Г. Сковороди, тобто Бог – це природне начало, яке перебуває у природі і присутнє завжди і в усьому [460, с. 60].

Розуміння Бога О. Духнович пов'язував з поняттям совісті, яка є «голосом Божим» в душі людини. Совість визначала заповіді його життя, котрі є одночасно Божими і загальнолюдськими. У цілому – людськими. Чисту совість він розглядав як найвищу добродієність: «...добродієтель превышаетъ богатство» [348, с. 123], що виявляється у Вірі, Любові, Надії.

Властива українській етико-філософській думці «філософія серця» знайшла відображення і у творчому доробку О. Духновича. Він вважав, що щира побожність має своє коріння у серці, у людських почуттях. У «Молитвеннику для русскихъ дѣтей» (1854) та молитовнику «Хлѣб души...» (1851), за яким закарпатці молилися ходили до церкви впродовж цілого століття, дуже вдало передано прагнення О. Духновича до того, щоб віруюча людина не тільки промовляла слова церковних обрядів, молитов, але осмислила їх, відчула потаємну глибину їх змісту і сприйняла крізь призму власних почуттів і переживань.

У цьому контексті заслуговують на увагу також думки відомого українського філософа П. Юркевича. Він схарактеризував релігійність українського народу як кордоцентричну. Тобто, в житті людини, в її світогляді головну роль – мотиваційну й рушійну – відіграють не розумово-раціональні сили, а скоріше сили її емоцій, почуттів, образно кажучи, сила людського серця. «Основа релігійної свідомості людського роду лежить у серці людини: релігія не є щось стороннє для його духовної природи, вона утворена на природньому ґрунті» – писав П. Юркевич [566, с. 195].

Кордоцентрична релігійність є простою і не потребує якихось затеоретизованих богословських систем. Вона виявляється передусім у чуттєво-релігійному ставленні до життя, в релігійному забарвленні пошуків життєвої правди. О. Духнович любив Господа Бога всім своїм серцем і своєю душею. Мова молитви, благоговіння перед Всемогутнім Богом, містичне прагнення злитися з Ним були в моменти емоційно-творчого хвилювання найбільш природною мовою його душі.

Серед основних завдань релігійного виховання, яке ґрунтується на християнській філософії, О. Духнович вказує на необхідність виховання у дітей таких християнських чеснот, як любов, людяність і товарицькість – «щоб змалечку звикали до мирного співжиття» [247, с. 59], а також чесності, правдивості, стриманості, смиренності. Ці погляди відображені в його працях «Книжиці читальній для починаючихъ» (1852), в якій містяться молитви, моральні повчання для юнаків і дівчат і правила християнської поведінки школярів, та на сторінках «Народної педагогії...» (1857), яка сприяла розвитку системи національної освіти в Україні. Роздуми мислителя про «добре серце», «любов до Бога і ближнього» [247, с. 4–5] дають змогу провести паралелі між «педагогікою серця» Г. Сковороди, П. Юркевича, О. Духновича та педагогікою співпраці, партнерства, толерантності, про які в сучасній вітчизняній педагогічній думці активно заговорили у 90-ті роки ХХ ст.

На нашу думку, віра в Бога і любов до Батьківщини були рушієм вчинків О. Духновича та визначили напрями його науково-просвітницької діяльності. Як священнослужитель і людина релігійно зріла, основним своїм життєвим кредо він вважав поширення в народі науки Христової, виховання його в дусі християнської моралі – любові до Бога і ближнього, смиренства, правдивості, пошани до старших і батьків, любові до рідного краю. Своєю тривалою плідною діяльністю, спрямованою на піднесення релігійно-морального рівня, освіченості і духовності рідного народу, викликав він любов і глибоку вдячність краян, які шанобливо величали його Батьком.

Є підстави стверджувати, що О. Духнович, як і його духовні наставники часів Київської Русі-України та Козаччини, був типовим представником релігійного духу українства. Про інтуїтивний, містичний характер релігійності українця, «який є глибоко віруючим, але не ханжею, життєрадісним, але не розпусним, відданим церкві, але не тупим фанатом, діяльним членом суспільства, а тому чесним, правдивим і непохитним у

своїх переконаннях і діях», пише український мовознавець і церковний діяч І. Губаржевський [306, с. 173].

Літературознавець 1-ї половини ХХ ст. В. Бірчак слушно зауважує, що О. Духнович любляв писати гімни та пісні, сатиру на придворне життя, сповнене нещирості («О придворной жизни»), про «мадярську гордість та зарозумілість» («Жаба»), про безідейність («Отечество»), про злобну критику («Критикъ»). Письменник створив декілька байок для дітей, окремою серією представлені його гумористичні та дидактичні вірші, афоризми загадки, епітафії тощо [23, с. 96]. Досліджуючи творчу спадщину О. Духновича нашу увагу привертають роздуми мислителя про сенс буття людини, розуміння віковичних питань про добро і зло, справедливість, щастя, совість. Як філософ О. Духнович розв'язував ці питання здебільшого в демократичному дусі, що можна пояснити його прихильністю до простого народу. Його світогляд базувався на моральних принципах, що мають підґрунтям християнські постулати.

Покликання людини О. Духнович вбачав у діяльності, яка спрямована на творення добра «и токмо дѣятельность рождает истинное успокоение души» [352, с. 187]. За О. Духновичем-мислителем, мета людського життя полягає у осягненні щастя. Щастя, – з його погляду, – це свобода від страждань і душевна твердість, що можуть бути лише в людини з чистою совістю. «Веселость происходит от чистой совести», підсумовує письменник [352, с. 155].

Спадщина О. Духновича багата на мудрі крилаті слова, які ілюструють його внесок в етико-філософську думку і досі залишаються актуальними:

- Люби рід твій, не тому, що він славний, а тому, що він Твій. Хто цурається свого народу, той сам себе цурається [352, с. 86];
- Шукати СЛАВИ – це СУСТА. – Отримати СЛАВУ – це ЩАСТЯ. Заслужити СЛАВУ – це ДОБРОЧИННІСТЬ [352, с. 4];

- Хто сам для себе живе, Сам із всім і помирає, А хто живе для людства, і після смерті залишиться живим. А хто ні для себе, ані для іншого не живе, той ще заживо помирає [352, с. 6];

- Ми нічого власного не маємо окрім честі. Відмовитися від неї, означає перестати бути людиною [263, с. 324];

- ...нечиста совість убиває не тільки тіло, але й душу... [352, с. 35];

- Не хвалися Величністю свого Імені, воно раніше було незначним; – Так як і дуб велитенський виріс із малого насіння [352, с. 32];

- Людина тільки на іншому бачить вади... [352, с. 55];

- Правда і без розуму багато, що зробить, але розум без правди – нічого доброго. Правда і розум це два Володарі всесвіту [352, с. 50];

- Блудне життя неодмінно принесе гірку відплату [352, с. 74];

- Не ображай нікого, а помагай кожному; – за кривду не мстися, а за добру справу не очікуй винагороди [352, с. 84];

- Власного роду свого не соромся, ним переймайся, – бо він твій; а що не твоє, то все чуже [352, с. 102];

- Хто много говорить, Той мало робить. Він лише ротом творить, А ділом відпочиває [352, с. 112];

- Без Бога ани до порога [352, с. 123];

- Славних людей тільки після смерті згадуємо, а за життя переслідуємо [352, с. 170].

За О. Духновичем, високоморальна людина є моральним авторитетом, тому надзвичайно важливим є саме виховання. Необхідно дбати про виховання благочестивих, добропорядних і добродесних вождів народу, які несуть тягар відповідальності не тільки за своє життя, а за гідне життя і добробут всього народу. Мислитель вважав, що у країні коїться безлад через відсутність мудрості, необхідних знань у людей, які

керують державою. Тому державні мужі повинні бути не лише мудрі, а також шляхетні, високоосвічені. Звідси проповідь морального вдосконалення політичних і державних діячів як засобу забезпечення миру і загального добробуту.

Як і Б. Грінченко [69] та К. Ушинський [522], просвітник О. Духнович щиро вірив, що шляхом поширення освіти удосконалюється моральність людей, що є передумовою злагоди в суспільстві.

Незаперечним є внесок О. Духновича в педагогічну етику (від грец. *ἠθικός* – той, що стосується моралі) – філософську науку, що вивчає мораль, з'ясовує її місце в системі суспільних відносин, досліджує моральні категорії, за допомогою яких виражаються моральні принципи, норми, оцінки, правила поведінки тощо [63, с. 119]. Вчителів він називає просвітителями, вождями народу. До представників вчительської професії ставить підвищені моральні вимоги, що зумовлюється особливою довірою до них з боку суспільства й відповідальним характером виконуваних ними функцій. Він добре розумів: люди, які вирішують долі учнів і вимагають від них дотримання норм моралі, повинні мати на це не тільки формальне, службове, але й моральне право. Згідно з О. Духновичем, через діяльність учителя повинно бути знищене зло, що за своїм змістом є протилежністю добру, суперечить вимогам моралі і заслуговує на осуд, і процвітати добродієвість, протилежністю якої є поняття пороку. На думку педагога, не кожна людина може бути наставником. Ним є той, хто має природні нахили, низку чеснот, добрі знання предметів і принципів навчання дітей. У «Народній педагогії» О. Духнович сформулював вимоги до вчителя, наведені нижче:

а) людина, що хоче бути педагогом, повинна мати здібності і покликання до цього [247, с. 77];

б) педагог мусить бути взірцем справедливості, працьовитості і моральним авторитетом, бо вчитель «єсть зеркало, въ которое молодые юнчики взираючи, видятъ всю процвѣтающую добродѣтель... Бо

наставленія конець состоить въ томъ, чтобъ ученики были добронравнии и богобоиннии... и ради того, чтобъ закоренилась въ молодыхъ еще сердцахъ добродѣтель и выкоренилися пороки» [247, с. 23];

в) не обмежуватися роботою в межах свого вузького фаху, а бути носієм знань у народні маси, достойним просвітителем [247, с. 86].

Хто цих властивостей, від природи дарованих, не має, той не принесе у педагогічній сфері ніякої користі, і краще йому відмовитися від цієї служби, ніж коли-небудь жакливо відповідати за недоліки і бути навіки покараним [247, с. 77].

Підсумовуючи зазначимо, що християнська концепція будителя, яка лягла в основу його духовної педагогіки, виходила з беззастережного визнання Бога та його могутності, а культурно-просвітницька діяльність була спрямована на поширення християнського вчення серед населення краю. Педагогічний мислитель щиро бажав, щоб його народ залишався завжди побожним, бо саме з християнською цивілізацією пов'язував краще майбуття свого народу. Не викликає сумнівів внесок закарпатського вченого в розвиток вітчизняної етико-філософської думки і педагогічну етику зокрема.

2.2. Ключові проблеми дидактики в педагогіці О. Духновича

У творчій спадщині О. Духновича важливе місце посідає дидактична проблематика. Вона знайшла свій вияв і обґрунтування у багатьох його працях, зокрема в таких, як «Книжиця читалная для начинающихъ» (1847, 1850, 1852), «Народная педагогія въ пользу училищ и учителей сельскихъ» (1857), публіцистиці, художніх творах дидактико-моралізаторського спрямування.

«Книжиця читалная...» – не тільки перша педагогічна праця О. Духновича, але і перший різномовний буквар на теренах нинішньої України, яким користувалося не одне покоління закарпатоукраїнців і галичан.

Буквар є свідченням непересічного таланту О. Духновича-педагога і поета. Він складається із 10-ти розділів. У першому розділі подані загальні відомості про азбуку, літери, склади, даються поради щодо правильного читання та вправи до них. Другий розділ містить 14 віршів повчального характеру, зокрема, шкільні правила, які потрібно виконувати учням. Неординарним є стиль написання віршів, а саме автор у доброзичливій формі спонукає дітей відвідувати школу, розповідає про радість школярів, які вперше потрапили у навчальний заклад, дає настанови учням про правила поведінки не тільки у школі, а й у церкві та вдома, дає поради щодо правильного виконання домашніх завдань і т. д. О. Духнович також звертає свою увагу на трудове виховання школярів, які повинні виконувати посильну для них роботу: пасти худобу, працювати на городі, доглядати квіти і дерева, тобто не байдикувати, а бути корисними для своєї сім'ї, а згодом і для Батьківщини.

Дидактичні аспекти містяться і у третьому розділі, де подані вправи для вдосконалення навичок читання та письма, надруковані не кирилицею, як було досі, а гражданським шрифтом.

Аналіз змісту букваря О. Духновича дає змогу виокремити такі властиві йому риси: по-перше, своїм підґрунтям він має здобутки народної педагогіки; по-друге, він побудований за принципом виховуючого навчання; по-третє, при його укладанні педагог дотримувався наукових принципів, розроблених Я.-А. Коменським, а саме доступності і посильності, цілісності і новизни; по-четверте, вміщені вірші належать самому укладачу – О. Духновичу і мають виразне виховне і дидактичне спрямування; по п'яте, видання букваря мало за мету протистояти латинізації та мадяризації закарпатоукраїнського населення.

«Народная педагогія въ пользу училищ и учителей сельскихъ» (1857) (Додаток Г) була написана не тільки для вчителів, а також для батьків. Це був перший підручник такого типу в Україні. Він був новаторським і значно випереджав тогочасну педагогічну думку.

Підручник не великий за обсягом – лише 91 сторінка, але привертає нашу увагу його багатий і насичений зміст, структура, влучність спостережень, лаконічність, цінні думки, рекомендації, настанови, які й досі не втратили своєї актуальності. У стислій формі і доступно він розкриває основні принципи, форми і засоби навчання та виховання учнів та молоді.

Авторка поділяє точку зору дослідників-духновичезнавців, згідно з якою «Народная педагогія...» – це перша і до того успішна на теренах вітчизняної педагогічної думки спроба дати систематичний виклад теорії навчання і виховання, яка за змістом, науковістю, принципами, підходами, повнотою, проблематичністю та аргументацією не тільки враховувала світовий досвід, зокрема європейський, а й продовжила кращі традиції попередників, значно їх поглибивши і розвинувши, набагато випередивши їх час і досягши більшістю своїх ідей рівня сучасності, а тому вона є неповторною сторінкою нашої духовності і становить вагому складову скарбниці української педагогічної думки [511, с. 30].

Перш ніж перейти до детального розгляду ключових проблем дидактики у тлумаченні закарпатського вченого, вважаємо за доцільне зазначити, що О. Духнович з правильних методологічних позицій підійшов до визначення предмету педагогіки. У вступній частині до курсу шкільної педагогіки на запитання: «Що є педагогіка?» дав таку відповідь: то єсть наука Наставленія, подаєть намъ общяя правила, которыя въ наставленіи дѣтей наблюдать потребно єсть, чтобъ наставленіе желаємому концу отвѣтно было» [247, с. 13]. Тобто, у перекладі на сучасну мову О. Духнович подає таке визначення: «Педагогіка – наука про виховання, яка характеризує загальні правила (принципи), які необхідно наслідувати і дотримуватись у процесі виховання дітей, для того, щоб виховання принесло бажані результати».

Попри те, що в ХХ ст. педагогічна наука значно розширила дослідницьку проблематику і уточнила понятійно-категоріальний апарат,

це визначення предмета загальної педагогіки як науки про виховання людини співзвучне і, більше того, ідентичне тим дефініціям, які містяться в сучасній навчально-методичній літературі. Для прикладу О. Степанов і М. Фіцула подають таку дефініцію: «Педагогіка – сукупність теоретичних і прикладних наук, що вивчають процеси виховання, навчання і розвитку особистості» [470, с. 239]. Виходячи із засади, що людина відчуває на собі виховний вплив упродовж усього життя, В. Ягупов услід за О. Духновичем наводить обґрунтоване твердження, що «сучасна педагогіка – це наука про виховання людини» [582, с. 8].

«Дидактика» (з грец. διδακτικός – повчальний) у науковій літературі тлумачиться як частина педагогіки, яка розробляє теорію освіти й навчання, виховання у процесі навчання, обґрунтовує зміст освіти, вивчає закономірності, принципи, методи й організаційні форми навчання [63, с. 88]. Статус науки дидактика отримала завдяки працям видатного чеського педагога Яна Амоса Коменського, якого по праву називають «батьком дидактики». Він систематизував досвід, нагромаджений в галузі навчання і освіти, розробив і висвітлив на високому для того часу науковому рівні дидактичні проблеми і на основі матеріалістичного емпіризму та ідеї природовідповідності вперше в історії педагогічної думки створив струнку вчення про сутність, принципи і загальні методи навчання. У відомій книзі «Велика дидактика» (1657) реформатор стверджував, що дидактика – «це універсальне мистецтво навчання всього і всіх, і при тому вчити з надійним успіхом, так, щоб не могло бути невдач, щоб ні в учнів, ні в тих, хто вчить, не було нудьги, щоб навчання проходило з радістю, вчити ґрунтовно, не поверхнево, не для форми, а наближаючи учнів до істинної науки, вчити добрим правилам поведінки і глибокому благочестю» [311, с. 208]. Продовжувач кращих ідей і традицій Я. Коменського О. Духнович у наукових працях досить докладно і на високому для свого часу теоретичному рівні висвітлює сутність й основні дидактичні аспекти процесу навчання у школі.

Дотримуючись справедливої думки про те, що розвиток людини відбувається на основі саморозвитку, О. Духнович і сам *процес навчання і виховання* розглядає не як простий механічний процес передачі дітям знань, а як складний, двоєдиний, у якому активну роль на основі «самохотності» (потягу до знань) мусять відігравати і діти. Розвитку особистої активності кожного учня у процесі навчання і виховання він надає найбільшого значення, вважаючи, що така активність властива людині, «от природы происходит» [247, с. 7]. Педагог прагнув активізувати розумову діяльність дітей у процесі навчання якнайвдаліше. Свою увагу він зосередив на тому, щоб процес навчання і засвоєння ґрунтувався на прагненні дітей до навчання та знань. Сам учитель повинен організувати навчання дітей так, щоб вони не відчували примусу, не заучували всього механічно, а відчували внаслідок власної інтелектуальної роботи «внутреннюю науку радость» (задоволення) [247, с. 25]. Це та психолого-педагогічна основа, на якій мусить будуватись весь процес навчання і виховання дітей у школі. У цьому основа успіху кожного вчителя. Знання, писав О. Духнович, самі собою або силою, «не напихаются» в голову дітям [267, с. 13].

Одним із головних шляхів активізації пізнавальної діяльності учнів О. Духнович обґрунтовано вважав «чувствительное наставление» чи чуттєве сприймання. «Чувствительное наставление наипаче молодому оуму есть потребно протом, ибо оно для оученика легко есть, но и протом что, чрез сравнения вещей разумъ развивается, и душевныя силы оупражняются» [247, с. 31]. Шляхом «чувствительного наставления» вчитель має змогу «оупражнять оучениковъ в думѣ или думаніи» [247, с. 29], таким чином дає їм ясне і правдиве уявлення про навколишній світ на підставі особистих спостережень і порівнянь. Вчений на основі «чувствительного наставления», як і Я. Коменський, прагнув підвести дітей до розуміння суті речей [312, с. 384].

Отже, в розумінні О. Духновича, яке відповідає сучасному рівню психолого-педагогічних знань, *навчання* – це такий різновид людської діяльності, який передбачає взаємодію, співпрацю викладача й учня, тому воно має двосторонній характер, тобто складається з двох процесів: 1. процесу викладання – діяльність учителя; 2. процесу навчання – діяльність учня або учнівського колективу. Процес навчання – це не механічна сума процесу викладання і навчання, а цілісне явище. Суть навчання – це єдність пізнання і спілкування. За С. Гончаренком, *процес навчання* – специфічна форма пізнання об'єктивної дійсності, оволодіння суспільно-історичним досвідом людства; двосторонній процес взаємопов'язаних діяльностей учителя (діяльності викладання й діяльності з організації й управління навчальною діяльністю учня) і діяльності учня (учіння), спрямований на оволодіння учнями системою знань з основ наук, вмінь і навичок їх практичного застосування, розвиток творчих здібностей учнів [63, с. 276].

У навчальному процесі вчитель має керуватись певними, як говорить О. Духнович, «началами» та «правилами», що в сучасній термінології означає принципами навчання. *Принципи навчання* – основні вихідні положення теорії навчання. Вітчизняна педагогічна думка розкриває систему дидактичних принципів, виходячи з наукового розуміння суті виховання і навчання [63, с. 270]. Сюди належать принципи: науковості навчання; свідомості та активності, міцності засвоєння знань; виховуючого навчання; систематичності, послідовності; доступності; індивідуального підходу до кожного учня. Однак О. Духнович у своїх працях не дотримується чіткої термінології і вживає поряд з поняттям «начала» поняття «правило», очевидно вважаючи ці терміни семантично рівними. Така термінологічна нечіткість властива не тільки йому. У своїй монографії М. Ричалка [439], вочевидь наслідуючи О. Духновича, також ототожнював терміни «дидактичне правило» і

«дидактичні принципи», навіть використовує публіцистичне словосполучення «правила-принципи» [439, с. 206].

Слово «*принцип*» (лат. *principium* – основа, начало) – те, що лежить в основі певної теорії, вчення, науки, світогляду тощо; першооснова [63, с. 720]. Принципи навчання – керівні ідеї, головна вимога до діяльності, поведінки. Якщо поррахувати, скільки принципів запропонували, обґрунтували, відкрили вчені і педагоги-практики за всю історію педагогіки, то їх буде більше 300 [366, с. 111], певний час їх ділили на принципи навчання і принципи виховання. Учителеві, готуючись до уроку, потрібно орієнтуватися на названі вище класичні дидактичні принципи, тобто на ті, що визначаються всіма дослідниками й обґрунтовані у всіх теоретичних системах.

Здійснений нами аналіз засвідчує, що ці загальні педагогічні принципи знайшли своє відображення і доволі докладне обґрунтування в дидактиці О. Духновича [247, с. 26, 29, 31–34, 42–43, 84–85].

Подібно до Я.-А. Коменського, Г. Песталоцці та А. Дістервега О. Духнович велику увагу приділяв природовідповідному навчанню й вихованню як важливій педагогічній проблемі, засадничому дидактичному принципу. Завдання і сутність навчання й виховання, за О. Духновичем, полягають у тому, щоб «силы челоуѣческія тѣлесныя и душевныя, отъ природы данныя, отъ молодости, разума пристойно и согласно сохранять и совершати... для сего Наставители да во всемъ послѣдуютъ природѣ...» [247, с. 7].

У розвитку і вихованні людської особистості О. Духнович розрізняв такі чинники: «естество (натура), наука и обычай; естественную склонность получаетъ челоуѣкъ отъ самой природы, что составляетъ темпераментъ, но науку и обычай даетъ упражненіе и наставленіе, или воспитаніе» [247, с. 3]. Усі ці чинники перебувають у тісній взаємозалежності і визначають суспільне та індивідуальне обличчя людини.

О. Духнович вимагав, щоб педагог розвивав душевні і тілесні сили учнів поступово і відповідно до їхнього віку, що стало основою його дидактичних поглядів, фізичного і трудового виховання дітей. Виходячи з того, що діти від природи наділені певними природними задатками, О. Духнович висунув вимогу ґрунтовного вивчення їхніх анатомо-фізіологічних і психологічних особливостей. Лише за цієї умови педагог зможе здійснювати індивідуальний підхід до учнів, тобто враховувати їх природовідповідність. Поряд із загальнолюдськими у кожної дитини, вважав О. Духнович, є свої, індивідуальні особливості й задатки. Тому виховувати *природовідповідно* – це здійснювати розвиток дитини щодо вікових та індивідуальних природних сил і задатків. Отже, принцип природовідповідності в інтерпретації О. Духновича містить ідеї його попередників, а саме: 1) ідею саморозвитку; 2) ідею вдосконалення людини; 3) визнання того, що кожна людина володіє природними задатками; 4) упевненість, що розвиток дитини відбувається за певними законами; 5) вимогу вивчати вікові та індивідуальні особливості дитини; 6) вимогу враховувати її природні особливості [375, с. 92].

Принцип природовідповідності О. Духновича ґрунтується не на аналогії з явищами природи, як до цього переважно вдається його попередник Я. Коменський, а в натурі самої дитини. Навчання, писав закарпатський педагог, мусить бути «приспособлено уму детинському», а тому в навчанні і вихованні слід уважно «позорствовать на возраст» (звертати увагу на вік), зважати всіляко «на природную склонность» [247, с. 67] дітей. Від цілеспрямованого виховання та належної організації навчального процесу у початковій школі передусім залежить, чи розвинуться у дитини ті чи інші її природні нахили, чи ні. За О. Духновичем, виховання впливає на долю людини, «человѣкъ без воспитанія и наставленія, ... будетъ неспособнымъ и непотребнымъ ...» [247, с. 3]. Він вимагав, щоб учителі розпізнавали природні здібності дитини і дбали про те, щоб молодь якнайповніше їх використала у

напрямку своєї майбутньої трудової діяльності. Лише професія, вибрана відповідно до своїх природних сил і здібностей, принесе користь людині і суспільству [492]. Нехтування цих настанов призводить до невдач і нещастя, з якими зіштовхується людина у своєму життєвому і професійному житті. Ці, співзвучні з принципом природовідповідності Г. Сковороди [518, с. 203–204] думки О. Духновича, досі актуальні: завдання освіти на сучасному етапі її реформування – спеціалізація та профілізація навчальної діяльності на основі розвитку і виявлення нахилів, умінь та здібностей дітей і молоді.

Теоретичне і практичне значення для освітян має здійснений закарпатським педагогом поділ учнів у школі на три групи: «средняго оума и средня понятности и тѣхъ есть наибольшая часть; къ другой части належать оученики похопнѣишии, которые перебѣгають соучениковъ в своихъ средняго таланта; ко третей же части належать оученики слабаго оума, которые и со средними соучениками своими поступовати не могутъ» [247, с. 41]. О. Духнович вбачав сутність даного принципу у вивченні та врахуванні у навчальному процесі індивідуальних особливостей кожного учня з метою максимального розвитку позитивних якостей і подолання негативних індивідуальних особливостей; і саме на цій основі забезпечити підвищення якості навчання і розвитку особистості. Учитель повинен орієнтуватися на індивідуально-психологічні особливості учня, враховувати його обдарованість, а відтак будувати навчальний процес [492].

Дотримуючись принципу *диференційованого підходу* у навчанні, місце і значення якого у творчому доробку науковця високо оцінює В. Туряниця [511, с. 10–11], О. Духнович під кутом зору цього «начала» дає низку методичних порад вчителям, як розв'язувати ті чи інші питання навчання і виховання дітей в елементарній школі. Він не радить перевантажувати дітей навчальним матеріалом, бо в таких випадках учень «неспособнымъ бываєть къ наукамъ» [247, с. 6]. Вчителів він закликає

звертати пильну увагу на вік вихованців, «преподавать легко» [247, с. 24]. Якщо вчитель помітив, що учні втомлюються, О. Духнович як і К. Ушинський [521, с. 394] радить урізноманітнити навчання, тобто «должен...перемѣнати предметы» [247, с. 53].

У О. Духновича знаходимо чимало співзвучних сучасному рівню психолого-педагогічної науки глибоких і влучних думок і зауважень про психологічні основи навчання і виховання. На його думку, помилковим є те виховання, яке ігнорує особливості дитячої природи, штучно форсує її розвиток. Він вимагав від педагогів, про що йшлося вище, врахування вікових особливостей дітей. Разом з тим, на його думку, невірно вбачати в дитині маленьку дорослу людину і штучно розвивати її. «Которое дерево весною очень рано цвѣтает, – пише Духнович, – тое мало плода приносит, ибо раный цвѣт обыкновенно померзает. То само случается с рано развѣтыми отроками» [352, с. 25].

Педагог закликав вихователів з повагою ставитись до особистості дитини, уникати будь-якого насильства над нею. Дитина, яка терпітиме менше образ, виросте людиною з усвідомленням власної гідності. З обуренням О. Духнович говорить про тих вчителів, які думають, що дитина може навчитися читанню, лічбі, письму з примусу, зі страху бути покараною за лінощі. Навпаки, каже педагог, переполохана дитина, ще більше затупіє і глупою буде [247, с. 76].

О. Духнович був противником авторитарної педагогіки. У «Народній педагогії...» він застерігав вчителів, вихователів від зловживання примусом, яке псує характер дитини. Він розглядав формування характеру як процес, у якому активність, ініціативність і самостійність вихованця не має бути придушеною. «Безчестя, догана і безперервне навчання – писав просвітник, – можуть розслабити дітей і зробити їх жорстокими» [247, с. 73]. Вчений, як бачимо, схарактеризував такий гуманістичний принцип виховання і навчання як ненасилля.

Виховуючий характер навчання О. Духнович розглядав як принцип, як одне з «начал». Закарпатський вчений був противником стихійного, неорганізованого характеру навчання, гостро критикував теорію вільного виховання Ж.-Ж. Руссо. «...Источникъ бо и корень добродѣтели есть законное наставленіе» [247, с. 19], тобто виховання, правильно організоване і спрямоване на прищеплення людині певних соціальних якостей. Отже, вирішального значення в суспільному житті й освіті просвітник надавав вихованню, в основі якого був принцип виховуючого навчання. «Первое оучителя вниманіе да будетъ на нравы» [247, с. 38], тобто на прищеплення їм добродісної моралі та поведінки.

Сила виховного впливу на дітей у О. Духновича спирається на пластичність як психофізичну властивість дитячої природи. Він радив починати навчання і виховання у родинному колі з раннього дитинства, «отъ молодыхъ ногтей» [247, с. 2], дотримуючись, як і Я. Коменський справедливої думки про те, що людину потрібно почати виховувати «перш ніж порок оволодіє душею» [317, с. 168].

О. Духнович відстоював достовірні, правдиві, наукові знання і поставив науковість навчання у ряд своїх найважливіших принципів. Вивчення наукового доробку вченого засвідчує, що він розглядав навчання, по-перше, як цілеспрямований процес взаємодії двох сторін, та, по-друге, як володіння учнями системою наукових знань, пізнавальних умінь і навичок. Таке розуміння суголосне сучасному рівню психолого-педагогічних знань. «Едино точію ученіе, – пише педагог, – отъ всѣхъ нашихъ благъ есть безсмертно и божественно. Тое подай чаду твоему, и даль еси ему все» [247, с. 5]. Привертає увагу і така глибока думка закарпатського вченого: «Наука есть тотa искра, которая через голову в сердце спадает, запалая всю бытность человека. Она истребит суеты силу» [352, с. 121].

Аналіз «Народної педагогії» свідчить про те, що О. Духнович тримає у полі свого зору важливу настанову Я. Коменського: усе, що

підлягає вивченню, повинно бути розподілено згідно до віку так, щоб воно було доступне для сприймання [312, с. 328–329]. Слідом за своїм визначним попередником з позиції мислителя-гуманіста О. Духнович обґрунтовує і принцип доступності навчання як посиленість для дитини, ґрунтування нових знань на життєвому досвіді, шлях у навчанні від легкого до важкого, від невідомого до відомого, від простого до складного тощо. На думку О. Духновича, доступність значною мірою залежить від мови вчителя: він радить йому уникати монотонності, навчати образно, застосовувати яскраві факти, приклади з життя, літератури, вітчизняної й античної історії [247, с. 18–19, 38].

Одним із провідних «начал» дидактики в О. Духновича є принцип *наочності*, як він називає його «*чувствительное наставление*». В основі цього принципу лежить наукова закономірність про те, що ефективність засвоєння знань залежить від залучення до процесу пізнання різних органів чуття. Відомо, що органи зору «пропускають» у мозок майже у п'ять разів більше інформації, ніж органи слуху, і майже в 13-ть – порівняно з органами дотику [366, с. 113]. Принцип наочності ще в XVII ст. обґрунтував Я. Коменський, якому належить «Золоте правило дидактики», що вимагає залучення до навчання всіх органів чуття [312, с. 384]. Так само О. Духнович рекомендував учителям використовувати на уроках той факт, що запам'ятовування предметів у натурі, на картинках, схемах, таблицях відбувається краще і швидше, ніж запам'ятовування поданого словесно, усно чи письмово. Зокрема, він радив наставникам привести на урок природознавства собаку і дати змогу учням порівняти її з вовком або лисицею [247, с. 31]. Спираючись на «чувствительное наставление» як гносеологічну основу, О. Духнович радить широко використовувати й інші дидактичні правила, а саме таку позаурочну форму навчання, як навчальні екскурсії у природу. Він добре розумів, що екскурсії виконують низку важливих функцій: реалізують принципи наочності, підносять науковість навчання, зв'язок із життям і довкіллям,

прищеплюють любов до рідної природи. Лише за таких умов, згідно з переконаннями педагога, навчання для дітей у школі перетворюються з механічного зубріння у «вразумительное преподавание» [247, с. 29]. Під час навчальних екскурсій «разумъ развивается и душевные силы оупражняются» [247, с. 31].

О. Духнович робить висновок про необхідність широко використовувати також *ігровий метод навчання* (ігри в лісі, на воді тощо), який збагачує сприймання, розвиває пам'ять, уявлення, та сприяють розвиткові мислення дитини [247, с. 63–64]. О. Духнович як пізніше психолог Л. Виготський [53, с. 220], відмічає усі позитивні сторони гри та пропонує якнайширше використовувати гру для виконання виховних та навчальних цілей. Вказує також на величезне значення вправ у вдосконаленні пам'яті, оскільки вона «оусовершается чрезъ оупражнение» [247, с. 15].

Закарпатський педагог розкриває дидактичну цінність принципу *грунтовності та міцності знань*, який спрямований на свідоме засвоєння і закріплення навчального матеріалу, розвитку навиків та вмінь у навчальному процесі. Однак повторення – це не лише пригадування забутого, а саме попередження забування. Саме тому він наголошує на тому, щоб практикувати повторні уроки не тоді, коли учень вже все забув, а ще тоді, коли «начинаеть забиваты, но еще памятаеть» [247, с. 32].

Таким чином, збагнувши складну природу педагогічного процесу, як процесу співпраці і співтворчості учителя й учня, О. Духнович зумів висунути і докладно, на рівні свого часу, обґрунтувати засадничі принципи дидактики: природовідповідність навчання і виховання; принцип виховуючого характеру навчання; принцип диференційованого підходу до навчання; «чувствительного наставленія» або принцип наочності, доступності; принцип не насилля; принцип науковості навчання; принцип емоційності навчання тощо.

Провідну роль у навчально-виховному процесі О. Духнович обґрунтовано приписує вчителю, формулює вимоги до його фахової підготовки та морально-етичних якостей, акцентуючи увагу на постійному вдосконаленні та саморозвитку педагога, визначає особливості цієї професії. Мислитель проникливо вбачає у ньому «вождя народу» та «зерцало добрих нравов» [247, с. 23], а в його діяльності «соль» землі [247, с. 86]. Наставник, наголошує автор «Народної педагогії...», повинен любити дітей, уміти вибирати ефективні методи навчання, знати важливі дидактичні положення і правила, враховувати фізичний і інтелектуальний розвиток учнів, нахили і здібності: «...да остерѣгається таже оучитель, чтобъ страсти тѣ не подусил, но еще оумножилъ и оувеличилъ во оученикѣ такомъ...» [247, с. 67]. Він переконаний, що погано роблять вчителі, які намагаються силою «напихати» знаннями учнів; бо, як вважає, що примусово дитину навчити не варто і не потрібно [267, с. 13]. Головне завдання вчителя в навчанні, писав він, полягає не в тому, щоб учні «лишь отвѣтствовали», «но прото оучатся, чтобъ знали» [247, с. 48]. Для досягнення цієї важливої дидактичної мети педагог повинен вміти, зокрема, встановлювати педагогічно-доцільні відносини з учнями та батьками, творчо й обґрунтовано будувати організаційно-педагогічну і логіко-педагогічну структуру уроку.

Отже, О. Духнович окреслив окремі аспекти педагогічної майстерності вчителя. Сучасні вчені значно розширили і поглибили властиве просвітникам ХІХ ст. розуміння цієї категорії. Зокрема, дослідник І. Зязюн розглядає сутність педагогічної майстерності як комплекс властивостей особистості, до яких належить: гуманістична спрямованість (домінанта на розвитку учня; бачити особистість, відчувати, розуміти й допомагати; у кожній малій справі бачити велику мету; «вирощувати» особистість через відкриття, а не насадження; відповідати за свій вплив; відчувати моральне задоволення від розвитку учнів); професійна компетентність (комплекс знань з предмета, психології,

педагогіки, методик; особистісна забарвленість знань; постійне оновлення знань); педагогічні здібності (комунікативні; перцептивні; динамізм; емоційна стабільність; оптимістичне прогнозування; креативність); педагогічна техніка (зовнішня і внутрішня) [417, с. 29–30].

Досить докладно О. Духнович розглядає актуальну і малодосліджену проблему відхилень у поведінці школярів, дає цінні поради вчителям в царині виховання дисциплінованості. Він відстоює такі методи виховання дисципліни, які ґрунтуються на вимогливості до дітей та їх заохоченні. Діти повинні знати, яка поведінка засуджується, а яка заохочується. Слід учнів «за доброе дело похвалити, полюбити, и обдарити» [247, с. 12], цілком слушно заявляє педагог. Однак він радить дуже обережно користуватися цими методами впливу на дітей, інакше осуд, покарання і заохочення втратять свою педагогічну вартість.

У «Народной педагогії» О. Духнович наводить перелік провин, за які слід обачно карати дитину: «лѣнливость и похотливость (сластолюбіе), пыха или превозносимость, завятость, самолюбіе, скупость, заздрость, ложь и обманчивость, коварство, и все то, что злое свойство выражаетъ» [247, с. 75–76]. Він не радить карати дітей «про тупость оума и про инныя легкомыслия, погрѣшности» [247, с. 76]. За це, підкреслював закарпатський педагог, «наказывати дѣтей безчеловѣчно есть» [247, с. 76]. Вчителів, які за «найменший проступок» «... по лицам бьют, чубрают, за волосы друг, уха викручивают, на тегерице (кукурузе) или горосе или остром дереве клячати, на одной ноге стояти наганяют, и то все делают с беспокойствием и яростью» [247, с. 77], він називав «тиранами и деспотами». Такого «мучителя-оучителя» О. Духнович радить від школи «сей час отдалити» [247, с. 77]. Такі новаторські думки відходу від авторитарної педагогіки ми цілком підтримуємо, оскільки корегувати поведінку дитини необхідно насамперед добрим прикладом батьків чи рідних, вчителя та їх всебічної співпраці, добрим словом, любов'ю, турботою та повагою до дитячої гідності, докладаючи чимало зусиль для

того, щоб розвинути ті добрі начала, які закладені в дитині самою природою, і бережно її вести у подальше доросле життя в суспільстві.

Проте в тих окремих крайніх випадках, коли учень грубо порушує дисципліну, О. Духнович допускав такі способи покарання: «обличание, наказание, оттягнение прогулки, затворение», і вже як крайній захід – «телесная кара» [247, с. 79].

Ми солідарні з думкою дослідниць [310], згідно з якою проблематика покарань як одного з можливих засобів впливу на дітей, належить до суттєвих вад педагогіки О. Духновича. І хоч просвітник застерігав учителів, що карати дітей потрібно тільки у крайніх випадках, забороняв їм карати дівчаток у присутності хлопчиків, все-таки не можемо не закинути йому непослідовності у вирішенні цього важливого аспекту виховання. На нашу думку, запровадження у виховну систему такого виду покарання свідчить про некомпетентність вчителя і його недосвідченість під час роботи з вихованцями, а також про можливу психічну неврівноваженість. Застосування фізичних покарань навіть у крайніх випадках, які на жаль, допускає О. Духнович як метод виховного впливу на дітей, призводять до протиріччя з його принципами гуманістичної педагогіки в цілому, з його прагненнями виховати у кожної дитини людинолюбство, почуття людської гідності і обов'язку перед Батьківщиною. Загальновідомо, що покарання, яке принижує гідність дитини, як результат погіршує її поведінку, озлоблює її серце і розум і нищить добре начало в душі, закладене від її народження. Водночас зауважимо, що у часи О. Духновича ставлення громадськості до тілесних покарань було іншим, більш поблажливим, ніж у сучасному ХХІ ст.; вони, на превеликий жаль, помилково розглядалися вихователями та вчителями як засіб викорінення «пороків і зла» в дитячих і юнацьких душах [493, с. 20–21].

Важливо зазначити, що в 1850 р. О. Духнович розробив «Засади» організації освіти в «краю Уграх», у якій визначив цілісну систему освіти,

головна мета якої – забезпечити навчання і виховання всіх дітей та молоді на рідній мові. «Все просвещенья-заклады» [439, с. 388], за О. Духновичем, включали: публічні школи (які утримуються державою та всілякими громадами; приватні школи – на утриманні приватних осіб та батьків, але під наглядом держави. Така освіта передбачала елементарні, народні школи (які мали функціонувати здебільшого в селах); середні школи (гімназії і реальні школи); вищі школи – університети.

Цінною є думка О. Духновича, що «держава виконує нагляд над просвещеньем и воспитаньем» [439, с. 388]. Виходячи з даного твердження ця система повинна «каждому дитяти только науки забезпечити» [439, с. 388]. Зразком постановки навчально-виховної роботи для всіх шкіл мали бути публічні школи. Отже, О. Духнович обстоював ідею єдності системи народної освіти з рідною мовою навчання.

У своїх педагогічних працях він обґрунтував зміст освіти: це чітко окреслена система знань, умінь і навичок, якими учні оволодівають у навчальних закладах.

Разом з тим ми поділяємо розширене тлумачення змісту освіти, яке подають сучасні дослідники [532, с. 91; 57, с. 80; 443]. С. Максимюк слушно зауважує, що «призначення системи освіти – «провести» особистість через усю різноманітність духовної скарбниці людства і насамперед – національної. Вивчення рідної мови, природи, історії і матеріальної культури народу, його традицій, звичаїв, обрядів, народних ремесел, має бути не лише джерелом знань, а й незамінним засобом формування національної самосвідомості [366, с. 131].

За С. Гончаренком, основна функція змісту освіти полягає в тому, щоб прилучити молодь до загальнолюдських і національних цінностей», і відтак основна його мета – «формування розвиненої, суспільно активної особистості – громадянина України» [63, с. 137].

У цьому контексті зазначимо, що творча спадщина О. Духнович пройнята глибокогуманними ідеями і почуттям любові до рідного краю,

Батьківщини, родини, народу, про що докладніше йдеться в наступних підрозділах роботи.

Проведене дослідження також засвідчує, що особистісно-орієнтований підхід у поєднанні з принципом природовідповідності є важливим елементом педагогіки О. Духновича, яка містить всі основні структурні компоненти теорії навчання [493, с. 21].

Завдання освіти, навчання і виховання, на які вказував і які розв'язував О. Духнович, актуальні і співзвучні тим нинішнім завданням, які повинна вирішувати національна школа на сучасному етапі державотворення. Плідними є ідеї вченого щодо необхідності гуманізації школи, діяльнісно-індивідуального підходу до дитини, як повноцінної особистості, співпраці і співтворчості у процесі взаємодії учителя й учнів, ідеї виховуючого навчання, стимулювання пізнавальних сил дитини у діалогічній формі живого слова.

Диференційоване навчання – це резерв у розв'язанні цілого комплексу завдань, що стоять нині перед школою. Тому думки О. Духновича, висловлені з приводу диференційованого навчання, звучать по-сучасному і мають актуальне значення й сьогодні.

Актуальними для сьогодення є і настанови вченого про те, що найперше завдання вчителів – формувати в учнів почуття гордості за свою батьківщину, за свою рідну мову та рідну культуру, яка є свідченням рівноправності русинів-українців з державними народами, рівноцінності їх культури з культурою інших народів.

2.3. Виховний компонент педагогіки О. Духновича

Історія людства переконливо доводить, що більших успіхів у своєму розвитку і процвітанні завжди досягали ті народи, у яких виховання було кращим. Жодний державний устрій не дає людині ні

доброти, ні любові, ні шляхетності. Ці якості з величезними труднощами і лише частково прищеплюються вихованням [418, с. 10].

Виховання у житті людей – первинне і головне, усе інше – його наслідки. «Там, де виховання відкладають до «кращих часів» і починають вирішувати інші, нагальніші і важливіші, як здається, проблеми, ці кращі часи не настають ніколи, – слушно зауважує вчений І. Підласий. – Виховання — це саме життя, а життя «на потім» відкласти не можна» [418, с. 6]. Не буде перебільшенням стверджувати, що наш стародавній народ вижив, зміцнів і зберіг свою автохтонність завдяки вихованню, завдяки тому, що вистражданий попередніми поколіннями досвід наслідувався, використовувався і примножувався прийдешніми.

Державотворчий процес виявив суттєві недоліки в галузі теорії та методики виховання. На наш погляд, вони зумовлені передусім тим, що у попередній період будівництва СРСР, як закритого, денационалізованого суспільства, виховання ґрунтувалося на принципах псевдоколективізму і псевдоінтернаціоналізму, а любов до України та рідного краю з високих партійних трибун оголошувалася найтяжчим злочином проти «соціалістичної Вітчизни» та замахом на «віковічну дружбу народів-братів» [444, с. 17, 23, 25, 28, 60–64.]. Традиції українського виховання свідомо замовчувались, оскільки були пов'язані з нашою пракультурою та давньою славною історією. Головною метою етнополітики Москви було перетворення українського народу в народ-безбатьченко, народ без історії, мови і традиції, щоб легше було його асимілювати – злити з народом російським в єдину «радянську націю» з російською мовою та культурою. І все це розходилося з духом української, у першу чергу, народної педагогіки, здобутки якої знайшли своє відображення у працях видатних вчених-педагогів.

Проблема виховання моральної особистості у творчій спадщині О. Духновича цікавила багатьох вітчизняних, чеських і словацьких науковців.

Значний інтерес у цьому плані представляють праці О. Машталера [375], В. Туряниці [510; 511], О. Рудловчак [242; 243; 245], М. Ричалки [439] та ін., у яких висвітлено процес становлення й розвитку досліджуваної нами проблеми.

Аналіз історико-педагогічної літератури дозволяє зробити висновок про те, що зміст і спрямованість виховної концепції О. Духновича, її педагогічний потенціал не отримали поки що всебічної та об'єктивної оцінки у працях дослідників.

У педагогічній спадщині О. Духновича обґрунтовано зміст виховання – комплекс ідей, думок, чинників, основних напрямів виховного впливу. Передусім розглянемо принципи виховання, які у творчому доробку закарпатського вченого посідають важливе місце. Сучасні дослідники подають таку дефініцію: «Принципи виховання – керівні положення, що відображають загальні закономірності процесу виховання і визначають вимоги до змісту, організації та методів виховного процесу» [5, с. 400]. Українські вчені виділяють такі найважливіші принципи виховання [582, с. 501]:

Природовідповідність виховання – врахування багатогранної та цілісної природи людини, вікових та індивідуальних особливостей вихованців, їхніх соціально-психологічних, національних і релігійних особливостей.

Народність – єдність національного і загальнолюдського у вихованні. Національна спрямованість виховання, формування національної свідомості і самосвідомості, любові до рідної землі і свого народу: оволодіння рідною мовою, використання всіх її багатств і засобів у мовній практиці.

Культуровідповідність виховання – органічний зв'язок з історією народу, його мовою, з народним мистецтвом, ремеслами і промислами, забезпечення духовної єдності, наступності і спадкоємності поколінь.

Ще в XIX ст. О. Духнович на основі норм християнської моралі у своїх творах обґрунтував систему базових ідей виховання духовно зрілої і моральної особистості. Вся система педагогічних ідей мислителя була прийнята принципами народності, спорідненості (природовідповідності), гуманності та культуровідповідності. Означені принципи мають позачасове, загальнолюдське значення і можуть бути застосовані і в сучасних умовах при розробці мети, завдань, а також системи форм і методів виховання моральної особистості.

На особливу дослідницьку увагу заслуговують принципи природовідповідності та народності виховання у розумінні О. Духновича, оскільки, на нашу думку, вони становлять теоретико-методологічну основу його виховної концепції.

Як і Я. Коменський та Г. Сковорода, О. Духнович ставив вимогу у процесі виховання «в усьому слідувати природі», отже, розвивати природні дані дитини. На відміну від Ж. Руссо, що ідеалізував природу дитини, і Дж. Локка, у теорії якого всі діти від природи рівні, О. Духнович вважав, що «кожна людина за природними нахилами або темпераментом на якусь річ схильність має» [247, с. 23]. Виховання в його розумінні важливе, оскільки завдяки йому людина стає людиною, але не всесильне. Воно «не змінює природної обдарованості... а тільки виявляє і розвиває її» [247, с. 7]. Педагогічна вимога природовідповідності виховання, отже, ґрунтувалася на глибокому знанні індивідуальних якостей дитини, її «природного нахилу». Дитина – представник певного етносу, з його характерними особливостями. Звідсіля – природовідповідність в О. Духновича не лише «єство, натура, наука і звичай» [247, с. 3], але й громадянська доброчесність, обов'язки людини перед своїм народом і батьківщиною, її моральне обличчя.

Сама логіка міркувань О. Духновича приводить до думки, що «неспоріднене» виховання, при якому не враховуються природні здібності і нахили, обмежується свобода учня, пригнічується властива дитині

активність і творчий потенціал, перекреслює саму можливість досягнення людиною щастя.

Аналіз вчення О. Духновича показує, що його система виховання і освіти повністю відповідає потребам народу, тобто проникнута ідеєю народності. Народність – один з головних соціальних мотивів його поезії, рукописних творів, письменницької і педагогічної діяльності.

Важливо зазначити, що народність, як і наука, є компонентом, що єднає всі цивілізовані народи. Проте вона вносить у кожную систему виховання й чітко виражену відмінність, яка зумовлюється національними особливостями кожного народу: мовою, побутом, укоріненими звичаями й обрядами, менталітетом тощо. Саме вони зумовлюють специфічні особливості національної системи виховання.

Непроминальна педагогічна цінність національної системи виховання полягає в тому, що воно духовно відтворює в дітях рідний народ, увічніює в підростаючих поколіннях як специфічне, самобутнє, що є в кожній нації, так і загальнолюдське, спільне для всіх націй світу [414, с. 270]. В основу ідеї народності виховання вчений поклав думку про те, що закарпатські українці, як і інші народи, повинні мати школу з рідною мовою навчання, побудовану відповідно до потреб, менталітету і національних традицій народу. Лише така школа, на його думку, здатна піднести національну свідомість народу і врятувати його від денационалізації.

Вартим нашої уваги є трактування О. Духновича народності виховання як категорії не тільки соціальної, а й моральної: в ньому поєднуються особисті прагнення з інтересами карпатоукраїнського народу, особистий добробут з добром рідного краю. Відтак, виховання набуває особливого морального сенсу, оскільки сприяє розвитку духовного світу людини, готує її до життя, до служіння Батьківщині, народу.

У своїх історичних дослідженнях і публіцистичних виступах О. Духнович протестував проти спроб принижувати гідність українського народу, доводив, що українське населення є автохтонним для Закарпаття, а Карпатський регіон – не периферія, а центр Європи. З гордістю він пише: «русини своїм обдаруванням переважають багато інших народів, а їх оголошувана бездарність є наклепом ворогів» [261, с. 59]. Як бачимо, О. Духнович відстоює патріотичну думку про те, що українці (за тодішньою термінологією «русини») – народ давній і обдарований, і коли йому будуть забезпечені можливості здобути освіту, його чекає велике майбутнє. Тому він прагне всіма засобами і силами пробудити в народних масах українського Закарпаття потяг до освіти, до закладання шкіл, щоб таким чином швидше пробудити в народі національну свідомість і гордість. Разом з тим доводив, що українське населення Закарпаття – це не «угроруси», а кровні брати тих слов'ян, що живуть за Карпатами. Цим самим О. Духнович будив почуття патріотизму, посилюючи народні змагання до возз'єднання з Галичиною, Буковиною, іншими українськими землями.

Вивчення життєпису вченого засвідчує, що до кінця життя він залишався палким поборником ідеї народності школи і виховання. Він цілком свідомо і цілеспрямовано орієнтує батьків і вчителів виховувати дітей у дусі «народолюбія» [247, с. 38]; в дусі «руського», тобто українського патріотизму. Радить звертатись до історії свого народу, до життя «древних славних греков и римлян» [247, с. 38], а не до історії Австрії чи Угорщини, які вважав «чужиною».

Якщо ж з дитинства педагоги і батьки не будуть привчати дітей любити свій народ, не прищеплять їм любові до своєї Батьківщини, ніби заглядаючи в майбутнє застерігає закарпатський мислитель, то з них виростуть «равнодушные», «индеферентисты» [247, с. 60]. «Індеферентистів», як він називає космополітів, не без підстав порівнює з вовками або «волоцюгами» [352, с. 152].

Особливо слід наголосити на тому, що більшість художніх творів, публіцистичних і наукових праць О. Духнович написав українською мовою, радив очищати її від слів чужих (полонізмів, мадяризмів, германізмів). У його творах досить часто зустрічаються загальноукраїнські лексичні елементи типу «батько», «бачити», «волоцюга», «дідько», «листопад», «мова», «прапор», «хата», «цвітень» та ін., яких на Закарпатті тоді ще не було.

У «Народній педагогії» та інших працях О. Духнович торкається проблем методів і засобів національного виховання – способів досягнення прогнозованих цілей і завдань. Крім мови та фольклору, важливого значення надавав історії, що забезпечує духовну єдність поколінь, праоснові формування патріота з високим рівнем національної свідомості і гордості, з почуттям любові до рідної землі і свого народу. Радив також використовувати у вихованні такі методи, як бесіда, розповідь, приклад, переконання, заохочення, педагогічна вимога.

Ключовою категорією педагогічної науки, вихідним пунктом теорії і практики виховання є проблематика мети. Мета виховання визначає основні напрями виховного процесу в усіх його складових, а також зумовлює зміст, принципи, форми та методи виховання [495, с. 53].

Поборник національного відродження, О. Духнович метою виховання вважав виховання на славу Бога і на користь Батьківщини: «Первая обязанность человека есть ко Богу, другая же – къ своему народу» [247, с. 59–60]. І далі: «вірним будь, Вітчизна бо є твоя колыска, вона буде і домовиною твоєю. Хто вітчизну свою не поважає, той сирота, без батька, без матері, без усього» [352, с. 87]. Як бачимо, мета національного виховання в розумінні О. Духновича має суспільний характер, відзначається універсальністю і досить чіткою конкретизованістю.

Цю важливу настанову закарпатського мислителя розвинув і наповнив державотворчим та ідеологічним змістом видатний педагог

Григорій Ващенко, який формулює такий імператив: «Коли найбільша чеснота українця – безмежна відданість Богові її Батьківщині, то найбільша ганьба для нього – зрада вірі й Україні. Єдине гасло, під яким має проводитися виховання української молоді є: Служба Богові й Батьківщині» [37, с. 174, 183, 185].

Виховним ідеалом О. Духновича-священнослужителя і теолога був християнський ідеал, накреслений у Святому Письмі і творах славетних мислителів; християнська мораль була покладена в основу його виховної системи. У релігієзнавчій літературі релігійна мораль тлумачиться як сукупність освячених будь-якою релігією правил, норм, приписів та оцінок, що визначають обов'язки людей перед Богом, перед іншими людьми, перед суспільством [461, с. 88].

На переконання духовного наставника закарпатської молоді, метою релігійного виховання є розвиток духовності дитини, введення її у світ вищих абсолютів і смислів людського буття, виховання особистості – носія християнських рис: милосердя, щирості, співчуття, любові. Духом християнської любові пронизана адресована батькам порада нашого мислителя: «Дай сину твоему здоровый разумь, дай ему добрый нравъ, дай ему науку, способность, трудолюбие, доброе сердце, любовь къ Богу и ближнему, заскепи в душу его страхъ Господень, дай ему добрую волю, и уже даль еси ему богатство...» [247, с. 4–5]. У цій настанові в концентрованій формі сформульовано концептуальні засади виховання та виокремлено основні його напрями: інтелектуальне, трудове, релігійне («дай ему... любовь къ Богу и ближнему, заскепи в душу его страхъ Господень»), моральне («дай ему... добрый нравъ..., доброе сердце») виховання.

Вплив сім'ї на виховання дитини є вирішальним для розвитку її особистості, збагаченням моральними якостями і духовними цінностями. Така думка О. Духновича є співзвучною із сентенцією відомого українського педагога-новатора, В. Сухомлинського, який стверджує, що

«виховує звичайно сім'я. У сім'ї ... ця виховуюча сила йде від батьків, бо у них – її коріння і джерело» [304, с. 77]. Тому не варто не дооцінювати потужну силу виховання у родинному колі, перебуваючи в якому дитина вбирає в себе духовні вартості і життєву мудрість батьків.

Аналіз різножанрового творчого доробку О. Духновича дає змогу стверджувати, що головними методами й засобами релігійно-морального виховання дітей і молоді він, так само як його однодумець К. Ушинський, вважав переконання, заохочення і покарання, власний приклад учителя, батьків і старших, рідну мову, усну народну творчість, традиції і обряди, а також спілкування з духовним наставником, вивчення Біблії і молитовників, виховання «страху Божого», віри, надії, любові; таїнства, молитва, участь у церковних службах тощо.

Отже, О. Духнович одним із першим у вітчизняній педагогіці на основі норм християнської етики, моральних цінностей нашого народу і здобутків народної педагогіки обґрунтував цілісну систему виховання, його мету і зміст – комплекс ідей, думок, чинників, основних напрямів виховного впливу, визначив стрижневі принципи у концепції виховання – народність, природовідповідність і культуровідповідність.

2.3.1. Ідеї гуманізму у педагогіці О. Духновича. О. Духнович є яскравим представником вітчизняної педагогічної думки гуманістичного спрямування. Дослідники (В. Гомоннай, О. Машталер, М. Ричалка, В. Туряниця, О. Фізеші та ін.) одностайні в думці, що основними ідеями, якими керувався О. Духнович у своїй діяльності та педагогічній творчості, є ідеї народності, демократизму, гуманізму і цими ідеями пройнята його «Народная педагогія...» (Додаток Г). На думку В. Туряниці [511, с. 61], це своєрідна енциклопедія з основних питань теорії навчання і виховання як шкільного, так і сімейного, що сприяла і сприяє формуванню педагогічного мислення на основі народної педагогіки і сучасних знань у галузі освіти, навчання і виховання.

Світогляд О. Духновича поєднував християнські і загальнолюдські гуманістичні цінності. Як зауважує О. Сухомлинська [481, с. 268], світогляд просвітника формувався під впливом неприйняття будь-якого насильства; натомість він вітав демократичні ідеї відродження і єдності слов'янських народів, а також ідеї античної педагогіки. Олександр Васильович знав твори Платона, Плутарха, Квінтіліана; володів латинською, грецькою, старослов'янською, німецькою, угорською, польською, словацькою, чеською, не кажучи вже про народно-українську мовами, про що свідчать його численні твори з літератури, історії, етнографії, філософії й педагогіки та широка публіцистична, культурно-освітня і педагогічна діяльність. Завдяки наполегливості й працездатності О. Духнович опанував філософію, історію, літературу, юриспруденцію, педагогіку та ряд інших наук.

Важливим джерелом його гуманістичних ідей стала практика тогочасної школи. Тут важливо зазначити, що до середини ХІХ ст. на Закарпатті в українській народних школах-дяківках майже в недоторканості збереглися і панували педагогічні традиції, які у своїй основі склалися як певна система ще за часів Київської Русі. У його власній бібліотеці є праці не лише з теології, літературознавства, історії, естетики, а й фізики, гідротехніки, ботаніки.

Для розуміння сутності і змісту основ гуманістичного світогляду О. Духновича перш за все слід схарактеризувати поняття «світогляд» і «гуманізм».

З точки зору сучасної психології, *світогляд* кожної особистості розглядається як образ світу, який свідомо вибудовує людина, здійснюючи в її процесі пізнавальну діяльність. У такому розумінні світогляд набуває ознак узагальненого образу світу й себе в ньому і розглядається як сукупність поглядів на світ, що насичені особистісним смислом і відображають належність індивіда до певної культури [392, с. 50].

Водночас світогляд є фактором самосвідомості епохи, складовою культури і тому – необхідним фундаментом освіти. Забезпечуючи осмислення екзистенціальних питань людського буття, культурно-світоглядний контекст освіти орієнтує школу не тільки на оволодіння учнями сучасними знаннями, а й на формування у них необхідних громадянських позицій, ціннісних орієнтацій, готовності і здатності жити повноцінним особистим і громадським життям. У цьому розумінні формування світогляду – одна з найвищих цілей освіти.

Світогляд, з точки зору В. Сухомлинського, є не тільки система поглядів на світ, але й суб'єктивний стан особистості, який виявляється у її думках, почуттях, волі, діяльності, отже, є її внутрішнім «Я» [498, с. 410]. У світогляді можна визначити єдність свідомості, поглядів, уподобань, діяльності.

У світовій педагогічній теорії останнього часу наголошується, що виховання має будуватись на вищих інтересах і цінностях, властивих людству у всі часи. Такою основою усієї системи виховання стали принципи гуманізму. *Гуманізм* розуміється як найвища якість людини, як людяність, любов до людей, як високий рівень терпимості, толерантності, як повага до особистості. Термін «гуманізм» (лат. *humanus* – людський) в довідковій літературі тлумачиться як «світогляд, оснований на ставленні до людини як до найвищої цінності, на захисті права особистості на свободу, щастя, всебічний розвиток і вияв своїх здібностей» [63, с. 220].

Гуманізм є певною сумою загальнолюдських цінностей, звичайних етичних, правових та інших норм поведінки. Їх перелік знайомий практично кожному з нас і знайшов своє відображення в літературних і педагогічних творах О. Духновича. Вчений визначає такі конкретні прояви людяності, як доброзичливість, співчуття, чуйність, благоговіння, товарицькість, участь, відчуття справедливості, відповідальність, подяку, терпимість, порядність, солідарність та інші.

Отже, в широкому розумінні під гуманізмом розуміють прагнення до людяності. Виразно про це пише знаний швейцарський мислитель А. Швейцер: «Під гуманністю, людяністю ми розуміємо справжнє добре ставлення людини до свого ближнього. У цьому слові знайшло своє відображення наше прагнення бути добрими не тільки тому, що це передбачається етичною заповіддю, але й тому, що така поведінка відповідає нашій сутності... Сьогодні історія людства вирішує питання про перевагу гуманного чи негуманного світосприйняття. Тільки перемога гуманістичного світосприйняття над антигуманізмом дасть змогу нам з надією дивитися в майбутнє. Гуманність світосприйняття має сьогодні всесвітньо-історичне значення» [571, с. 508–509].

Гуманістичні тенденції мають істотне історичне підґрунтя. Ще за часів Київської Русі-України, духовну спадщину якої добре знав О. Духнович, метою освіти було виховання яскравих, гуманних особистостей, обізнаних з історією, культурою, духовними надбаннями Греції, Риму, Візантії, народів Скандинавії, Сходу і Заходу, вірних своїй землі, традиціям, своїй мові. Відоме «Повчання дітям» В. Мономаха дало поштовх розвитку педагогіки родинного виховання, «Повість временних літ» Нестора, «Слово о полку Ігоревім» сприяли становленню гуманістичного погляду на питання походження і сутності світу, добра і зла, життя і смерті та інших життєвих цінностей. Принцип свободи, як універсальний принцип буття, свідомості, освіти, віри в державі, розвинув Іларіон у «Слові про закон, благодать і істину». Педагогіка І. Вишенського та М. Смотрицького, педагогів і вчених братських шкіл Чернігівщини, Острозької та Києво-Могилянської академії, особливо акцентована на категоріях совісті, честі, на морально-етичних вимогах, ставила людину на перше місце. Педагогіка видатного українського вченого-філософа Г. Сковороди сприяла поширенню філософії свободи й гуманізму як шляху до самопізнання й самореалізації. згідно з якою школа є

універсальною майстернею, у якій вчителями є не тільки педагоги, а й батьки, традиції, сама природа.

Гуманізм і доброта як особливі людські риси українців є надбанням не лише тисячолітніх традицій співчуття до знедолених і бідних, переживання чужої біди як власної, але й насамперед наслідком діяльності видатних мислителів, письменників і педагогів минулого.

Людину О. Духнович вважав найбільшою цінністю на землі. Як плоди батьківщини творяться для людини, – писав він, – так і людина створена для людства [240, с. 187]. «Хочеш, щоб люди про тебе добре говорили? Роби добро» [240, с. 192]. Справжнє життя людини, на думку педагога-гуманіста, полягає у внутрішній моральній досконалості, «в свободности души и сердца... Где свободы нет, там и нет блаженства» [352, с. 158].

Людина до тих пір є людиною, вважав О. Духнович, доки вона здатна співпереживати, допомагати хворому, каліці, голодному, робити добро всім, бо страшно жити в суспільстві, де люди «приховують гнів, ненависть». І нема більшого зла на землі від злості наклепника, який «на самому сонці пляму помічає», – говорив мислитель [267, с. 19].

До нетлінного багатства людини належить її честь і чиста совість. «Відступитися від неї, – писав О. Духнович, значить перестати бути людиною [240, с. 182]. «Нечистая совѣсть убивает совсем, не токмо тѣло но и душу» [352, с. 35].

Наведені думки О. Духновича органічно вписуються у притаманний українській духовній традиції тип мислення (тобто відсутність абстрактного, відірваного від життя теоретизування), започаткований мислителями Київської Русі Іларіоном, Нестором-літописцем, Володимиром Мономахом та ін.

О. Духнович обстоював ідею узагальнення і пропагування української народної педагогіки – галузі педагогічних знань і досвіду народу, що проявляється в домінуючих поглядах на мету, завдання,

засоби, методи і результати виховання й навчання. Вона передувала педагогічній науці і була її основним першоджерелом.

Становленню народознавчої педагогічної концепції просвітника сприяв і сам характер української народної культури, яка ще за часів Володимира та Ярослава вивела Україну на рівень найбільш розвинених країн Європи. Своїм корінням українська народна культура сягає в давні, дохристиянські часи, первісну стихійність яких вона зберегла у світогляді, звичаях і обрядах, побуті, образотворчості, слові, музиці, у всьому, що торкається духовного й фізичного життя стародавнього й талановитого народу. Українська культура – це справді неоціненна скарбниця, наша прадідівська спадщина, невичерпне джерело творчих надбань для вчених-педагогів.

На підставі проаналізованих шкільних підручників та художніх творів мислителя приходимо до висновку, що він одним із перших в Україні розвинув ті здобутки української етнопедагогіки, які через століття спонукали іншого великого педагога В. Сухомлинського вдатися до спеціального терміну «школа радості». Саме О. Духнович започаткував ідеї навчання, «зчасливіючого» дитину. Перший розділ його «Книжиці читальній для починающихъ» так і називається «О радостях школских». Його школярик благає матір купити книжечку. Він вірить, що «во школѣ дѣти знають доброй долѣ» [266, с. 22], а побувши в ній побачив, «якѣ тамъ вшитко красно є, ажъ сердце ся радує» [266, с. 23].

Переконливим свідченням гуманістичного світогляду є новаторська книга «Народная педагогія» (1857), яка на думку дослідників [510; 512; 524, с. 51], значною мірою випереджала тогочасну педагогічну думку і багато з положень якої особливо актуальні й у наш час.

Виходячи з принципу поваги і гуманного ставлення до дітей, О. Духнович гостро критикував тих учителів та батьків, які прагнуть насильно «напихати дитину» знаннями, спонукають до зубріння, роблять з науки каторгу.

З особливою силою вчений наголошує: найпершим і найважливішим обов'язком вчителя є любити дітей [247, с. 20]. Педагог має бути людиною доброю, шляхетною і великодушною – одна з найважливіших вимог, яку свого часу вчений ставив перед вчителями і яка і нині звучить по-сучасному. З дитиною наставник зобов'язаний лагідно спілкуватися: «Похвала же и любов поощряеть на добро, а любовное напоминаніє, ласкавое обличеніє отъ зла отвертаєть» [247, с. 73], в молодих ще серцях викорінює пороки. Вчений-новатор був переконаний: тільки любов та довіра здатні викликати в душах юнаків та дівчат внутрішнє задоволення від навчання, зблизити психологічну дистанцію, зменшити напруження, боязливість і т. інше. «Оученики любящи своего Наставителя радостно ходити будуть до школы, радостно и внимательно будут его слухати...» [247, с. 25].

Отже, мислитель виступав за гуманізацію навчально-виховного процесу через відмову від авторитаризму в стосунках з дітьми, від пануючих в Австро-Угорщині засад авторитарної педагогіки. Саме цей новаторський гуманістичний пласт доробку педагога випереджав свій час і не втратив значущості і нині. Ідеї гуманності виховання, поваги до дітей і турботи про їх всебічний розвиток склали основу методів виховання, які стверджуються в нашій педагогіці.

Тема гуманізму пронизує буквально всю теоретичну спадщину педагога: поезію, прозу, драматургію, філософські роздуми, афоризми. Є підстави констатувати жертовність О. Духновича в ім'я утвердження гуманістичних ідеалів в Україні його часу. Ідеться про т. зв. перехідну добу, коли процес самоутвердження народу, без якого він себе не мислив, блокувався пануючими над ним націями. Безумовно, О. Духнович хотів добра своєму пригнобленому народу і зробив усе, що міг.

Ліричний герой Духновича-поета, подібно до сквородинівського, став жертвою тих суспільних пут, у яких він вперто борсався до самого кінця, глибоко тужачи за нездійсненими сподіваннями. На схилі літ

О. Духнович признається у своїй надмірній любові до людей без бажаного взаєморозуміння. Рідна хата, селянське оточення в дитинстві і пізніше сформували естетичний ідеал автора. Шестидесятилітній О. Духнович у «Пісні простионародній» (1861) вималює своєрідну картину народного побуту, де кохання і сердечна прив'язаність людей ставляться понад усе. Він уславлює гармонію природи і людини, повноту щастя якій забезпечує відчуття себе часткою вічного («Пісня землероба», «Пісня земледельця весною» [284, с. 58–59]).

Таким чином, не буде перебільшенням стверджувати, що творча спадщина О. Духновича є одним із кращих зразків європейського гуманістичного світогляду, цінним внеском у розвиток педагогіки гуманізму та української етичної думки. Про це свідчить аналіз його наукових, публіцистичних і художніх творів та напрямів просвітницько-освітянської діяльності. Сутність гуманістичної складової педагогічної концепції О. Духновича полягає передусім в обґрунтуванні системи базових ідей виховання духовно зрілої особистості на принципах народності, спорідненості (природовідповідності), гуманності та культуровідповідності.

2.3.2. Проблематика патріотичного виховання у педагогічній спадщині О. Духновича. Сучасна українська педагогіка, що переживає важкий, однак досить перспективний період переоцінки цінностей, визначає залежно від змісту, п'ять складових українського виховання:

- моральне, що впливає з потреб вселюдського життя;
- національне, що впливає з потреб національного життя;
- громадське, що впливає з потреб демократичного суспільства;
- сімейне, що впливає з потреб створення міцної родини;
- особистісне, що впливає з потреб окремої людини [421].

Аналіз багатой творчої спадщини О. Духновича доводить, що названі аспекти органічно поєднуються у сформованій на ґрунті високої духовності української культури та народної педагогіки його дидактико-педагогічній концепції. Вагоме місце в цій концепції посідає також проблематика християнського виховання молоді.

Як ми зазначили в межах підрозділу 1.3, невтомна наукова та громадська праця О. Духновича припала на складні часи, коли перед закарпатською гілкою українського народу постала духовно-історична дилема: остаточна асиміляція (уподібнення до угорського народу) чи напруження сил для збереження власного природного єства й удосконалення його своєю творчістю. З огляду на історичні та геополітичні виклики стає зрозумілим, чому проблематика національного (патріотичного) виховання в теоретичному доробку будителя займає одне з провідних місць. Вона й досі не втратила своєї педагогічної цінності й значущості. Адже для України, що прагне зайняти гідне місце в колі вільних народів Європи і на Сході відбиває збройний напад з боку Російської Федерації, питання патріотичного виховання є вкрай актуальними.

Проблематика патріотичного виховання молоді у творчій спадщині О. Духновича привертала увагу багатьох дослідників радянського періоду – О. Машталера [375], Ф. Науменка [397], М. Ричалки [439], О. Рудловчак [243] та ін., однак через компартійний ідеологічний тиск вченим бракувало україноцентричного погляду на світ, розуміння сутності українського патріотизму. Любов до України та рідного краю, українознавство як методологічна основа досліджень в галузі суспільних наук в часи тоталітаризму були заборонені. Дозволено було тільки сповідувати радянський патріотизм з його ідеєю «старшого брата». З огляду на це означена проблема отримала у працях духновичезнавців лише фрагментарне та заідеологізоване висвітлення.

О. Духнович вважав, що почуття національного є вродженим і властиве кожній людині. Найкраще у світі є те, що своє, що рідне, а тому в основі виховання повинен бути дух рідного народу. Любов до народу, до своєї національності, яку за його словами, не можна затаїти, як не можна затаїти свою кров, треба виховувати змалку у природному для учня етнічному середовищі з урахуванням національного менталітету. Цей погляд щодо важливості впровадження патріотичного виховання у школах ще з раннього віку підтримує науковець Ю. Руденко, який вважає, що духовний зв'язок зі своїм народом встановлюється в учнів саме з початкових класів [449, с. 322].

О. Духнович ще у другій пол. XIX ст. закликав кожного інтелігента, кожного співвітчизника: «Люби родѣ твой, не прото что онѣ славный, но для того что онѣ Твой» [352, с. 86], «Отечеству своєму вѣрный буди, Отечество бо есть тебѣ Колибель... Кто Отечества свое не почитает той сирота есть, без Отца, без Матери – но и без всего» [352, с. 87]. Настановляв учителів і батьків виховувати у дітей і молоді любов до рідної Вітчизни і свого народу. «Оучителю, – писав О. Духнович, – такожде на совѣсти да будетъ, чтобы въ дѣтяхъ народолюбіе возбудишь и въ сердца ихъ заскѣпиль любовь къ своєї народности; ибо человекъ безъ народности подобень есть скитающемуся волку которому всякій лѣсъ отечествомъ есть...» [247, с. 59]. А малим дітям – «соколятам» давав батьківське напучення: жити треба для своєї вітчизни, остерігатися чужини, бо «чуже в нас не устроїться» [427, с. 20].

Кожен предмет, що вивчається у школі, повинен, наголошує О. Духнович, нести заряд патріотичного виховання. Крім названих в підрозділі 2.3 методів і форм національного виховання, особливу роль педагог відводить народній пісні, бо вона «збуджує дух народолюбія» [247, с. 59]. У розробленому ним навчальному плані для початкових класів, вимагає впровадити народний спів як окрему навчальну

дисципліну, що розвиває в учнів як естетичні смаки, так і почуття патріотизму.

Думки О. Духновича суголосні із сучасними концепціями у галузі національно-патріотичного виховання дітей та молоді. У «Стратегії національно-патріотичного виховання» (2019) наводиться тлумачення, що це «комплексна системна і цілеспрямована діяльність органів державної влади, освітніх закладів, і громадських організацій, сім'ї та інших соціальних інститутів щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави. Найважливішим пріоритетом національно-патріотичного виховання є формування ціннісного ставлення особистості до українського народу, Батьківщини, держави, нації» [433].

Наведені у дисертації міркування О. Духновича-патріота також співзвучні з висновком сучасних вчених, що людина може виявити загальнолюдське, тільки маючи духовно-національну сутність [681, с. 190]. Саме загальнолюдські і національні риси в їх органічній єдності визначають сучасний рівень гуманізації як особистості, так і школи й суспільства в цілому.

За життя О. Духновича офіційні австро-угорські власті намагалися нівелювати етнічну стійкість і згуртованість українців-русинів, прищепити їм почуття меншовартості. Були й такі, що соромилися свого національного походження, своєї рідної мови. У багатьох художніх, публіцистичних і наукових творах педагог суворо засуджував зрадництво, запроданство, космополітизм, ренегатство, висміював схиляння перед іноземщиною, байдужість до життя свого народу, зневагу до рідної мови і культури як нібито меншовартісних:

«Кто свое не терпит,

А за чужим прагнет,
Тот свое погубить,
Чужого не найдет», – писав О. Духнович [352, с. 217].

Згідно з його переконаннями, космополітизм «...есть наибольшое зло в человечествѣ, ибо такой человек ни сюда, ни туда...и бывает опасный, стыдяся народом своим» [247, с. 60].

Схожі думки, які перегукуються з думками національного пророка Тараса Шевченка, О. Духнович висловлює і в знаменитій «Басні противо стыдящихся своей народности» (1857) [352, с. 194–196]. Цей патріотичний твір був особливо актуальним у часи національного і культурного відродження краю. У гостро сатиричному алегоричному образі Собаки – «первого Придверника» при царському дворі – О. Духнович висміює тих, котрі відцуралися свого народу, ставши підлабузниками, перевертнями. Вони зневажають навіть свій рід, прагнучи будь-що догодити вельможам та втриматися біля годівниці [352, с. 194].

Своєрідними вершинами поетичної майстерності О. Духновича є громадсько-патріотична лірика: програмний вірш «Вручаніє», який став народним гімном русинів-українців Закарпаття та східної Словаччини, «Любов милой, и Отечества» (1852), «Поздравленіє Русиновѣ на Новый годъ 1852» (1852), «Гласъ Радости...», «Послѣдная моя пѣснь» (1862), «Сирота в заточеніи», у яких він висловив своє громадянське, патріотичне та поетичне кредо. Крім того, у двох одах, адресованих своєму вірному другові-угорцю Й. Ланці, він також висловлює патріотичні почуття, віру в сили народу, в його безсмертя: «Бо поки у нашій вітчизні залишиться хоч одне руське ім'я, поки під шпилястими Карпатами живе це вітчизняне плем'я, її палаючим вогнем свого ества себе відстоювати буде» [243, с. 44].

Варто зазначити, що у виданих в 20-х роках ХХ ст. навчальних книгах типу хрестоматій, твори О. Духновича органічно вписуються в контекст національно-патріотичної проблематики широкого

загальноукраїнського діапазону. До прикладу, у читанці для народних шкіл краю «Зоря» (Прага, 1927) у нарисі про О. Духновича підкреслюється зв'язок праці видатного закарпатця з національним відродженням всього українського народу. Зазначається, що вірш «Я Русинь...» (Додаток Г) спрямований «проти таких русинів, котрі називали себе «мадярами», що твори О. Духновича «промовляють до серця народу і дають силу до праці над піднесенням русинів» [435, с. 2].

Найбільш важливою національною ознакою кожного народу і ключовим чинником патріотичного виховання О. Духнович, як і інші українські педагоги й освітні діячі минулого, визнавав рідну мову, вивчення широкого спектру відомостей (історичних, географічних, природознавчих, суспільствознавчих, етнологічних) про рідну землю. Монах Іван Вишенський ще в XVII ст. писав, що рідною українською мовою обдарував сам Бог наш народ [358, с. 28].

Згодом К. Ушинський висунув вимогу посилити зацікавленість усім національним у шкільному вихованні. Його ідеї підтримали С. Гессен, П. Каптерев, М. Рубінштейн, та інші видатні педагоги. Підкреслюючи актуальність поставлених К. Ушинським питань, вони особливо наголошували на необхідності вважати мову стрижнем національного виховання [368].

Світової слави психолог Крафорт-Ебінг зробив важливе з теоретично-методологічного погляду узагальнення: «Рідна мова – це найважливіший чинник розвитку духовного життя людини. Народи, які досягли національної свідомості, дуже дорожать своєю рідною мовою, як дійсним, природним, дорогоцінним скарбом, надбаним колективною духовною діяльністю багатьох попередніх поколінь [547, с. 210].

Всесвітня історія свідчить, що втрата народом своєї мови означає його денационалізацію. У книзі «Краткій землепись для молодыхъ Русиновъ» (Додаток Г) О. Духнович підкреслює, що кожний народ залишається народом, доки зберігається його мова, звичаї, культура,

традиції, релігія, любов до батьківщини [244, с. 217]. Подібні думки про значення материнської мови в духовному житті народу, освіті та педагогіці висловлював також І. Огієнко. Рідну мову він визначає як душу народу та як його живе серце: «... гине чи занепадає мова – гине і занепадає народ» [403, с. 219].

Привертає увагу узагальнюючий висновок науковиці Г. Розлуцької, що поєднання різноманітних аспектів етнічної ідентифікації – греко-католицької віри, рідної мови, народної культури, спільної території сприяло формуванню національного самоусвідомлення русинів-українців у досліджуваний період [440, с. 383].

Протягом усього життя О. Духновича непокоїла дилема, якою мовою йому писати – живою чи книжною церковнослов'янською. Адже церковнослов'янську він вважав матір'ю слов'янської писемності [260, с. 246–247]. Врешті-решт педагог зробив вибір на користь материнської мови, про що зокрема свідчить поява в Будині 1847 р. його «Книжиці читальної для починаючих».

О. Духнович виступив проти білінгвізму (вживання двох мов) у ранньому віці і вимагав, щоб навчання дітей у початковій школі здійснювалось рідною мовою відповідно до історичних і національних традицій народу. Просвітник любив і шанував «руську» мову, бо знав, що рідна мова – це перша й найважливіша ознака народу, це видима прикмета окремішності від інших народів. І тільки рідна мова дає народові спроможність виявляти себе завжди і всюди, розвивати свою культуру, підносити себе духовно й бути справжніми і щирими дітьми Батьківщини. Тільки на основі материнської мови у вихованців найбільш ефективно формується національна психологія, характер, світогляд, свідомість, самосвідомість та інші компоненти духовності народу.

У рукописній збірці прози і поезії «Забавки...» (1848) О. Духнович висловив свої мовні погляди, наголошуючи на бажанні писати прозові

твори мовою «Карпатороссов..., словами, на Крайнѣ ... употребляемыми» [350, ч. III с. 3–4], тобто народною мовою.

Свої погляди на літературну мову закарпатських русинів-українців О. Духнович конкретизує в статті «О словесном Русинов совоокупленіи» (1850): «я стараюся о мовѣ карпато-или бескидорусской, народами в Галичинѣ и Угорщинѣ употребляемой; – и мова, она менѣ видится быти начально-природною, она еще в своей невинности, и первой простотѣ под горами сохранена, славенско-русского языка чистоту задержует, она ближайша есть к старой славенской матери...» [272, с. 115]. Дотримуючись вмотивованої позиції у мовному питанні, у наступних статтях просвітник уточнює своє розуміння «карпато-ілі бескидо-руської мови», радить очищати її від слів чужоземного походження, вузьких провінціалізмів (слів, що зустрічаються тільки у кількох селах однієї місцевості). Як було з'ясовано вище, більшість художніх творів і наукових праць О. Духнович писав українською мовою, опертою на живі місцеві говірки, однак не завжди прагнув відрізнити живомовне українське від книжного церковнослов'янського та від російського, що суттєво знижує притягальну силу його творів.

Привертає увагу той факт, що в 30-ті роки минулого століття політикани готові буди «розпинати» О. Духновича за його українство. Вочевидь, йдеться про вірш «...Бо свои то за горами...» [284, с. 15–16], в якому він закликав до єдності всіх українців.

Безпідставними є спроби деяких публіцистів із середовища москвофілів зарахувати О. Духновича як «бойца за русскую национальную идею» до російської культури і літератури, будь-що довести, що він нібито писав російською літературною мовою [19, с. 7; 399, с. 156; 426, с. 9]. Антинауковість і тенденційність писань Ф. Арістова, Н. Бескида, А. Попова, Є. Недзельського та ін. про які йшлося в підрозділі 1.2, безсумнівна. Постать О. Духновича належить не російській, а українській культурі, не російській, а українській педагогіці. Зневажливе

ставлення просвітника до рідної мови, про яке говорять згадані науковці, не відповідає дійсності. У його творах переважає загальноукраїнська мовна база, нормативна і в сучасній українській літературній мові. Одним із перших О. Духнович своїми народномовними букварями та іншими працями педагогічного спрямування почав закладати фундамент національної освіти в Україні, що відіграла важливу роль як заслін національної асиміляції. Окрім того, мовознавчий та літературознавчий аналіз доробку О. Духновича засвідчує, що російською літературною мовою він ніколи не володів, опанував її лише поверхово. У 50-х роках XIX ст. не написав жодної статті на підтримку російської літературної мови. Ми солідарні з тезою словацького дослідника Ю. Бачі, що «всі зрусифіковані поезії Духновича, які друкувалися, зокрема після його смерті, – або не його твори, або підправлені видавцями» [14, с. 12].

Водночас зауважимо, що концепція України як етнотериторії, що мала стати державною територією в етнічних межах українства через відокремлення від Росії та Австро-Угорщини, концепція українського етносу як окремої нації, яка мала право на самостійне державно-політичне життя, були малозрозумілі тогочасній українській закарпатській інтелігенції. Умови для будительської генерації були важкі, бо через тривалу відчуженість краю під чужинницьким гнітом до Закарпаття дуже ослабленими доходили імпульси українського національного пробудження, національна самоідентифікація тут обмежувалася тісними рамками локального патріотизму, протиставленням агресивній мадяризації.

Важливого значення О. Духнович надав історії як «вчительці життя», що забезпечує духовну єдність поколінь, праоснові формування патріота з високим рівнем національної свідомості і гордості, з почуттям любові до рідної землі і свого народу. Вся його творчість проінята історизмом. Читаючи його поезію, прозу, педагогічні праці, знайомлячись з епістолярною спадщиною, переконуємось, що хоч О. Духнович не був

дипломованим істориком, але чудово знав історію свого краю, добре розбирався у складних питаннях історії сусідніх народів.

Історична пам'ять вченого сягала часів Київської Русі. Для О. Духновича характерний контекстуальний підхід до історії Закарпаття – розгляд її в тісному взаємозв'язку з історією України-Русі. Це проявилось у таких працях як «О Народахъ Крайнянскихъ...», «Состояніе Русиновъ въ Угорщинѣ», «Краткая исторія Угорскихъ Русиновъ», «Истинная исторія Карпато Россовъ...» тощо.

Згідно з поглядами О. Духновича, Карпатський регіон не периферія, а центр Європи. Він є прихильником карпатської прабатьківщини слов'янства, тому всі племена й народи слов'янські історично вважає карпаторосами. Як відомо, і на сьогодні проблема етногенезу слов'ян не є розв'язаною, але роль Карпатського регіону у цьому процесі є незаперечною. Чи не вперше О. Духнович використав для студій з історії Закарпаття такий широкий топонімічний, антропологічний та етнімічний матеріал, справедливо наголошуючи його руському (українському) характері. За його допомогою він прослідковує процес мадяризації місцевої руської знаті, її денаціоналізації – процес, аналогічний тим, які мали місце й на інших українських землях в XIV–XIX ст. Таким чином, і Закарпаття не є якимось винятком з загальноукраїнської історії, як доводить О. Духнович. Гарантом неперервності історичного, етнічного розвитку у нього виступають перш за все народні маси, що впродовж багатьох століть творили високу і самобутню культуру, яка органічно вписується в загальноукраїнський контекст.

Важливим з наукового та політичного поглядів є твердження О. Духновича про те, що карпатоукраїнське населення з давніх-давен є корінним (автохтонним) і належить до східнослов'янських племен. В Угорщині воно відоме під різними етнічними назвами, із яких найбільш поширеними є «руські», «русини», «рутени». Автор у цілому негативно

оцінює прихід угорських племен у Панонію наприкінці IX ст, бо вони «...с Русинів свободних рабов здѣлати не стыдалися» [273, с. 181–184] і намагались викоринити місцеву народність. Ідею первісного заселення слов'янами Паннонії він стверджує і в навчальному посібнику «Краткій землепись для молодыхъ Русиновъ» (Додаток Г). На час приходу угорців «по горах Бескидских теперѣшній Русини уже тут жили» [270, с. 14]. Мовою фактів спростовує твердження австрійських та угорських авторів, які доводили, ніби в русинів немає ні історії, ні права, ні жодної підстави на самостійне життя, на розвиток власної культури [596, с. 320], обґрунтовує етнічну спільність русинів-українців по обидва боки Карпат.

На особливу дослідницьку увагу заслуговують автографи О. Духновича із щоденника 1863 року [265] (Додаток Г). Подаючи статистичні дані про слов'янські народи та їх чисельність, зараховував себе і всіх своїх земляків з історичного Закарпаття, як і галичан, буковинців та наддніпрянців, до малорусинів (українців) [265, с. 401–402], отже, сприймав Україну як Вітчизну.

В «Записці від 1863» (Додаток Г) окремо від Великої Росії пише про Малоросію, тобто про Україну як про окрему державу та окремий народ [265, с. 401–402; 316, с. 223]. Слова «русин», «руський» він розумів так, як їх тоді розуміли та розуміють сьогодні всі вчені, всі закарпатські діячі, тобто як «малоруський», або ж «український» і ніколи не як «великоруський» [15, с. 6; 402, с. 37].

Квінтесенція патріотичного виховання за О. Духновичем така: «...любить свой народ, почитать его и никогда не разлучаться, – словом быть всегда верным сыном – народу своему... сохранять веру и обряд предков своих; изучать...язык совершенно правильно, как устно, так письменно» [409, с. 23]. Ідея виховання молодого покоління в дусі патріотизму проходить через усю творчість (художню, публіцистичну, історичну та педагогічну) О. Духновича.

Отже, в основу патріотичного виховання О. Духнович поклав думку про виховання юнаків і дівчат на славу Бога і на користь Батьківщини. Завдяки йому поняття «патріотичне виховання» на теренах Закарпаття збагатилося такими етнічно спрямованими складовими, як любов до рідної землі, рідної історії, рідних традицій, рідної мови.

2.3.3. О. Духнович про релігійно-моральне виховання молоді.

Визначення змісту та особливостей системи морально-релігійного виховання у трактуванні О. Духновича, як і інших культурно-освітніх діячів минулого, є складним дослідницьким завданням. Осягнути релігійний феномен, що охоплює світ не лише «видимий», а й «невидимий», як стверджують богослови, можна лише за допомогою інтуїції. Католицькі теологи слушно окреслюють релігію в таких категоріях як «пережиття того, що святе», «надприродне», «трансцендентне», «sacrum», «Абсолют», «Бог». В основі християнства лежить віра в непідвладну «обмеженому людському розуму» іншу, «вищу» дійсність, яку означають як святу, на відміну від світської дійсності. Стосунок до «чогось іншого» або «Когось іншого», трактований як «sacrum» (від лат. – святиня, жертва), становить специфіку релігії [372, с. 99].

Слово «релігія» має два основні значення в перекладі з латинської мови. Перше значення – це благочестя, святиня, предмет культу; друге спирається на позначення зв'язку людини з Богом. У першому випадку зрозуміло: ми маємо справу з таким явищем, яке співвідноситься із чимось святим, надлюдським у нашому житті. Це вище або Абсолютне має узагальнену назву «Бог». Вище за Нього немає нічого. Таким чином, релігії без Бога не існує. Бог – це початок і зміст будь-якої релігії, релігійної системи. Бог (Абсолют) стоїть вище людських і природних сил, вище людського розуміння, Він надреальний і надприродний. Бог трансцендентний (лат. «той, хто виходить за межі чогось»), Він є «вічною

таємницею», тому людина не може очима побачити Бога. Проте Він, зі свого боку, може відкритися людині [536, с. 20–22, 30]. Німецький філософ І. Кант вважав, що існування Бога не можна логічно ні довести, ні спростувати [6, с. 90]. Отже, у християнстві, як і в інших світових релігіях, є якесь духовне ядро, важкодоступна глибина.

Дослідники С. Стефанюк і Р. Голянчук дають наступне тлумачення *християнської педагогіки*, яке «відображає зміст духовного, узагальнюючого, корекційно-виховного досвіду гуманно-релігійної, історично-суспільної спадщини, практично презентує чесноти людини, отримані на зразках Божественного ідеалу, що засвідчені волею Божою в усіх її можливих життєвих вимірах через вищі духовні цінності у зрізах повсякденної християнської культури та благої парадигми світотворення Вседержителя...» [473, с. 4]. Природно, що християнська педагогіка – це особливий світ, в якому існує інша шкала цінностей, інше світорозуміння, інший зміст виховання, що не зводиться до простого переліку рис характеру, які потрібно виховати, і навчальних предметів, які потрібно засвоїти. У цьому контексті привертає до себе увагу думка видатного вченого М. Планка: «Коли релігія і наука сповідують віру в Бога, перша ставить Бога на початок, а друга – на кінець усіх думок» [33, с. 560].

Іларіон, перший митрополит Київської Русі і визначний богослов київського християнства (1051–1072), найкраще визначив основи віри українського народу, християнське підґрунтя української церкви і духовної освіти. Він фактично і є достовірним речником своєрідного українського християнства, філософія та ідеологія якого базувалася на таких обґрунтованих ним принципах: 1) розбудова життя на євангельських засадах, що зобов'язує віруючих до соціальної справедливості, милосердя, добродійності; 2) моральна відповідальність перед Богом і людьми; на цій zasadі ґрунтувався патріотизм київського християнства; 3) рівність і рівноцінність усіх народів перед Богом; отже, для української ментальності неприродними й чужими були і є будь-які прояви шовінізму,

расизму і загарбництва [410, с. 179].

Володимир Мономах поставив за мету християнське виховання дітей через систему виховання державного діяча. Він звертав увагу на виховання в дітей милосердя, ініціативності, самостійності, здатності долати всілякі труднощі через покаяння, сльози й милостиню. Водночас він не залишав поза увагою необхідність формування якостей патріотизму, виховання воїнів-патріотів, готових свідомо йти на смерть в ім'я вищих цінностей, в ім'я Бога. Релігійність і патріотизм були основними джерелами традиційного виховання українських дітей від часів Київської Русі. Служіння Богові й Батьківщині – дві абсолютні цінності українського народу. Наші прадіди вбачали в релігії великий виховний потенціал. Релігійність була органічною складовою виховання, його невід'ємною рисою, оскільки практично все, що людина бачила чи робила, мало пояснення з точки зору її віри. Виховання в населення, що споконвіку проживало на території сучасної України, завжди було релігійним, за винятком незначного за часом радянського періоду [514, с. 6].

Яскравим представником виховання молоді на християнських засадах моралі, великим духовним пастирем Закарпатського краю, культурно-освітнім діячем, який залишив глибокий слід в історії культури, був мукачівський єпископ А. Бачинський (1732–1809) [155; 156; 188; 209;]. Владика терпляче трудився, утверджуючи християнську мораль, етику, постійними настановами виховував совісних і дбайливих пастирів народу, пильним батьківським оком стежив і наставляв краян на культурне і благопристойне життя. Основне покликання владика А. Бачинського, як і його послідовника О. Духновича, полягало в тому, щоб у непрості часи поширювати в народі науку Христову, виховувати його в душі християнської моралі і здорового християнського оптимізму. Однією із найболючіших проблем, якою переймався А. Бачинський, була турбота про навчання і виховання молодого покоління. Єпископ встановив

суворий контроль за навчанням молоді у школах, вимагав точної звітності, але і застерігав священників не відступати від віри «православно-християнської» [466, с. 267].

Головну запоруку піднесення добробуту свого народу, збереження його самоусвідомлення, уникнення релігійної, культурної і мовної асиміляції А. Бачинський вбачав у: посиленні та поглибленні катехизації; навчанні на рідній мові; релігійно-моральному вихованні. Стосовно цього з циркулярів дізнаємося про вимогу обов'язкового знання Біблії не тільки священниками, але також і вірниками. Владика твердить у посланні від 1 січня 1806 року, що книги Святого Писання, видані нашою рідною мовою, «умудрять» не тільки «вірою во спасеніє», але й на «Русскомъ языци» видруковані і многократно читані та тлумачені священниками, зможуть народ привести до пізнання істини та зміцнити і розвинути духовність [466, с. 267]. Він рекомендує священникам працювати з любов'ю та увагою до дітей, винагороджувати та заохочувати їх до знань. В дітях він бачив майбутнє, тому намагався всіляко виховувати їх за законами євангельської моралі.

Мукачівський єпископ А. Бачинський [500] неодноразово наголошував, що той, хто бажає служити своєму народу і отримати парохію, повинен ґрунтовно знати материнську мову і вчення «християнської церкви східного обряду» та гідно дотримуватись вказівок та правил культури і моралі. Важливим завданням, яке єпископ ставив перед собою, було навчання майбутніх священнослужителів, які мали служити своїм прикладом моралі та гідної освіти. Просвітник вимагав від священників достойної поведінки в церквах і на вулиці, вчив поважати і любити ближніх, повчав священників, аби вони стримували себе від непристойного для церковного кліру паління, участі в забавах і танцях, аморальної поведінки; за недотримання таких моральних настанов, порушники отримували сувору догану та ін.

Вся історія розвитку виховання, освітньої справи в Україні вказує

на те, що релігія, церква відігравали в ній вирішальну роль, і духовно-моральні настанови мукачівського єпископа А. Бачинського, як і його однодумця О. Духновича, є тому підтвердженням.

Відомі діячі української освіти й культури Б. Грінченко, Г. Ващенко, І. Гізель, М. Грушевський, Г. Кониський, П. Могила, І. Огієнко, Ф. Прокопович, М. Смотрицький, І. Франко та інші доводили, що система народної освіти повинна бути національною за характером і науковою за змістом, а виховання має ґрунтуватися на морально-християнських ціннісних засадах [506, с. 29]. В основі християнського виховання лежить виховання фундаментальних чеснот. У Біблії викладені вічні, перевірені практикою тисячоліть принципи добра: безкорисливої любові, всепрощаючої доброти, відвертої щиросердності, непідкупної чесності, спокійної мудрості, примирення, допомоги, подвижництва. У Декалозі – десяти заповідях, що їх, за переказом, Бог передав людям через пророка Мойсея, – чотири визначають ставлення людей до Бога, а шість – стосуються відносин між людьми і за своїми узагальненнями є найдосконалішими формулюваннями людських вартостей. Ці заповіді вибиті на двох окремих скрижалях:

- шануй батька і матір своїх;
- не убий;
- не чини блуд;
- не кради;
- не давай фальшивих свідчень;
- не бажай майна свого ближнього.

Християнство доповнило їх ученням про любов до ближнього. З великою силою воно викладене в Нагірній проповіді Ісуса Христа. «Чини з іншими людьми так, як би ти хотів, щоб вони чинили відносно тебе» (Матея 7: 12) [21, с. 14] – у цьому полягає головна, хоча й не вся сутність християнської любові як загальнолюдської вартості.

Історична доля України тісно пов'язана з християнством. І. Огієнко пов'язав початки християнської церкви в Україні з благовістям апостола Андрія Первозванного в I ст. н. е. і підсумував: «Релігійність була споконвічною ознакою українського народу» [403, с. 17–18, 155]. Природно, що педагогічні ідеї та філософські роздуми служителя церкви О. Духновича ґрунтувалися на морально-християнських цінностях та засадах християнства й мали на меті досягнення Євангельського ідеалу. Євангельський ідеал – це виховання щирого християнина, для якого провідною в його житті повинна бути ідея Царства Божого. Виразне визначення поняття Царства Божого знаходимо у праці Г. Ващенка «Виховний ідеал»: «Царство Боже є такий найдосконаліший, керований Божим Провидінням лад в окремій людині і суспільстві, у якому здійснюється Правда Божа і при якому людство перебуває в блаженному єднанні з Богом» [37, с. 66]. Ідея Царства Божого є абсолютною, найважливішою цінністю християнської аксіології. Через цю ідею людина прилучалася до вічного життя й до вічних цінностей, потрапляла у світ релігійно забарвленого буття, у якому повинна була керуватися християнськими вимогами до ставлення до ближнього – імперативом любові. «Бог є любов, і хто пробуває в любові, пробуває той в Бозі, і в нім Бог пробуває» (1, Ів. 4:15) [21, с. 299]. Цей принцип християнської онтології виступив водночас і провідним принципом побудови міжлюдських взаємин [320, с. 30], і християнської педагогіки.

Справжній християнин, отже, повинен виховувати в собі і у своїх дітях такі чесноти, які потрібні для реалізації Царства Божого. Найвищим взірцем є Христос. Наслідування Христа – це той шлях, яким має йти християнин. Наслідуючи Христа, кожен має виконувати своє призначення відповідно до своїх сил, здібностей та умов життя. Все життя християнин повинно проходити у спілкуванні з Христом через молитву, читання Святого Письма, відвідування служби Божої і через Святе Причастя. Саме на цьому у своїх проповідях і молитовниках наполягав священник

О. Духнович.

Доречно ще раз наголосити на тому факті, що О. Духнович виховувався в родині з давніми християнськими традиціями. І батько Василь, і дід Димитрій, і прадід Олександра – всі вони були священниками, про що мислитель згадує у своїй автобіографії [232, с. 7].

Здобував богословські студії в Ужгороді і Кошицях. Закінчивши навчання у 1827 р., призначений єпархіальним архіваріусом у Пряшеві. Впродовж 1834–1838 рр. служив парафіяльним священником у селі Біловежі (нині на території Словаччині, Бардіївському окрузі Пряшівського краю). З 1844 р. і до кінця свого життя О. Духнович – канонік Пряшівської єпархії [232, с. 11–12].

Він стверджував, що тільки той може називатися справжнім пастирем, хто невіддільний від свого народу, і взірцем цього був він сам. Письменник-просвітник був щирим, вірним сином своєї церкви і бажав, щоб і русини-українці залишалися побожними, тісно пов'язуючи їхнє майбутнє з християнською думкою [516, с. 117].

Служіння Богу, душпастирська діяльність (проведення проповідей, обрядів і ритуалів) – а це була професія О. Духновича – греко-католика протягом усього життя – не заважали, а тільки сприяли плідній світській науковій, просвітницькій і добродійній роботі. Він поєднував у собі носія церковних і світських засад. Як духівник і людина релігійно зріла О. Духнович не тільки проповідував народні чесноти й норми християнської моралі, а й неухильно дотримувався їх, подаючи взірцевий приклад поведінки для інших. Він прагнув краще виконати заповіт любові до ближнього, перебуваючи в пошуках не людської слави, а єднання з Богом. У ньому гармонійно поєднувалися слова і вчинки, проповідь і життя.

Історичні джерела засвідчують, що О. Духнович став для земляків прикладом християнської людяності, кордоцентричної (зосередженої в серці) відданості істині, добру, справедливості та любові. З особливою

силою ці риси проявилися в останні роки життя просвітника. 1862 р. його було обрано головою комітету «Спілки св. Йоанна Крестителя». Найпершим завданням Товариства було піклування про шкільну молодь, яка приходила до Пряшева навчатися в місцевій гімназії. Товариство забезпечувало малозабезпечених учнів помешканням, харчуванням, одягом, підручниками. Будучи головою і душею цього Товариства, О. Духнович склав для вихованців «Правила для воспитанников» [409], у яких відбилися його погляди на виховання, докладно розроблені в «Народній педагогії...» [247]. Він виховував учнів у дусі християнського благочестя, народних цінностей, національних традицій, звичаїв, рідної культури. Педагог учив юнаків і дівчат, як їм жити, у що вірити, до чого прямувати, пробуджував у вихованців віру і надію, заспокоював розум, через що допомагав їм перебороти почуття страху і тривоги, самотності й невпевненості у своїх силах [504, с. 185].

Про останні роки життя О. Духновича в Пряшеві йдеться у спогадах одного з його утриманців, студента-галичанина В. Чернецького. Він пише: «Батько, як з любов'ю називали його, був знаною і поважною в місті людиною за свою ученість, обстоювання інтересів краян-русинів і доброту; двері його домівки були завжди відчинені для бідного студентства, якому влаштовував лектуру, при потребі ділився грішми чи харчем... Духнович був муж приступний, популярний, не гонорний і радо кожному помагав..., лишив по собі не тільки красну пам'ять, але й щирий загальний жаль у всіх, котрі того праведника ближче знали» [564, с. 1].

Перед О. Духновичем ніколи не стояло питання: бути вихованню релігійним чи ні. Думка про необхідність релігійного виховання є центральною в різножанровій спадщині педагога і філософа. Всю навчально-виховну роботу у школі він наполегливо радив учителям підпорядковувати завданням виховання в дітей доброчесності та богобоязності, вважаючи це обов'язком сумління вчителів. Зокрема, О. Духнович писав: «Просто на совѣсти оучителя паче всего лежить, дабы

врученни ему дѣти, даколи будущі Отцы, и сочлены отечества, богобойность, честь, челоуѣколюбіе, словомъ нравность въ молодыя сердца заскепили...» [247, с. 56]. Саме таких не тільки Бог любитиме, але вони «и отечеству полезными были» [247, с. 56]. Доброчесне виховання, уточнює педагог, це «нрав и премудрость», і це є «лучшій щит против злобы» [352, с. 79]. Гармонійно пов'язуючи завдання релігійного і патріотичного виховання, на сторінках «Народної педагогії...» пише: «Бо наставленія koniecъ состоить в томъ, чтобъ оученики были добронравныи, богобойныи, къ должностямъ своим охотныи, словомъ на славу Богу, и на пользу Отечеству служащи...» [247, с. 23]. Велике значення в арсеналі методів впливу на дітей з метою виховання доброчесності має в О. Духновича приклад і авторитет старших, насамперед авторитет батьків і вчителів.

У молитовнику «Хлѣб души...» [238] канонік Мукачівської греко-католицької єпархії О. Духнович висловлює вдячність і шану до Всевишнього, надію на Його допомогу. Коли Бог із людиною, їй нічого не страшно. Бог повинен бути в душі кожного, в домівці кожного. Тоді Він врятує, помилує, настановить, буде ласкавим і добрим, щедрим. Але Бог – суддя, Він викличе на суд усе праведне і неправедне, все виважить і кожному віддасть за його гріхи та добродіяння. Сам О. Духнович фізичної смерті не боявся, вірив у безсмертність своєї душі, оскільки вона належить Богові.

Вихованню любові до Бога і ближнього присвячено вірш «Десять заповѣди» [348, с. 98–99]. Його зміст суголосний основним заповідям Христа: «Люби Господа Бога твого всім твоїм серцем, усією твоєю душею і всією думкою твоєю». Це найбільша та найперша заповідь. А друга однакова з нею: «Люби свого ближнього як самого себе» (Мт. 22:37–40) [21, с. 33]. На переконання релігійного мислителя, любити Бога означає служити Йому. Любити означає робити добро. Якщо служиш народу, тим самим служиш Богу.

У поетичній формі першу заповідь конкретизовано в поезії «Поздравленіє Русиновъ на новый годъ 1852» [425, с. 11–22]. Тверда віра в Бога робить душу християнина безстрашною і нездатною відступати перед небезпеками: Всемогутній Бог, який «смертю смерть подолав» [379, с. 1], дає своїм послідовникам «кріпость духа».

Світоглядні ідеалістичні позиції О. Духновича значною мірою відбиває повість «Милен и Любица» (1850) [424, с. 79–149]. Кохання мислиться автором як найбільше благо, непідвладна часу найвища абстрактна моральна вартість. Чесність, скромність, щирість, богобоязливість, відданість і працелюбність – ознаки, властиві більшості дійових осіб повісті. Письменник висловлює тверду переконаність у тому, що християнська любов і доброзичливість є знаряддям перемоги добра та справедливості над злом.

Християнську виховну спрямованість має «Книжиця читалная для начинающихъ» (Будин, 1847) – перший закарпатоукраїнський буквар, написаний народною мовою; видатне явище в українській педагогіці. За цим букварем діти навчалися в початкових школах краю у 50–60-і рр. ХІХ ст. і пізніше, на початку ХХ ст. Навіть угорський дослідник Ж. Бонкало, який досить упереджено ставився до творчості О. Духновича, визнає, що «Книжиця...» багатством і багатогранністю свого змісту випередила подібні галичанські видання [587, с. 47]. Такої ж думки про буквар О. Духновича дотримувався й український дослідник І. Созанський [243, с. 101].

За своїм змістом буквар спрямований на доброчесне виховання юнаків і дівчат, на утвердження кращих рис характеру – простоти, скромності, ввічливості, честі, чесності, людської гідності, побожності. Його школярік прагне над усе «Богу послужити». Весь день учня повинен супроводжуватися молитвами, що не повинні бути показними й багатослівними. У «Книжиці...» наголошується на тому, що дитина вчитися «кождому честь давати» – вчителям, батькам, людям старшого

віку [266, с. 22, 32].

Засуджуючи бундючних, сварливих, злих людей, автор спрямовує читача на те, щоб той привчався «...красно говорити, отъ гнусныхъ и безстыдныхъ, да и сварливыхъ словъ остерѣгаться, но все честно, красно, пріязно и любезно въ речи да оусилуютса...» [247, с. 59], щоб з малого віку людина привчалася до ввічливого, безконфліктного спілкування.

Вчений добре знав засади духовної і народної педагогіки, а вони, як відомо, характеризуються суворими вимогами щодо дотримання мовного етикету. Привчаючи до культури поведінки, автор букваря прищеплює дитині зокрема і правила мовного етикету, подає усталені вирази ввічливого спілкування. Наприклад:

«Рано стану прекрещуся,
Родителемъ поклонюся,
Дай Боже вамъ день добрый,
Щастливый и покойный» [266, с. 34].

Є у «Книжиці...» й вирази вітання, прощання, звертання до людей різного віку (день добрий, дякую ти, «мамко, здоровы будьте вы, оужь я иду до школы» [266, с. 37]; при цьому дитина цілує руку батька, мамку і бабку). На вулиці, вітаючись, дитина говорить «слава Ісусу Христу», при цьому кланяючись старшому і знімаючи шапку [266, с. 39]. У «Книжиці...» наведені норми поведінки при вході й виході з дому, школи, церкви, під час ігор та інших занять. Засвоюючи викладені в букварі поради і приписи, дитина засвоювала не лише грамоту, але й культуру поведінки та спілкування [266, с. 39–40].

Важливу роль у підготовці учня до життя О. Духнович відводив, як бачимо, його моральній вихованості, рівень якої, на переконання педагога, залежить не лише від прикладу учителів і батьків та настанов священника, а й від правильного режиму навчання [506, с. 33].

У літературному доробку О. Духновича певне місце займають байки, в яких простежуються характерні риси творчості і вдачі отця

Олександра – внутрішня теплота, м'якість, щирість, доброзичливість до свого народу, побожність. У таких байках, як «Соловій» [267, с. 98–100], «Баснь» [390, с. 28], «Басня Эсопова» [352, с. 130–131], «Будущность» [352, с. 16–55] тощо, і в багатьох інших творах, О. Духнович звертається до багатогранного людського життя, до людини з її складним духовним світом. Через алегоричні образи він осмислює такі морально-етичні та філософські категорії, як добро і зло, честь і безчестя, вірність і зрада, духовна досконалість людини й т. п. Морально-етичні проблеми розглядаються письменником з глибоко народних і релігійних позицій. Найвищими чеснотами людини О. Духнович вважає чисту совість, яка є голосом Божим у душі, «нетлѣнное имѣніе челоуѣка» [352, с. 36], працелюбність, скромність, щирість, дружелюбність. Байки О. Духновича є цінним надбанням в його творчості. Вони відбили ті морально-етичні критерії, життєву філософію, загальнолюдські цінності, яким слідував у житті сам письменник і які утверджував своєю творчістю.

До аморальних рис людини О. Духнович відносив ті, які порушують християнський моральний закон, є гріховними. Це неприязнь до людей інших національностей, дурість, лінивість, недбальство, зажерливість, користолюбство, пихатість, брехливість, легковажність і зрадливість жінок [239, с. 76–78]. До цього списку можна додати схильність до пияцтва, яку письменник часто зустрічав навіть у середовищі духовенства [176; 177; 178; 180].

У виданій 1850 р. драмі «Добродѣтель превъшаетъ богатство» (Додаток Г) О. Духнович вивів такі алегоричні образи як Обман, Коварство, Лукавство, Заздрість, Сребролюбіє, Блуд, Егоїзм, Кровосмішеніє. Як ревний греко-католик, він особливо гостро картав людей, котрі заперечують існування Бога і живуть так, немовби Його не було, хоча неможливо довести неіснування Бога через відсутність доказів:

«Кто на Бога грѣшитъ, лаеъ,

Камень на небо метаеъ...» [267, с. 18].

Можемо визначити загальні риси педагогічного спрямування означених творів О. Духновича. «Начало премудрое – страх Божий» [349, с. 10] – лейтмотив усіх його педагогічних настанов. Головний обов'язок дітей – виконувати повинності щирого християнина [267]:

- ходити до церкви й дотримуватися заповідей Божих у повсякденному житті;
- поважати й шанувати своїх батьків, учителів;
- вихована дитина повинна доброзичливо ставитися до своїх товаришів, не допускати виникнення сварок і бійок;
- правильно поводити себе всюди: вдома, у церкві, на вулиці, в гостях, за обідом (під час трапези), у школі та під час ігор. Батькам і вчителям слід виховувати дітей передусім похвалою, позитивним впливом, гарним прикладом, а також позбавляти їх поганого товариства;
- вчитель повинен бути людиною високих моральних засад, сприймати справу виховання надзвичайно відповідально, адже йому доведеться звітувати за це перед Богом;
- добре вихована дитина буде надійною опорою батьків на старість.

Як бачимо, О. Духнович розумів процес морального виховання як складний процес утвердження в дитині добра. Без сумніву, вчений має рацію. Адже будь-який вихователю сьогодні має змогу на власному досвіді впевнитися, що не до кожної дитячої душі він може наблизитися, увійти в її світ. На цьому складному шляху греко-католицький педагог О. Духнович не покладався лише на власні обмежені сили, а шукав опори в Богові, просив допомоги в Бога, якому відоме призначення кожної людини на Землі.

В роздумах О. Духновича, які спираються на догмати християнства, людина постає об'єктом Божественної любові з правом на індивідуальне самовираження в поєднанні з високою відповідальністю

перед суспільством і батьківщиною. Метою релігійного виховання є розвиток духовності дитини, введення її у світ вищих абсолютів і смислів людського буття, виховання особистості – носія християнських рис: милосердя, щирості, співчуття, любові.

Аналіз художнього, публіцистичного і наукового доробку О. Духновича дає змогу визначити низку християнських чеснот, на які повинні орієнтуватися вчителі і наставники у формуванні виховного ідеалу. До них належать здатність співпереживати, симпатія, справедливість, віра, вірність, почуття товарищескості, здатність вибачати, ввічливість, великодушність, готовність допомагати, совість, чесність, щирість, оптимізм, доброта, любов, слухняність, терпимість, миролюбність, наполегливість, готовність покладатися на Бога, здатність до покаяння, вміння не падати духом, шанобливе ставлення до старших, почуття відповідальності, почуття вдячності, безкорисливість, мудрість, поклоніння Богу [497, с. 222]. На наш погляд, окреслені у творах О. Духновича чесноти можна використовувати у шкільному вихованні для популяризації християнства й утвердження християнського способу життя.

Більш докладне студіювання різножанрової творчості мислителя, передусім букваря «Книжиця...» (1847) [266], молитовника «Хлѣбъ души...» (1851) [238], «Молитвенника для русскихъ дѣтей» (1854) [271], «Литургического катихиса...» (1851, 1854) [242; 241], програми для вихованців «Спілки св. Йоанна Хрестителя» [409], а також духовної поезії, байок, афоризмів дає змогу також збагнути і виокремити принципи і виховні цілі, які лежать в основі його духовної педагогіки:

1. Принцип любові. Любов – найголовніша засада виховання молоді. Цей принцип, без сумніву, спирається на зафіксовану в Новому Заповіті заповідь Любові, згідно з якою любов до Бога органічно поєднується з любов'ю до людини.

2. Христоцентричність, яка означає віру в Ісуса Христа як

Спасителя людства і кожної людини, який своєю мученицькою смертю «смерть подолав і життя вічне нам дарував».

3. Виконання заповідей Христа і дотримання християнських релігійно-моральних приписів у повсякденному житті дитиною, юнаком, дівчиною, їхніми батьками.

4. Моральна відповідальність вихователя чи педагога перед Господом Богом за спрямування та межі виховного впливу.

5. Принцип не насильства.

6. Принцип єдності педагогічних впливів з боку церкви, школи, родини.

7. Принцип особистісного підходу до виховання. Зокрема, він містить вимоги не придушувати особистість дитини, не стояти на її особистому шляху до Бога.

8. Антропологічний принцип – погляд на людину як творіння Бога.

9. Сумлінне вивчення духовної і культурної спадщини рідного краю. Національне виховання не тільки пов'язує особистість із рідним краєм, рідною країною, але й дає можливість усвідомити наднаціональну єдність людства перед Богом.

Слід зазначити, що найпершими послідовниками О. Духновича в царині педагогіки стали освітяни Закарпаття 20–30-х рр. ХХ ст., оскільки зі зміною політичного устрою у краї (приєднання його 1919 р. до Чехословацької республіки) відбулися значні зміни у ставленні до освіти народу з боку влади. Провідні педагогічні ідеї О. Духновича, не впроваджені ним у практику тогочасної школи, дістали шанс на втілення в життя представниками прогресивного підкарпаторусинського вчительства, очолюваного А. Волошином. Саме в 20-і рр. ХХ ст. на теренах нинішнього Закарпаття почав розгортатися професійний учительський рух, почали створюватися педагогічні гуртки [282, с. 34].

Вивчення особливостей виховної концепції О. Духновича спонукає

до роздумів про те, що знання та розумове виховання є необхідною, але не самодостатньою умовою формування морального обличчя учня. Знання не можуть замінити моральності, оскільки без неї вони втрачають своє ціннісне значення. Г. Гегель зазначав, що освіта «робить людину розумнішою, але не робить її кращою» [55, с. 58]. Цю думку німецького мислителя ми сприймаємо поза всякими сумнівами. Можна володіти глибокими знаннями і водночас залишатися байдужим до ближнього, зневажати свою Батьківщину і, прославляючи чужу, сповідувати зло, стояти на позиціях користолюбства. Лише через знання в єдності з християнською моральністю людина усвідомлює сенс власного існування в тому, щоб невтомно творити добро іншим, служити загальній справі і рідній країні, розуміючи це як вище благо для самого себе, а без розуму і любов до самого себе стає пороком, самозакоханістю.

Висловлені та обґрунтовані на рівні свого часу О. Духновичем ідеї гуманізму, міжетнічної толерантності, людиноцентризму, культурного відродження, християнських засад добра, духовності, альтруїзму, служіння загальній справі, патріотизму та національної свідомості, іміджу знань та високої культури, виховного потенціалу родини можуть бути творчо використані в сучасному навчально-виховному процесі, особливо в ракурсі ідей гуманістичної педагогіки.

Відповідні кроки в такому напрямі нами зроблено в навчально-методичному посібнику «Проблематика морально-релігійного і патріотичного виховання у творчій спадщині О. Духновича» (Ужгород, 2019) [506], і представлено в підпунктах 2.3.2 і 2.3.3 дисертації.

Водночас ми солідарні з думкою О. Сухомлинської [480, с. 41], згідно якою кожен педагог, кожна особистість народжує і випробовує свої ідеї в певному історичному контексті, куди входять і соціум, і політика, і стан освіти, й діти, й сам педагог. Відтворити це в сучасних умовах не можна і не потрібно. Отже, мова йде про можливість використання педагогами-новаторами окремих плідних ідей О. Духновича, адаптованих

до сучасних умов навчання і виховання дітей і молоді.

2.4. О. Духнович у контексті сучасної педагогіки

Проблеми, що на початку ХХІ ст. постали перед українською освітою та педагогічною наукою, багато в чому схожі з тими, які були актуальні для педагогіки ХІХ ст. Із середини ХІХ ст., за визначенням О. Сухомлинської, в Україні починається розвиток ідей, які можна назвати сучасною (модерною) педагогічною думкою [482, с. 54–56]. Вона базувалася на низці науково-методологічних принципів, з-поміж яких стрижневим слід вважати принцип гуманістичної спрямованості мети. Серед найуживаніших «кодів» того часу були рідна мова, історія, література, фольклор, релігійно-етичні постулати. Ця вітчизняна педагогічна думка гуманістичного спрямування представлена О. Духновичем, М. Драгомановим, О. Кониським, М. Костомаровим, К. Ушинським, І. Франком, П. Юркевичем та ін. [368, с. 6].

Для нас є важливо переосмислити творчу спадщину О. Духновича, виокремити і проаналізувати найцінніші, співзвучні нашій дійсності думки, які можуть збагатити сучасну педагогічну науку і сприяють досягненню духовної єдності поколінь, з'ясувати, які ідеї просвітник особливо вдало аргументував, виявити, якою мірою ці ідеї та висновки відповідають сучасному рівню психолого-педагогічної науки.

Всю свою педагогічну творчість О. Духнович будував на ґрунті народної педагогіки. Загальноприйнятою в сучасній науці є *розуміння народної педагогіки* як галузі педагогічних знань і досвіду народу, що проявляється в домінуючих поглядах на мету, завдання, засоби, методи і результати виховання й навчання [471, с. 238]. Термін «народна педагогіка» вперше вжив О. Духнович у підручнику «Народная педагогія въ пользу училищ и учителей сельскихъ» (1857) (Додаток Г). Не так давно в педагогічній науці з'явився термін «етнопедагогіка», пов'язаний з конкретною етнічною належністю педагогічних традицій [470, с. 238]. На

наш погляд, найбільш ґрунтовним і точним є визначення С. Гончаренка: «*Етнопедагогіка* – наука про народну педагогіку. Етнопедагогіка досліджує досвід народу, з'ясовує можливості й ефективні шляхи реалізації прогресивних педагогічних ідей народу в сучасній науково-педагогічній діяльності, досліджує способи встановлення контактів народної педагогічної мудрості з педагогічною наукою, актуалізує педагогічне значення тих чи інших явищ народного життя і з'ясовує їх відповідність чи невідповідність сучасним завданням виховання» [63, с. 120].

У своїй «Народній педагогії...» та інших працях вчений значною мірою застосував народні принципи виховання дітей, досліджував способи поєднання народної педагогічної мудрості з педагогічною. Принципи етнопедагогіки він застосовував у своїх шкільних підручниках, зокрема у «Книжиці читальній для починаючихъ» (1847) та «Краткому землеписі для молодыхъ Русиновъ» (1851).

На сучасному етапі етнопедагогіка перетворилася на окремий синтетичний науковий напрям, який розвивається в тісному зв'язку з історичними, краєзнавчими, етнографічними студіями. Одним із сучасних «батьків» етнопедагогіки, що розробив її науково-теоретичні засади, вважається М. Стельмахович [469]. У масиві наукової і дидактичної літератури, зокрема ґрунтовних навчальних посібників [325; 469; 516], представлено цікавий матеріал з досвіду і практики застосування надбань народознавчих і краєзнавчих знань у навчально-виховному процесі різних типів навчальних закладів другої половини ХІХ – 30-х років ХХ ст. У дослідженні Л. Левицької [325] обґрунтовано постулат, згідно з яким родинне життя розглядається як взірець громадського життя, а родина – як «мала Батьківщина»; на цій основі кристалізувалося розуміння ролі докiлля та «Батьківщини великої» у формуванні людських чеснот.

Розроблена О. Духновичем концепція навчання і виховання віддзеркалювала історичні, географічні, соціокультурні особливості краю

та психологічні особливості закарпатської гілки українського народу, його звичаї та традиції. Аналізуючи праці мислителя, можна дійти висновку, що його погляди в галузі етнічної психології не були сформовані у струнку наукову систему, проте йому вдалось навести характерні риси, притаманні українській душі, при цьому виявляючи неабияку спостережливість і проникливість. Заслуговує на дослідницьку увагу той факт, що О. Духнович цінував такі риси національної вдачі як почуття власної і національної гідності, пошани до рідної землі та мови, честі, правдивості, щирості, любов до Бога і ближнього, милосердя, прощення та інші християнські чесноти [350, ч. II, с. 51]. Як було з'ясовано вище, просвітник гостро засуджує зажерливість, бездушність, пихатість, честолюбство, нечесність, лукавство, пристосовництво, лінивство, сквернословіть, бездіяльність, зрадництво та інші негативні риси характеру, властиві здебільшого неробам, що живуть за рахунок чужої праці [349].

Таблиця 2

Ієрархія виховних цінностей Олександра Духновича

Універсальні християнські вартості (чесноти)	Національні виховні цінності
віра	Батьківщина
надія	народ
любов до Бога та ближнього	родина
«добре серце»	рідна мова
милосердя	культура
великодушність	історія
благородство	традиції
здатність співпрацювати	свобода
чесність	національна гідність

Продовження табл. 2

справедливість	характер (менталітет) народу
нетерпимість до зла	
християнський оптимізм	

Як бачимо, систему морально-духовних цінностей О. Духновича складають: по-перше, універсальні християнські чесноти, а по-друге національні виховні вартості, які втілюють ідеали, українського народу. Означені в табл. 2. Християнські та національні вартості в їх органічній єдності, на наш погляд, утворюють сутнісне ядро освітньо-виховного ідеалу вченого. Таким чином, доходимо висновку, що у творах О. Духновича християнський ідеал ставиться поруч із ідеалом патріота.

Гідний уваги той факт, що поданий О. Духновичем ще в середині ХІХ ст. «моральний кодекс» українця Карпат – реєстр високих моральних якостей нашого народу та їх протилежностей – в основному співпадає з «Кодексом вартостей», розробленим відомим сучасним педагогом О. Вишневським (табл. 3) [44, с. 127]. Цю схожість філософсько-педагогічних поглядів вчених різних епох, на наш погляд, можна пояснити незмінністю такого компонента духовного світу українця, як національний спосіб мислення. Це – своєрідний феномен, завдяки якому зі століття у століття відтворюються і розвиваються самотні українська культура, наука, і духовність.

Таблиця 3

«Кодекс вартостей» за О. Вишневським

Абсолютні вічні вартості та їхні протилежності

<i>Добро</i>	<i>Зло</i>
віра	зневіра, атеїзм
надія	безнадія
любов	ненависть

Продовження табл. 3

доброта	жорстокість
чесність	нечесність
справедливість	несправедливість
щирість	лукавство
гідність	самоприниження
милосердя	байдужість
прощення	злопам'ятність
досконалість	недолугість
краса	потворність
свобода	неволя
нетерпимість до зла	пристосовництво
великодушність	бездушність
оберігання життя	вбивство
мудрість	безглуздя
благородство	підлість

Водночас зауважимо, що укладений в 90-х рр. ХХ ст. О. Вишневським «Кодекс вартостей» вирізняється більш високим рівнем систематизації та конкретизації: в ньому наводяться такі духовні вартості, яких немає у О. Духновича (краса, свобода, оберігання життя, мудрість тощо).

Окрім того у представленій О. Вишневським ієрархії громадянських цінностей варто виокремити – готовність до власного захисту та інших людей, право на самовираження, самовідданість та самопожертва задля Батьківщини [45, с. 69].

Своєю багатогранною творчістю автор «Народної педагогії...» утверджував високі ідеали, природа яких заснована на домінуючих лініях розуму, вимірах справедливості, її визначальних архетипах – свobodно

жити й свobodно вірити. Як і його сучасники – І. Вагилевич, Я. Головацький, І. Гушалевич, М. Шашкевич, так і О. Духнович реально спричинився до активного й животворного поступу ідеї, що націлювала та зумовлювала всебічне культурне відродження українського народу на його етнічних землях, його мови, духовних змагань та історії загалом.

Одним із першочергових завдань **сучасної** психолого-педагогічної науки є обґрунтування сутності та загальних принципів педагогічного процесу. Наш мислитель ще в ХІХ ст. виступав за гуманізацію навчально-виховного процесу через відмову від авторитаризму в стосунках з дітьми, від засад авторитарної педагогіки. Саме на цей гуманістичний аспект доробку просвітника слід особливо звернути увагу. У практиці сучасного виховання, на превеликий жаль, і досі продовжують існувати такі засоби впливу на дітей як приниження, психологічний тиск, примушення, залякування. Не знайдено чіткої межі між авторитетністю педагога і авторитаризмом, проблема заохочення та покарання досі залишається актуальною.

Аналіз праць зарубіжних і вітчизняних вчених дає можливість виявити основні підходи, на яких вибудовується нова організація навчального процесу [4; 37; 45; 52; 325; 469; 470; 471; 475; 530; 581 та ін.]. До них слід віднести такі:

- 1) введення нових форм навчального процесу з метою активізації пізнавальної та дослідницької діяльності студентів;
- 2) розвиток індивідуалізованих форм навчання; диференціація навчання як основа реформування освітніх систем; розвиток інформаційної бази навчального процесу;

Сьогодні всі розвинені країни світу усвідомили необхідність особистісно-орієнтованої освіти, у якій учень, студент дійсно є центральною фігурою навчально-виховного процесу. Дефініцію особистісно-орієнтованого навчання подає дослідниця І. Козубовська: *«Особистісно-орієнтоване навчання – це навчання, що враховує*

індивідуальні задатки, здібності і можливості учня, яке використовує передові педагогічні та інформаційні технології не тільки для оволодіння кожним учнем певною сумою знань, вмінь, навичок, але, що значно важливіше – для розвитку особистості учня. Воно передбачає диференціацію та індивідуалізацію навчання, розвиваючий його характер [309, с. 67]. І. Козубовська особливо наголошує на ролі і значенні нових інноваційних технологій особистісно-орієнтованого навчання: «вони сприяють високому рівню активності студентів, їх ініціативності, усвідомленості суті й цілей професійної діяльності та системи дій, актуалізації особистісного досвіду й розвитку кожного студента; спонукають до пізнавальної мотивації навчання, звернення студента до інтуїції, фантазії, асоціації, вигадки як умов наукового передбачення; обумовлюють пошук таких форм організації навчання, які забезпечують різноманітність та динаміку міжособистісних стосунків, підсилення симпатії в стосунках суб'єктів соціально-педагогічної взаємодії, їх співробітництва, співтворчості; розширюють межі вибору й впровадження методів, прийомів і засобів навчання, підпорядкованих формуванню функціональної особистості фахівця [309, с. 67].

У сучасних роздумах про новації у сфері освіти, як бачимо, існує справедлива у своїй демократичній основі думка, за якою вчитель і учень, викладач і студент є рівноправними учасниками навчального процесу (суб'єкт – суб'єктна концепція). За своєю суттю освіта є не просто «зустріччю культур», джерелом інформації, а й контактом учасників освітнього діалогу, які різняться своїм професіоналізмом, життєвим досвідом тощо. Справжній учитель (наставник, ментор) є сформованою особистістю; учень, школяр, студент, молода людина – «особистістю незавершеною», яка перебуває у стані становлення.

На основі вивчення досвіду педагогів-новаторів й аналізу сучасних педагогічних концепцій педагогіки співробітництва, гуманістичної педагогіки, особистісно-орієнтованої педагогіки низка вчених

(Ш. Амонашвілі, І. Зязюн, І. Підласий, О. Сухомлинська, В. Ягупов та ін.) дійшли обґрунтованого висновку, що підвалиною цих концепцій і успішної діяльності педагогів-новаторів є гуманно-оптимістичне ставлення до вихованців, основний зміст якого – загальнолюдські та національні цінності [582, с. 188]. Для прикладу, грузинський вчений-новатор Ш. Амонашвілі з-поміж головних властивостей педагога називає «доброту і любов до дітей, які мають бути не тільки внутрішнім станом, але й головним мотивом, стимулом педагогічної діяльності [4, с. 101].

Ідеологія незалежної держави, ідеологія державотворення є сьогодні основою виховання як соціального явища. Сучасні українські науковці розглядають виховання з різних сторін: як аспект цілеспрямованого формування особистості (С. Гончаренко, І. Зязюн, М. Фіцула, М. Ярмаченко та ін.), як елемент управління розвитком (І. Бех, О. Киричук та ін.), як складову культури (В. Бондар, Г. Васянович, М. Євтух, Л. Хомич та ін.), ідейно-державницьку спрямованість (Я. Подоляк, В. Ягупов та ін.), виховання на традиціях українського народу (О. Вишневський, А. Вихрущ, Т. Завгородня, В. Кемінь, І. Підласий, Ю. Руденко, О. Сухомлинська, Ю. Тхоржевський та ін.). «Жоден державний устрій не дає людині ні любові, ні доброти, ні благородства, – слушно зауважує І. Підласий. Це з величезними труднощами і лише частково прищеплюється вихованням» [418, с. 10].

Ключовим чинником патріотичного виховання О. Духнович, як і інші українські педагоги й освітні діячі другої пол. XIX – поч. XX ст., визнавав рідну мову, вивчення широкої сукупності відомостей (історичних, географічних, природознавчих, суспільствознавчих) про рідну землю. Важливого значення надавав історії, фольклору та народній педагогіці як праосновам формування патріота. Завдяки О. Духновичу поняття «патріотичне виховання» збагатилося такими етнічно спрямованими складовими, як любов до рідної землі, рідних традицій, рідного слова, рідної природи.

О. Духнович вважав найкращим у світі те, що своє, рідне, «бо кровь не можна затаити, а народъ нашъ есть намъ ближшій, и родный» [247, с. 59]. Українську (русинську) мову він розглядав як етноформуючу ознаку, а такий підхід узгоджується з висновками та спостереженнями вчених ХХ ст. – педагогів, психологів, мовознавців, етнологів. Для прикладу, визначний мовознавець О. Потебня вважав, що думка людини, висловлена рідною мовою, виявляється логічнішою, глибшою, ніж її висловлювання з допомогою словника і форм чужої мови. Чужа мова, насаджена в ранньому віці, гальмує розумовий розвиток дитини. Услід за О. Духновичем О. Потебня стверджував, що мислення дитини повинно формуватися на ґрунті рідної мови, і поки воно не дозріло, поки не сформувався остаточно мовно – розумовий апарат, двомовність є шкідливою. Є докази того, що мова передається генетично з роду в рід, від дідів і прадідів онукам [367, с. 93–94], а тому вона є «могутнім репрезентантом народної педагогіки» [468, с. 35].

У контексті сучасних геополітичних реалій особливої уваги набуває заклик першого і останнього Президента Карпатської України, визначного педагога, продовжувача освітніх традицій будителів ХІХ ст. А. Волошина: «Борімося проти полонізмів, проти москалізмів або мадяризмів, але не борімося проти самої рідної мови, яка нічим не винна в тому, що не могла вільно розвиватися на своїй землі» [52, с. 5].

Сучасні українські вчені-педагоги, психологи, філософи значно поглибили, уточнили і розширили властиві просвітникам ХVІІІ–ХІХ ст. – О. Духновичу, Г. Сковороді, К. Ушинському уявлення про сутність, загальні принципи та основні напрями національного виховання.

Дослідники одностайні в думці, що досвід виховання має незаперечні національні особливості (традиції, погляди, звичаї, світогляд тощо), бо кожен народ творить свою систему виховання, яка відповідає характерним рисам його етнопсихології. Загальної, поза національної системи виховання не існує ні в теорії, ні на практиці. У процесі

виховання, першою чергою, формується характер людини. А характер і є саме той ґрунт, вважав К. Ушинський, у якому корениться народність [522, с. 51]. О. Духнович на перший план виховання ставив формування у дітей почуття патріотизму, «любовь къ своєї народности» [247, с. 59].

Так само В. Сухомлинський вважав, що національне виховання без патріотизму, без знання та запровадження у шкільництво «азбуки патріотичного виховання» [483, с. 134] – немислиме. Саме відданість рідній землі, любов до Батьківщини, рідного народу, його історії, мови, культури породжують національний менталітет, психіку і характер людини.

На думку сучасних вітчизняних дослідників [44; 45; 308; 469; 470], з якими важко не погодитися, творцем повного курсу української національної педагогіки, яка відповідає духові рідного народу є Г. Ващенко (1878–1967). Згідно з А. Погрібним, головна заслуга Г. Ващенка полягає «...у створенні національної педагогіки, яка відповідає ментальності, історичній місії, потребам державного будівництва українського народу» [421, с. 13]. Доповнивши виховну концепцію державницькими та ідеологічними вартостями, він переконливо формулює ідеал українського виховання «Служба Богові і Батьківщині» [37, с. 185].

За роки незалежності в Україні написано багато науково-теоретичних праць, присвячених оновленню підходів до здійснення патріотичного виховання. Узагальнено зміст поняття «патріотизм» розкривається в «Енциклопедії освіти» (2008) як суспільно-моральний принцип діяльного ставлення до свого народу, що віддзеркалює національну гордість і любов до Вітчизни, громадянську відповідальність за її долю, а також емоційне підпорядкування особистістю свого життя спільним національним інтересам і виявляється в готовності служити Батьківщині й захищати її від ворогів (В. Ткаченко) [277, с. 390]. У сучасному тлумаченні патріотизм поєднує любов до своєї Вітчизни, свого народу, гордість за його минуле і сьогодення, готовність до захисту рідної

землі й водночас стає усвідомленим «містком» для розуміння і сприйняття іншого етносу чи народу [277, с. 16]. Привертає увагу таке визначення поняття «патріотичне виховання молоді»: «Це – організований, планомірний та цілеспрямований процес засвоєння особистістю національних цінностей і норм культури, спрямований на формування у неї національно-громадської самосвідомості, патріотичних переконань та поведінки, усвідомлення своїх вчинків і дій на благо народу й держави, готовності до захисту Батьківщини» [37, с. 107].

Слушною також є точка зору дослідника В. Гонського, згідно з якою патріотизм – це система якостей і компонентів, що включає патріотичні почуття – любов до рідного, гордість, захоплення, тривога, відповідальність за долю Вітчизни та ін.; національну гідність людини; потребу в задоволенні своїх національних інтересів, у національному самовиявленні, патріотичну свідомість на основі національної свідомості; національний такт і повагу до національної гідності людей інших націй, інтерес до пізнання їх культур; потребу у готовності до діяльності патріотичного змісту, захисту Вітчизни [62, с. 4–9].

Проблема фахових педагогічних кадрів також була актуальною впродовж віків, і будитель карпато-українського народу не залишав її поза своєю дослідницькою увагою [503]. У «Народній педагогії...», значення якої в історії вітчизняної педагогічної думки високо оцінила дослідниця О. Фізеші [530, с. 122–125], О. Духнович окреслив ідеал учителя як просвітителя та «вождя народу». Педагог висуває такі високі і своєрідні *вимоги до вчительської професії*: «...Наставник повинен бути обдарованим особливими якостями [247, с. 20–21], і між ними такими :

1. відчувати справжнє покликання до цього;
2. досконало знати свій предмет, вміти вибирати педагогічно доцільні методи навчання;
3. бути для учнів взірцем справедливості, працьовитості, моральної чистоти;

4. бути лаконічним і чітким;
5. любити учнів і заслужити їхню любов та повагу;
6. володіти різноманітними дидактичними матеріалами;
7. тримати дисципліну;
8. бути носієм знань у народні маси».

Хто цих властивостей не має ті «більше вреда человечеству сдѣлають нежели пользы» [247, с. 77]. Найвищою ж метою виховання є «людяність, людинолюбство...» [247, с. 8]. Зазначимо, що науковець Ю. Ступак погоджується із педагогом-мислителем О. Духновичем, вважаючи, що «справжнім, повноцінним учителем може бути не той, хто зобов'язаний іти на роботу, а той хто працює задля спільної справи, працює охоче та з захопленням» [477].

Без сумніву, формуючи ідеал педагога, О. Духнович має рацію. Учитель має бути вчителем, учень учнем, – все добре на своїм місці. Як засвідчує багатовікова історія української педагогіки і педагогічної думки, вчитель з добрим серцем, доброзичливим характером приваблює, викликає довіру та повагу до себе, є авторитетом та зразком поведінки для інших. Він стає для учнів наочним мірилом моральної досконалості. З ним легко долаються життєві труднощі, вирішуються проблеми та залагоджуються конфлікти, досягається взаєморозуміння [498, с. 38]. Він здатен до надання безкорисливої допомоги і завжди з оптимізмом дивиться в майбутнє. «М'якість вчителя, – учив великий гуманіст Конфуцій (Кунцзи) – не є ознакою його слабкості. Вона є свідченням сили духу» [288, с. 90].

Як бачимо, О. Духнович зробив значний внесок у розвиток педагогіки гуманізму. Проблема «гуманізації» («олюднення») та гуманітаризації (переорієнтація на людину) освіти, подолання бездуховності й формалізму в навчально-виховному процесі перед педагогічною громадськістю постала нині особливо гостро. Про це свідчать визначені у концепції національного виховання [417, с. 18–26]

основні напрями гуманізації та гуманітаризації освіти, які передбачають зокрема гуманне ставлення до особистості вихованця, глибоке вивчення національної історії, народних традицій і культури українського народу.

Одним із найважливіших елементів педагогічної культури викладачів є, поза сумнівом, педагогічна майстерність, окремі аспекти якої були предметом уваги О. Духновича. У сучасній психолого-педагогічній думці існують різні підходи до визначення її сутності та рівнів. Вагомий внесок у дослідження означеної проблеми зробив академік І. Зязюн. Науковець, фундатор теорії педагогічної майстерності, визначає сутність даного поняття як найвищий рівень педагогічної діяльності (якщо ми характеризуємо якість результату), вияв творчої активності особистості педагога (за умови, що ми характеризуємо психологічний механізм успішної діяльності). За твердженням автора, «педагогічна майстерність – це комплекс властивостей особистості, що забезпечує самоорганізацію високого рівня професійної діяльності на рефлексивній основі» [417, с. 30]. Визначальним у сучасному баченні характеристик педагогічної майстерності є гуманістична спрямованість, основою якої є ідеали, інтереси, цінності, орієнтації. Гуманістична спрямованість, на наш погляд, – це утвердження духовних цінностей, орієнтація на особистість іншої людини як неповторної грані Божого задуму, яка має право на самовияв, бути вільною у своїх діях і поведінці, прагне до самореалізації.

Педагогічна майстерність учителя проявляється через творчість. Але це не тотожні поняття, а тільки частково пов'язані між собою. Це пояснюють тим, що творчий підхід до педагогічної діяльності студента необхідно формувати ще у загальноосвітній школі. Готуючи його як до стандартних, так і нестандартних ситуацій, які розв'язуються за принципами та правилами, перевірених наукою й практикою (педагогічною майстерністю) [37, с. 12], що набувається в процесі педагогічної діяльності і є проявом постійної і різнобічної творчості. Тобто здатність особистості не лише до активного, а й, водночас,

самостійного генерування ідей, завдань, проблемних питань. Доцільним є розуміння «процесу навчання на творчому рівні» як виконання «нових» («нешаблонних» ситуацій чи «не алгоритмізованих», «не схематизованих» завдань) або як про самостійне перенесення знань і вмінь у нову ситуацію, виокремленні нової проблеми в уже відомих умовах, або в умінні знаходити альтернативу чи оригінальний спосіб рішення [305, с. 61].

Вважаємо, що пріоритетним напрямом в українській філософсько-педагогічній думці досліджуваного періоду виступало духовно-моральне виховання. Ця традиція, закладена духовними наставниками часів Київської Русі-України і в полемічній літературі національно-визвольного періоду (кін. XVI–XVII ст.), зміцніла в роботах О. Духновича, Г. Кониського, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, С. Яворського.

На жаль, у радянські часи, в часи тоталітаризму, школа багато втратила і виявила відхід від людиноцентриських орієнтирів, ідей християнського гуманізму. Науковцям не дозволялося неупереджено аналізувати О. Духновича як теолога, і це сприяло забуттю великої частини його спадщини, а отже, і спотворенню та збідненню наших знань про мислителя. Сьогодні ж ми повинні творчо осмислювати історично набутий досвід християнської педагогіки, зафіксований у пам'ятках української культури, не зважаючи на те, що світ стрімко секуляризується.

Академік І. Зязюн у промові «Філософія серця» наголошує на тому, що держава повинна виховувати своїх громадян так, щоб вони були джерелом її сили, свободи і розквіту. Вона повинна знаходити опору в мужності й мудрості своїх громадян, а не в насильстві над ними. Тому лише дух людини є метою виховання. Усе інше – лад, політика, держава, церква – є лише засобами правдивого служіння людині [285, с. 79–83].

За одностайною думкою сучасних дослідників з діаспори (О. Кульчицького, Є. Онацького, Б. Цимбалістого, М. Шлемкевича та ін.), українська психічна структура вирізняється емоційно-почуттєвим характером, «кордоцентричністю» [515, с. 28, 36]. О. Духнович добре

розумів: релігія є могутнім каталізатором розвитку юної душі, становлення здатності людини усвідомлювати все розумом і бачити серцем. Концептуальні підходи вченого до патріотичного і християнського виховання молоді мають сьогодні особливу педагогічну вартість.

Аналізуючи джерела, присвячені означеній проблемі, нашу увагу привернула монографія Т. Тхоржевської [514]. Дослідниця дійшла обґрунтованого і важливого з методологічної точки зору висновку про необхідність в національно свідомій особистості враховувати релігійний фактор. «Віра в людину лежить в основі християнства так само, як і в сучасній педагогіці. Православ'ю притаманна глибока віра в можливості людині бути духовно чистою, милосердною, щирою, щедрою, спрямованою на добро. Така спрямованість людини пояснюється самою її природою, оскільки людина є витвором Божим, що створений за образом і подобою Його. Водночас душею людини володіють і сили зла, як свідчить Святе Писання. Звідси випливає надзвичайно важливе завдання виховання – побороти зло в людині й спрямувати її до добра» [514, с. 350], – підсумовує авторка.

Для актуалізації зроблених в дисертації висновків і узагальнень та популяризації педагогічної спадщини О. Духновича було проведено низку зустрічей, бесід з педагогами Закарпаття, а також проведено анонімне опитування вчителів (Додаток Б), у закладах загальної середньої освіти м. Ужгорода, Мукачівського, Перечинського, Тячівського, Великоберезнянського, Іршавського, Виноградівського, Рахівського, Міжгірського, Воловецького (Закарпатська обл.) та Старосамбірського районів (Львівська обл.), а також викладачів Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти (м. Ужгород). Опитування проводилось як паперове (бланкове), так і онлайн з використанням Google Forms [494]. Всього було долучено 204 респонденти.

У контексті нашого дослідження найбільший інтерес привертають відповіді анкети на питання 1 і 2 (Рис. 2.1 і 2.2). Встановлено, що постать О. Духновича як культурного та освітнього діяча відома 66,7 % респондентам, 32,3 % – «частково» ознайомлені з його персоналією. Педагогічна діяльність О. Духновича «частково» відома – 42,2 % опитаних та 8,3 % – невідома взагалі.

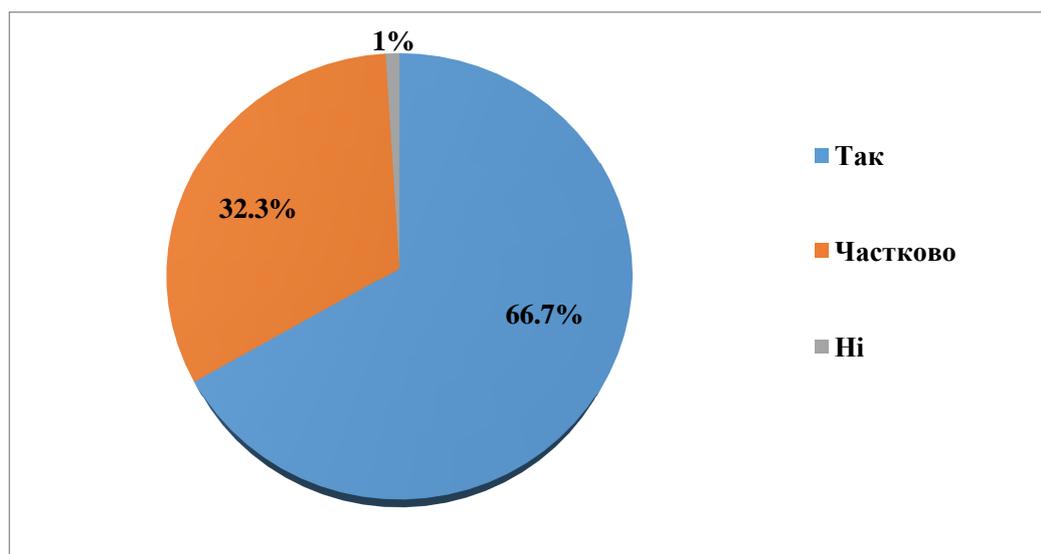

Рис. 2.1. Відповідь респондентів на питання анкети 1:

«Чи відома Вам постать Олександра Васильовича Духновича (1803–1865)?».

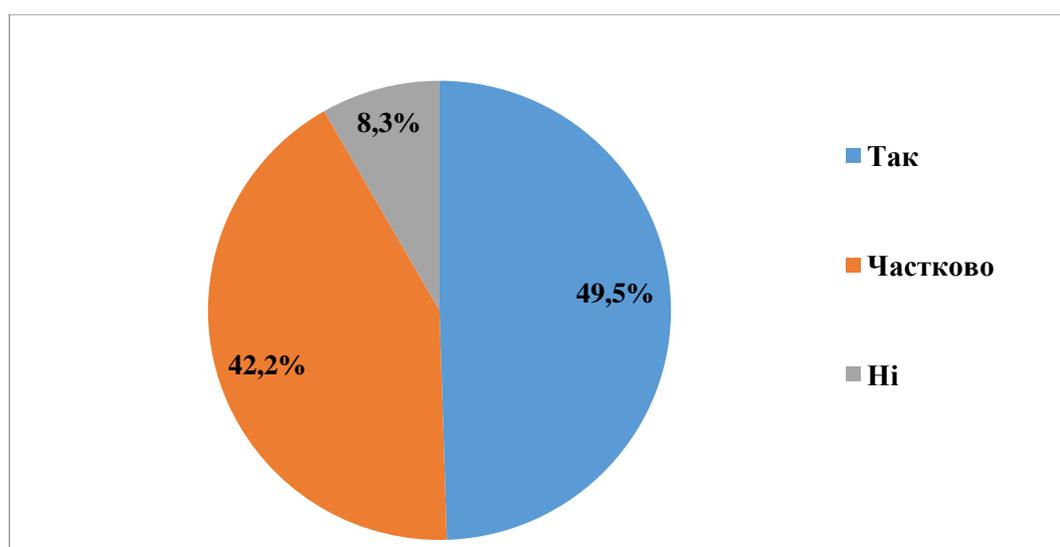

Рис. 2.2. Відповідь респондентів на питання анкети 2:

«Чи відомо Вам, що О. Духнович був першим закарпатським педагогом XIX ст., хто впровадив навчальні плани у шкільний процес початкових класів, а також включив у перелік навчальних предметів крім обов'язкових дисциплін (читання, граматики, арифметики, історії) предмети природничого циклу (ботаніку, зоологію, географію, бджільництво, садівництво, землеробство) та іноземні мови?».

Певний інтерес становлять і відповіді респондентів на питання анкети 4. 57,8 % з них – вважають, що освіта була на низькому рівні і 33,9 % – на середньому рівні. Але 8,3 % переконані, що на Закарпатті був високий рівень освіти, зокрема популярним навчальним закладом була Ужгородська гімназія (Рис. 2.3).

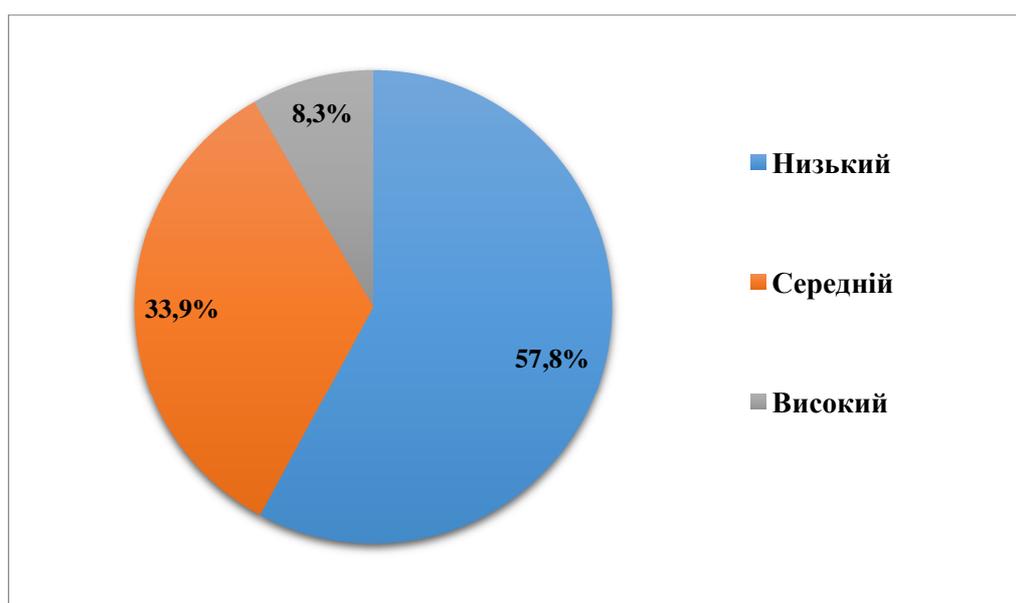

Рис. 2.3. Відповіді респондентів на питання анкети 4:

«Який рівень освіти, на Вашу думку, був на Закарпатті за життя О. Духновича (1803–1865)?»

88,2 % освітян вважають, що засвоєні знання учні мають вміти використовувати в реальному житті, а також на користь суспільству (Додаток Б) (Рис. 2.4), що на сучасному етапі державотворення становить неабияку цінність.

Переважна більшість педагогів «повністю погоджується» з поглядами О. Духновича щодо таких думок: що вчитель повинен не тільки навчати дітей, а й виховувати їх – 60,3 %, необхідна співпраця школи і батьків – 80,9 %, необхідні заохочення в навчальному процесі – 81,4 %, має бути гармонійний розвиток особистості на основі розумового, морального, духовного і фізичного виховання – 83,3 %, кожний народ залишається народом, доки зберігається його мова, звичаї, культура, традиції, релігія, любов до батьківщини – 77,0 %, про важливість використання і дотримання таких форм навчально-виховного процесу як навчальна екскурсія, прогулянки до лісу, відпочинок на природі та ін. – 77,0 %. Згідно результатів нашого дослідження, ми бачимо, що ці погляди і думки О. Духновича вже понад півтори століття залишаються і досі актуальними для сучасної педагогічної практики.

Заслуговують на увагу відповіді педагогів, на питання, яке стосується саме відмови від будь-яких тілесних покарань та психологічних принижень учнів (Додаток Б) (Рис. 2.4), з чим «повністю погоджуються» 71,1% респондентів, 9,8 % – «скоріше погоджуються», в той час як 16,2 % вчителів обрали варіант «і так, і ні», тобто вони не впевнені в тому, що відмова від фізичних покарань чи психологічного натиску, всіляких залякувань є необхідною для розвитку здорової особистості, або просто звикли до такого авторитарного методу впливу на учнів. Такі результати вказують на те, що потрібно ретельніше готувати професійні учительські кадри, зосередивши увагу на вихованні в них морально-етичних якостей.

На питання анкети, чи батьки повинні бути добрим прикладом для своїх дітей, поводитись достойно і високоморально, оскільки діти наслідують дорослих і в першу чергу своїх батьків, «повністю погодилось» 79,4 % опитуваних, 14,7 % – «скоріше погоджуються», 3,9 % – вважають «і так, і ні», і навіть 1,0 % освітян категорично не погоджуються, що дане твердження є важливим (Додаток Б) (Рис. 2.4). Дані відповіді дають змогу стверджувати, що безпосередній вплив

власним прикладом і вчинками батьків та дорослих на дитячу психіку недооцінюються педагогічною громадськістю.

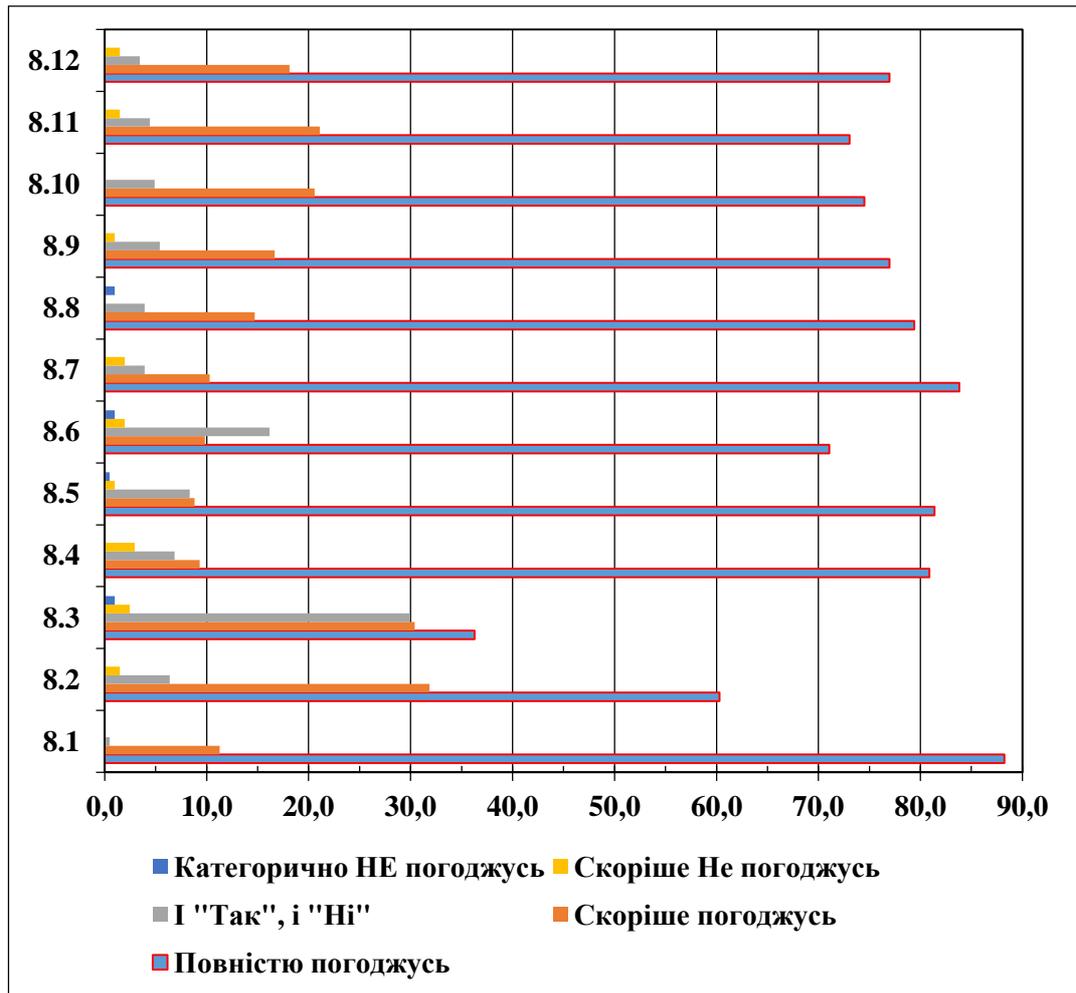

Рис. 2.4. Відповіді респондентів на питання анкети 8:

«Чи погоджуєтесь Ви з такими думками О. Духновича, що: ...»

Опитування засвідчило високий рівень патріотизму респондентів – 97,0 %, проте лише 30,4 % з них змогло пояснити, що патріотичні почуття потрібно виховувати ще з дитинства, а 51,0 % – взагалі не пояснили свого вибору (Рис. 2.5). Дані результати свідчать про тенденцію недооцінки педагогічною спільнотою краю значення і ролі виховання молоді в дусі патріотизму.

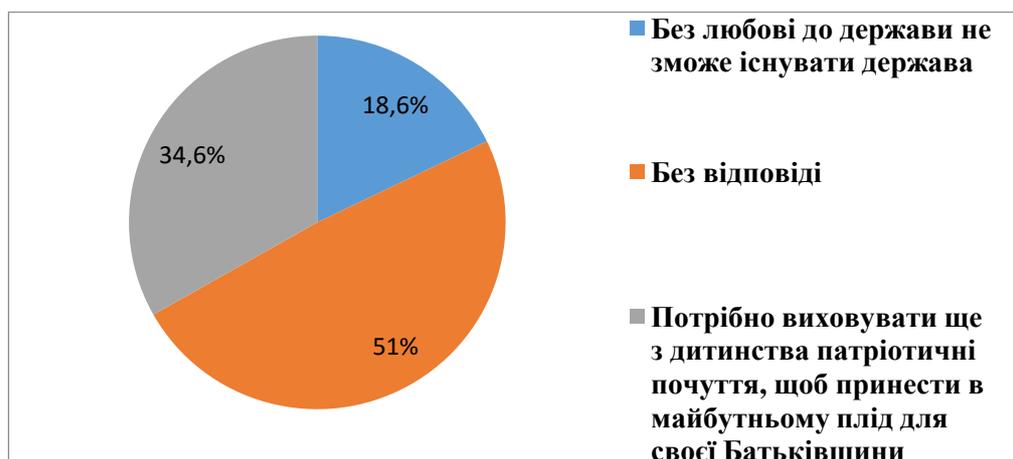

Рис. 2.5. Відповіді респондентів на питання анкети 9:

*«Чи вважаєте Ви за потрібне ще з початкових класів виховувати в учнів патріотичні почуття, любов до своєї вітчизни, до свого народу?»
Прохання поясніть Ваш вибір».*

Узагальнення відповідей анкети дало можливість згрупувати їх наступним чином: 18,6 % опитаних вважають, що потрібно поєднувати розумове і моральне виховання, 13,7 % – розумове виховання не означає, що дитина стане вихованою, 31,9 % – віддають першість моральному вихованню, як основній складовій освіти, 12,7 % – без морального виховання людина жорстока і тврдосерда (Рис 2.6).

Рисунок 2.6. Відповіді респондентів на питання анкети 10:

«Як Ви вважаєте, чи може розумове виховання замінити моральне виховання?». Прохання поясніть Ваш вибір.

Такі результати переконують, що у школі необхідно приділяти більше уваги саме морально-релігійному вихованню, яке розвиває гуманність, чуйність, співчуття, любов та повагу до ближнього та почуття обов'язку перед рідною Батьківщиною.

У результаті проведеного дослідження встановлено взаємозв'язок педагогічних ідей і настанов О. Духновича та сучасних інноваційних освітніх пошуків, визначено такі *практико орієнтовані концептуальні положення* вченого:

- необхідність вивчення рідної мови як основи формування національної ментальності, усвідомлення національної самоідентифікації, плекання любові до краси рідного краю;

- ствердження важливості виховання молоді в дусі патріотизму, що має реалізовуватись через вивчення історії та географії рідного краю, народних звичаїв та традицій;

- проголошення значущості формування в дітей на моральному і діяльнісному рівнях глибокої християнської релігійності

Отже, незважаючи на усвідомлення педагогічною спільнотою значущості педагогічних ідей О. Духновича, відбувається досить повільне їх впровадження в освітні інституції Закарпатської і Львівської областей. Ця обставина свідчить про своєчасність та практичну значущість здійсненого дисертаційного дослідження. Результати соціологічного опитування вказують на необхідність таких напрямів впровадження педагогічної спадщини О. Духновича: **по-перше**, забезпечити творче використання наукових і практичних здобутків дидактики та виховних та виховних ідей педагога ХІХ століття в умовах сучасного реформування організації процесу навчання; а, **по-друге**, удосконалити зміст історії педагогіки в підготовці майбутніх вчителів на основі ґрунтовного ознайомлення з педагогічними надбаннями О. Духновича.

Подальшого розвитку набула характеристика духновичезнавства як педагогічного явища загальноукраїнського рівня завдяки виокремленню

низки педагогічних ідей вченого, які можуть слугувати професійним орієнтиром у процесі реформування освіти і виховання в Україні

Висновки до другого розділу

У розділі висвітлено та узагальнено науково-педагогічну спадщину О. Духновича, розкрито основні концептуальні положення, на яких ґрунтується педагогіка вченого, досліджено актуалізацію поглядів закарпатського педагога в українській педагогіці.

Встановлено, що О. Духнович, як і більшість західних і вітчизняних мислителів стояв на релігійно-ідеалістичних позиціях. Розкрито зміст і специфіку християнських і філософських засад педагогіки О. Духновича, його богословських поглядів, зазначено, що світогляд мислителя виріс із тисячолітньої, формованої християнством духовності українського народу і своєрідності його історичного буття, тому принцип гуманізму став стрижневим у всій його соціально-педагогічній діяльності.

Доведено, що педагогіка О. Духновича є цілісною педагогічною концепцією, що включає низку логічно пов'язаних між собою оригінальних педагогічних принципів та методичних прийомів, зорієнтованих на розроблення змістовного аспекту шкільної освіти. О. Духновичем сформовані й науково обґрунтовані засадничі принципи дидактики: природовідповідність навчання і виховання; принцип виховуючого характеру навчання; принцип диференційованого підходу до навчання; принцип наочності, доступності; принципи ненасилля; науковості навчання; емоційності навчання тощо. Одним із перших в Україні закарпатський педагог започаткував ідеї навчання, «зчасливлюючого» дитину.

З'ясовано, що особистісно-орієнтований підхід у поєднанні з принципом природовідповідності є важливим елементом педагогіки О. Духновича, яка містить всі основні структурні компоненти теорії

навчання. Цінним, зокрема, є сучасне розуміння науковцем процесу навчання, що ґрунтується на співпраці педагога та учня.

Схарактеризовано О. Духновича як противника авторитарної педагогіки, з'ясовано, що закарпатський педагог обстоював ідеї олюднення школи, формування взаємин, серцевиною яких є любов до дітей. На цей гуманістичний аспект доробку потрібно особливо звернути увагу, оскільки в сучасній виховній практиці, на жаль, продовжують існувати методи, які спираються на психологічний тиск та приниження гідності дитини.

У дисертаційній роботі знайшли відображення тогочасний ідеал педагога та важливі аспекти професійної етики й педагогічної майстерності вчителя у розумінні О. Духновича.

Установлено, що поряд з такими педагогами як Г. Сковорода, К. Ушинський, Г. Ващенко та ін., О. Духнович відзначається глибинністю підходу в пошуках виховного ідеалу та всебічністю у трактуванні виховних проблем у тогочасній дійсності.

На нашу думку, ієрархією цінностей виховної системи педагога утворюють універсальні християнські цінності (чесноти), які мають загальнолюдське значення, та національні вартості. Органічно поєднуючись між собою, вони складають сутнісне ядро виховної концепції О. Духновича.

У розділі висвітлено положення, на яких ґрунтується концепція виховання, її зміст, методи і принципи. Як один із засновників народної педагогіки О. Духнович надає великого значення тріаді в моральному вихованні – формуванню моральної свідомості, моральних почуттів та моральної поведінки. Підвалиною у розв'язанні вченим всіх педагогічних проблем була українська народна мудрість, здобутки етнопедагогіки.

Встановлено, що концепція виховання О. Духновича має виразну національну спрямованість. Виокремлено низку методів і засобів, які педагог радив використовувати у національному вихованні.

Сформульовано кінцеву мету виховання, яка у трактуванні закарпатського вченого відзначається універсальністю і досить виразною конкретизованістю, – виховання людини на славу Бога і на користь Батьківщині. Схарактеризовано О. Духновича як християнського мислителя та основоположника релігійно-педагогічного напрямку в педагогічній думці Закарпаття. Доведено, що сутнісним ядром його педагогіки і стрижневими напрямками в концепції національного виховання є морально-релігійне і патріотичне виховання. З'ясовано, що, концептуальні підходи О. Духновича до християнського і патріотичного виховання молоді для освітян мають нині особливу педагогічну вартість, оскільки на часі є посилення національного компоненту в освітньо-виховному процесі у школах незалежної України.

Виокремлено низку християнських чеснот, на які повинні орієнтуватися вчителі і наставники у формуванні виховного ідеалу, визначено принципи і духовні цілі, які лежать в основі його духовної педагогіки, найважливішим з-поміж яких є принцип любові до ближнього.

Студіювання сучасних вітчизняних концепцій навчання і виховання та їх порівняння з педагогічними ідеями О. Духновича, свідчить про те, що їм притаманні певні паралелі та спільні тенденції, які ґрунтуються на незмінній підставі української духовності-кордоцентризмі. Це може стати орієнтиром для адаптації найбільш цінних теоретичних та практичних напрацювань мислителя до потреб розвитку сучасної педагогічної науки й освітньої практики в Україні.

Окремі результати дослідження можуть бути застосовані на навчально-методичному рівні у розв'язанні сучасних проблем гуманізації української школи, реформуванні системи освіти на гуманістично-християнських і демократичних засадах.

Матеріали другого розділу відображено в наукових публікаціях: [492], [493], [495], [497], [498], [503], [504], [505], [506].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено цілісне дослідження педагогічної, дидактико-виховної концепції Олександра Духновича, що збагачує уявлення про історико-педагогічний процес, відкриває нові його грані, а також може добре прислужитися справі реалізації завдань культури, освіти, навчання і виховання.

Комплексний аналіз історико-педагогічних джерел уможливив розв'язання завдань дослідження і дійти таких висновків:

1. Педагогічно-наукова та громадська діяльність Олександра Духновича не була предметом дисертаційного дослідження в період сучасного розвитку Української освіти. З'ясовано, що процес осмислення його творчої спадщини здійснювався науковцями впродовж 2-ої пол. ХІХ – поч. ХХ ст. в межах 4-х етапів історіографічних студій. Установлено, що найбільш продуктивними є радянський (1945–1991) та сучасний (90-ті рр. ХХ ст – поч. ХХІ ст.) етапи, що характеризуються спробами наукового осягнення педагогічної персоналії Олександра Духновича.

2. Доведено, що соціокультурними чинниками формування світоглядних позицій та педагогічних поглядів педагога-просвітителя були: родинне виховання, історія і традиції рідного народу, богословська освіта, материнська мова, співпраця з однодумцями-галичанами, досвід учених-попередників (Я. Коменський, Г. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода та ін.), духовні надбання часів Київської Руси-України та невичерпне джерело мудрості, що міститься в Біблії. Виявлено суспільно-політичні, соціокультурні передумови формування педагогічних поглядів Олександра Духновича.

Описано життєвий шлях О. Духновича як видатного педагога. Обґрунтовано, що він поєднував у собі якості священнослужителя і науковця, носія церковних та світських засад. Як і духовні попередники (митрополит Іларіон, В. Мономах, П. Могила, Г. Сковорода, А. Бачинський) та його сучасники (Т. Шевченко, П. Юркевич та ін.),

О. Духнович стояв на релігійно-ідеалістичних позиціях і був типовим виразником релігійного духу українства.

3. Уточнено періодизацію і виокремлено два періоди освітньої діяльності О. Духновича. Перший період (1803–1843) – професійного самовизначення – період становлення як особистості з релігійним світоглядом, уподобаннями, творчими пошуками в галузі літератури, духовною освітою, першим досвідом педагогічної роботи: *перший етап* (1803–1827), *другий етап* (1828–1843). Другий період (1844–1865) – науково-педагогічного становлення й активної освітньої діяльності – був періодом «зрілості» і зростання авторитету вченого, часом його найпродуктивнішої публіцистичної, педагогічної і науково-педагогічної діяльності: *перший етап* (1844–1854), *другий етап* (1855–1865).

4. Розкрито основні теоретичні положення, на яких ґрунтується дидактико-виховна концепція Олександра Духновича, зокрема: загальні основи педагогіки (визначає її предмет, указує на мету та ідеали виховання), теорія виховання особистості (наголошує на завданні, принципах, методах, напрямках), структурні компоненти теорії навчання, роль учителя-вихователя (професійна етика, місія та обов'язки вчителів) і т. ін. О. Духнович зумів встановити взаємозалежність виховання, навчання, освіти та розвитку особистості. Здійснений аналіз засвідчує, що концептуальними засадами спадщини О. Духновича є здійснення духовно-морального виховання за допомогою засвоєння вихованцями загальнолюдських християнських і національних вартостей.

На основі докладного студіювання різножанрової творчості мислителя проаналізовано виховний складник педагогічної спадщини О. Духновича, зроблено узагальнювальні висновки, що вона ґрунтується на релігійності й патріотизмі та пронизана стратегічно гуманними, спрямованими на виховання цілісної, культурної, духовно-моральної особистості й засвоєння морально-ціннісного культурного досвіду західноєвропейських і українського народів.

Схарактеризовано О. Духновича як основоположника релігійно-педагогічного напрямку в педагогічній думці Закарпаття. Обґрунтовано тлумачення духовної педагогіки мислителя як теорії і практики виховання молоді, в основі якої – вчення Ісуса Христа, дух християнської любові, велич християнських істин та ідеалів. Виокремлено 9 принципів і духовних цілей, які покладено в її основу: принцип любові; христоцентричність; виконання заповідей Ісуса Христа; моральна відповідальність вихователя перед Богом за спрямування та межі виховного впливу; принцип ненасильства; принцип єдності педагогічних впливів з боку церкви, школи, родини; принцип особистісного підходу до виховання; антропологічний принцип (погляд на людину як образ і подобу Божу); вивчення духовної і культурної спадщини рідного краю. Означені принципи і завдання християнської педагогіки О. Духновича, на наш погляд, не втратили свою актуальність і педагогічну цінність на сучасному етапі відродження української нації та національної освіти.

У дисертації простежено взаємозв'язок педагогічних ідей О. Духновича та сучасних інноваційних освітніх пошуків, який зумовлений, на наш погляд, незмінністю праоснови української духовності-кордоцентризму. Ця важлива обставина створює сприятливе підґрунтя для творчого застосування кращих ідей та настанов ученого педагогами-новаторами в незалежній Україні.

5. Аналіз змісту наукового, публіцистичного та літературного доробку О. Духновича дає підстави стверджувати, що багато його педагогічних ідей, форм, методів організації культурно-освітньої діяльності залишаються актуальними і в сучасних умовах. Зокрема це стосується шкільного підручникотворення: наповнення змісту навчальної літератури матеріалами краєзнавчої тематики; формування в учнів основ громадянських, моральних та національних цінностей; реалізація в підручниках принципів народності, спорідненості (природовідповідності) й культуровідповідності – принципами, які мають позачасове значення і

можуть слугувати орієнтиром на сучасному етапі реформування освіти в Україні в розробці мети, завдань, форм і методів виховання моральної особистості. В умовах становлення незалежної України в навчально-виховному процесі закладів освіти можна творчо застосувати такі теоретичні здобутки й практичний доробок закарпатського вченого: гуманізація і гуманітаризація закладів освіти; посилення виховного характеру навчання; важливість національного й релігійного аспектів виховання молоді; підвищення ролі і статусу вчительських кадрів в освітньому і державотворчому процесах; уточнення критеріїв до особистості та етико-педагогічної позиції вчителя.

Установлено, що педагогічні ідеї О. Духновича співзвучні з концептуальними засадами сучасного національного виховання молоді. Студіювання багатой творчої спадщини О. Духновича переконує в тому, що освітній процес в українській школі має будуватися на основі етноісторичних традицій та органічного зв'язку між національно-патріотичним і релігійним вихованням учнів та молоді.

Здійснене дослідження не вичерпує всіх аспектів багатогранної проблеми. Науково-педагогічні праці Олександра Духновича – пам'ятка усього XIX ст. й далі вимагають особливого прочитання, нового осмислення та творчого засвоєння. Перспективним напрямом подальших студій вважаємо створення узагальнювальної праці з історії християнської педагогіки на Закарпатті в XVIII–XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алмашій М. Мадярська революція «благословила» Духновича на національний подвиг. *Карпат. євроміст*. 2003. 15 лют. С. 2.
2. Алмашій М. О. Духнович – патріарх народної освіти на Закарпатті : до 190-річчя від дня народж. О. В. Духновича. *Календар «Просвіти» на 1993 рік*. Ужгород : Патент, 1993. С. 86–90.
3. Алмашій М. О. Духнович про освіту дорослих. *Освіта Закарпаття*. 2005. № 1. С. 44–45.
4. Амонашвили Ш. Психологические основы педагогики сотрудничества : кн. для учителя. Киев : Освіта, 1991. 110 с.
5. Аненкова І., Байдан М., Горчакова О., Руссол В. Педагогіка: модульний курс. : навч. посібник. Львів : Новий світ – 2000, 2014. 567 с.
6. Антология мировой философии. Сочинения. В 4-х т. Москва : Наука, 1970. Т. 3. 776 с.
7. Антология педагогической мысли Украинской ССР / сост. Н. Калениченко. М. : Педагогика, 1988. 640 с.
8. Аристов Ф. Карпато-русские писатели : Александр Васильевич Духнович : По поводу 125-летия со дня рождения писателя-народолюбца и 5-летия существования О-ва его имени в Под. Руси. 3-е изд., доп. Ужгород : 1929. 24 с.
9. Бабота Л. Розвиток закарпатоукраїнської прози другої половини ХІХ століття : автореф. ... дис. канд. філ. наук. Пряшів. 1985. 30 с.
10. Баїк Л., Б. Мітюров. Стан народної освіти, школи і педагогічної думки на західноукраїнських землях в період панування Австро-Угорської монархії. Дрогобич: Дрогобицький державний педагогічний інститут ім. І. Я. Франка, 1965. 57 с.
11. Балега Ю. Література Закарпаття двадцятих-тридцятих років ХХ століття. Київ, 1962. 246 с.

12. Балега Ю. Сини свого народу. Традиції О. Духновича в творчості Василя Гренджі-Донського. *Ужгородський університет*. Ужгород, 1990. 1 вересня. Ч.19–20. С. 3.
13. Баран О. Нариси історії Пряшівщини. Накладом Української Вільної Академії Наук. Вінніпег, Канада, 1990. 149 с.
14. Бача Ю. «...А на батька пам'ятайте...». Про життєвий і творчий шлях Олександра Духновича. *Твори (передмова)*. Ужгород : Карпати, 1993. С. 5–16.
15. Бача Ю. До питання мови Олександра Духновича. *Олександр Духнович і наша сучасність: міжнар. наукова конф., присвячена 200-літтю від дня народження О. Духновича*. Пряшів, 20–21 червня, 2003 / Упорядник М. Мушинка. Пряшів, 2003. С. 6–8.
16. Бача Ю. Літературний рух на Закарпатті середини ХІХ ст. Братіслава : Словац. пед. вид. Відділ укр. літ в Пряшеві, 1961. 273 с.
17. Бача Ю. Невідомий Олександр Духнович. Шлях Олександра Духновича. Ужгород : ЮВТФ «Срібна Земля», 1993. Ч.4. С. 3–24. (Серія «До джерел»).
18. Бенца О. І. Проблеми громадянського виховання учнівської молоді в спадщині діячів освіти Закарпаття (1919–1939 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Дрогобич, 2004. 248 с.
19. Бескидь Н. А. В. Духновичь и его поэзия. Ужгородь : Типографія школьної помощи, 1930. Випуск 74. 56 с.
20. Бех І. Виховання особистості: Сходження до духовності. К. : Либідь, 2006. 272 с.
21. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Завіту : із мови давньоєврейської та грецької на укр. наново перекладена. К. : Біблійного товариства, 1993. 960 с.+ (Новий Заповіт) 296 с.
22. Біленький Г. (Стрипський Г.) Старша руська письменность на Угорщинѣ. Унгварь. 1907. 16 с.

23. Бірчак В. Літературні стремління Підкарпатської Русі. 2-ге доп. видання. Ужгород : Друкарня «Школьної допомоги», 1937. Число 45. С. 89–196.
24. Бондар А. О. Духнович і розвиток народної школи на Закарпатті. *Олександр Духнович. Зб. матеріалів наук. конф., присвяченої сторіччю з дня смерті (1865–1965)*. Пряшів, 1965. С. 224–236.
25. Бондар А., Чума А. Українська школа на Закарпатті та Східній Словаччині: історичний нарис. Пряшів, 1967. Ч. 1. 116 с.
26. Бондар В. Теорія і технологія управління процесом навчання в школі. К. : Школяр, 2000. 191 с.
27. Борисов И. К. Писатель-просветитель Закарпатья середины XIX ст. Александр Духнович : автореф. диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Львовский гос. университет имени И. Франко. Ужгород, 1953. 16 с.
28. Будақ В. Патріотичне виховання молоді крізь призму ідей В. Сухомлинського. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О Сухомлинського. Серія : Педагогічні науки, 2018. Вип. 3 (1). С. 27–31.
29. Будақ В. Система ціннісних орієнтирів сучасної студентської молоді. Педагогічна і психологічна науки в Україні : зб.наук.праць : в 5 т. Т.1: Загальна педагогіка та філософія освіти. К. : Педагогічна думка, 2012. С. 233–244.
30. Будақ В. Якість педагогічної освіти – майбутнє України. Технології неперервної освіти: проблеми, досвід, перспективи розвитку: збірник статей до традиційної IV Всеукраїнської науково-практичної конференції. Миколаїв, 2002. С. 3–6.
31. Бунганич П. Мовний різновид віршованої творчості О. Духновича та сучасні йому засоби мовного спілкування *Олександр Духнович. Зб. матеріалів наук. конф., присвяченої сторіччю з дня смерті (1865–1965)*. Пряшів, 1965. С. 170–183.

32. Бурлачук Л., Морозов С. Словарь-справочник по психологической диагностике. К. : Наук. думка, 1989. 200 с.
33. В мире мудрых мыслей / Сост. А. Давтян. СПб. : Издательский дом «Нева», 2004. 608 с.
34. Ваколя З. Питання морального виховання дітей та молоді на сторінках педагогічної періодики Закарпаття (1919–1939 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ. 216 с.
35. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Кн. 1 (1918–1938). Вид. 2-ге. Пряшів, 1990. 344 с.
36. Васянович Г. Самобутня українська мова – духовна основа буття нації. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. №2. 2013. С. 9–27.
37. Ващенко Г. Твори : у 5 т. Т. 1. Виховний ідеал : підручник для педагогів, виховників, молоді та батьків. 3-е вид. Полтава : Полтавський вісник, 1994. 191 с.
38. Вегеш М. Історія і політика : в 4-х томах. Т. 1. Сторінки історії України. Ужгород : Вид. УжНУ, 2005. 400 с.
39. Вегеш М. Історія і політика : в 4-х томах. Т. 2. Історія Карпатської України. Августин Волошин – президент Карпатської України. Будівничі Карпатської України. Ужгород : Вид. УжНУ, 2005. 552 с.
40. Вегеш М. Історія і політика : в 4-х томах. Т. 3. Історична наука в Ужгородському університеті. Володимир Грабовецький – історик України. Ужгород : Вид. УжНУ, 2005. 439 с.
41. Вегеш М. Олександр Духнович в публіцистиці В. Гренджі-Донського. *Історія і політика в чотирьох томах*. Ужгород : Вид. УжНУ, 2005. Т II. С. 516–517.
42. Вишневський І. Становление и развитие реализма в творчестве закарпатских писателей: автореф. дис...канд. фил. наук. Львов, 1963. 20 с.

43. Вишневський І. Традиції та сучасність. Львів : Кн.-журн. вид-во, 1963. 240 с.
44. Вишневський О. Сучасне українське виховання : педагогічні нариси. Львів, 1996. 238 с.
45. Вишневський О. Теоретичні основи української педагогіки. Дрогобич : Коло, 2003. 528 с.
46. Водовозов Н. Закарпатская литература в борьбе за воссоединение Закарпатья с Россией. *Ученые записки Московского городского педагогического института им А. Потемкина*. 1995. Т. 48. Вып. 5. С. 357–361.
47. Водовозов Н. Русские писатели в Чехословакии. *Ученые записки МГПИ им. Ленина*. М., 1962. С. 186–212.
48. Возняк М. Письменство К. Русі. *Русин*. 1923. №180. С. 1.
49. Возняк М. Студії над галицько-українськими граматами ХІХ в. *Записки товариства імені Шевченка : вид-во, присвяч. науці і письменству укр.-рус. народу*. Львів : Накладом Т-ва імені Шевченка. Т. 89. Кн. 3. LXXXIX. Р. ХVІІІ. Грамматика языка славено-рускаго. Юже сочини Івань Могѣлнѣцки...Совѣтник Консисторскій й народнихъ оучилищъ надзиратель, за изволенемъ правител'ствующихъ. 1909. С. 122–143; Т. 90. Кн. 4. Р. ХVІІІ. 1909. С. 33–52.
50. Волошин А. А. Духнович як педагог. *Подкарпатська Русь*, 1928. Ч. 4. Квітень. С. 65–67.
51. Волошин А. Памяти Александра Духновича. Ужгородь : Книгопечатня «Викторія», 1923. Число 32. 30 с.
52. Волошин А. Педагогічна методологія. Методологія навчання: для вчителів та вчительських семінарій. Прага : Українське видавництво «Пробоем», 1943. Кн. 1. 204 с.
53. Выготський Л. Игра и ее роль в психическом развитии ребенка. *Психология развития ребенка*. М. : Изд-во Смысл, Изд-во Эксмо, 2004. С. 200–223.

54. Гаджега Ю. Історія Ужгородської Богословської семінарії в її головних чертах. Ужгород, 1928. 64 с.
55. Гегель Г. Роботи різних лет. Сочинення в 2-х томах. Т. 1. Москва : Ін-т філософії АН СРСР, Мисль, 1970. 668 с.
56. Генік Л. Релігійно-моральне виховання в навчальних закладах Східної Галичини (кінець ХІХ – поч. ХХ ст. Івано-Франківськ : Плай, 2000. 270 с.
57. Гладуш В., Лисенко Г. Педагогіка вищої школи : теорія, перактика, всторія. Навч. посібник. Д., 2014. 416 с.
58. Головчук С. Проблема виховання патріота-державника у педагогічній спадщині Григорія Ваценка (1878–1967) : автореф. дис... канд. пед. наук : Київ, 2012. 22 с.
59. Гомоннай В. Антологія педагогічної думки Закарпаття (ХІХ–ХХ ст.). Закарпатське відділення педтовариства України. Ужгород : Закарпаття, 1992. 298 с.
60. Гомоннай В. Народна освіта Радянського Закарпаття. К. Ужгород: Радянська школа, 1988. 68 с.
61. Гомоннай В. Педагогічна освіта на Закарпатті. Ужгород : Гражда, 2003. 111 с.
62. Гонський В. Патріотизм як основа сучасного виховання та ідеології держави. *Рідна школа*. 2011. № 2. С. 4–9.
63. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ, 1997. 375 с.
64. Горбатюк Н. Народність як принцип виховання у педагогічній науці другої пол. ХІХ–ХХ ст. : авторф. дис... канд. пед. наук : Кіровоград, 2009. 20 с.
65. Горохолінська І. Ідейно-методологічні особливості концепції релігії і. Канта. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2011. № 2. С. 149–155.
66. Гренджа-Донський В. Велика буря – з нічого. *Українське слово*. Ужгород, 1937. Ч. 41. 11 листопада. С. 1.

67. Гренджа-Донський В. Дальший розвиток української літератури в ЧСР. Твори В. Гренджа-Донського. Вашингтон : Видання Карпат. Союзу, 1988. Т. X. 518 с.

68. Гренджа-Донський В. Як я зачав писати. Твори В. Гренджа-Донського. Вашингтон : Видання Карпат. Союзу, 1989. Т. IX. 502 с.

69. Грінченко Б. Д. Якої нам треба школи. *Зібрання творів. Педагогічна спадщина* : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. Кн. 2. С. 86–99.

70. Гупан М. Підручники суспільствознавчого циклу : засади, структура. Нариси з історії розвитку диференційованого підходу до організації навчання в українській школі (кінець 30–80-ті рр. XX ст.) : посібник / О. Сухомлинська, Н. Дічек та ін. К. : Педагогічна думка, 2017. 768 с.

71. ДАЗО (Державний архів Закарпатської області, м. Берегово). Ф. 4. Наджупан Ужанской жупы, г. Ужгород. 1443–1919 гг. Оп. 12. Ед. хр. 9. Распоряжение Ужгородского военного коменданта городскому представительству о рисковании войск, 2 л.

72. ДАЗО. Ф. 4. Наджупан Ужанской жупы, г. Ужгород. 1443–1919 гг. Оп. 12. Ед. хр. 122. Заявление юрисконсульта казенных имений в г. Унгвар председателю Ужанского жупного суда о списке лиц, осужденных австрийскими судами с конфискацией имущества за участие в революции 1848–1949 гг. 14 ноября 1851 – 19 декабря 1851 гг., 3 л.

73. ДАЗО. Ф. 4. Наджупан Ужанской жупы, г. Ужгород. 1443–1919 гг. Оп. 12. Ед. хр. 479. Указание президии Верховного суда в г. Єперьєги Ужанскому жупному суду о плохой работе переводчиков русинського языка. 26 апреля – 2 февраля 1857 гг., 5 л.

74. ДАЗО. Ф. 4. Наджупан Ужанской жупы, г. Ужгород. 1443–1919 гг. Оп. 12. Ед. хр. 740. Сообщение венгерского королевского наместничества в г. Буда наджупану Ужанской жупы о разрешении венским правительством преподавания украинского языка и ряд

предметов на украинском языке в Унгварской гимназии. 21 октября 1862 г., 2 л.

75. ДАЗО. Ф. 4. Наджупан Ужанской жупы, г. Ужгород. 1443–1919 гг. Оп. 12. Ед. хр. 766. Распорожение венгерского королевского наместничества в г. Буда о наблюдении за переодической печатью об усилении цензуры. 8 сентября 1863 г., 2 л.

76. ДАЗО. Ф. 4. Наджупан Ужанской жупы, г. Ужгород. 1443–1919 гг. Оп. 13. Спр. 859. Декларація Франца Йосифа австрійського кайзера до народів імперії про прийняття угорської конституції і відкриття угорського парламенту у квітні, 1861 р., 7 арк.

77. ДАЗО. Ф. 4. Наджупан Ужанской жупы, г. Ужгород. 1443–1919 гг. Оп. 15. Ед. хр. 1615. Доклады инспектора русских народных школ в Ужгороде главному королевскому инспектору в Кошице о состоянии народных школ в Бережской и Ужанской жупе. 17 августа 1830 – 21 декабря 1831 гг., 46 л.

78. ДАЗО. Ф. 4. Наджупан Ужанской жупы, г. Ужгород. 1443–1919 гг. Оп. 15. Ед. хр. 1726. Переписка школьного инспектора русских церковных школ в г. Ужгороде с главным королевским школьным инспектором о работе школ. 27.4.1833 – 8.5.1833 гг., 3 л.

79. ДАЗО. Ф. 7 Поджупан Ужанской жупы, г. Ужгород 1854–1919 гг. Оп. 6. Ед. хр. 5. Обращение жупных городских управлений Венгрии к венгерскому парламенту о пересмотре основного законодательства, об урегулировании национального вопроса, упорядочении жуп, о судебной компетенции, о запрещении подпольных еврейских школ и др. Национальным, политическим, административным, религиозным и культурным вопросам. 24 ноября 1867 – 26 декабря 1870 гг., 201 л.

80. ДАЗО. Ф. 7 Поджупан Ужанской жупы, г. Ужгород 1854–1919 гг. Оп. 313. Спр. 77. Статут товариства «Св. Василя Великого» і переписка про діяльність товариства. 5. II. 1881 – 9. V. 1882 pp., 21 арк.

81. ДАЗО. Ф. 10 Наджупан Бережанской жупы, г. Берегово. 1342–1919 гг. Оп. 3. Ед. хр. 1. Распоряжения придворной канцелярии в г. Вена и жупана о немедленном представлении сведений о появившейся в продаже на территории жупы, антиавстрийской революционной брошюры. 29 мая – 9 июня 1834 г., 5 л.

82. ДАЗО. Ф. 10 Наджупан Бережанской жупы, г. Берегово. 1342–1919 гг. Оп. 3. Ед. хр. 185. Распоряжение Венгерского, королевского намесничества в г. Пожопь о запрещении надания газеты Кошута Лайоша и протест Кошута против этого распоряжения. 4 июня 1836 г., 2 л.

83. ДАЗО. Ф. 10 Наджупан Бережанской жупы, г. Берегово. 1342–1919 гг. Оп. 3. Ед. хр. 246. Переписка с жупными ведомствами Венгрии об (урегулировании) утверждении учебной программы королевской гимназии в г. Унгвар. 20 июня – 30 октября 1836 г., 10 л.

84. ДАЗО. Ф. 10 Наджупан Бережанской жупы, г. Берегово. 1342–1919 гг. Оп. 3. Ед. хр. 500. Отчеты окружных начальников Тигатского и Косинского округов жупы о работе начальных церковных школ. 11 января – 28 августа 1839 г., 54 л.

85. ДАЗО. Ф. 10 Наджупан Бережанской жупы, г. Берегово. 1342–1919 гг. Оп. 3. Ед. хр. 639. Сообщение жупного ведомства Пешт-Пилиш-Шолм об организации высшего духовного протестанского училища. 13 ноября 1841 г., 6 л.

86. ДАЗО. Ф. 10 Наджупан Бережанской жупы, г. Берегово. 1342–1919 гг. Оп. 3. Ед. хр. 661. Переписка с Высшим жупным ведомством о популяризации венгерского языка. 2 мая – 26 июля 1842 г., 5 л.

87. ДАЗО. Ф. 10 Наджупан Бережанской жупы, г. Берегово. 1342–1919 гг. Оп. 3. Ед. хр. 664. Жалобы жителей жупы на чиновников за жесткое обращение. 4 марта – 6 октября 1842 г., 20 л.

88. ДАЗО. Ф. 10 Наджупан Бережанской жупы, г. Берегово. 1342–1919 гг. Оп. 3. Ед. хр. 848. Ведомость протестанского священника в г. Берегзас об учете детей школьного возраста протестанского

веросповідання в селах жупп об учете посещаемости школ. 14 мая 1844 г., 4 л.

89. ДАЗО. Ф. 10 Наджупан Бережанской жупы, г. Берегово. 1342–1919 гг. Оп. 3. Ед. хр. 967. Распоряжение Венгерского королевского наместничества в г. Буда об организации школ для детей старше 12 лет. 18 мая – 20 сентября 1846 гг., 9 л.

90. ДАЗО. Ф. 10 Наджупан Бережанской жупы, г. Берегово. 1342–1919 гг. Оп. 3. Ед. хр. 1025. Сообщение председателя академии Юрмени Ференца об организации первой венгерской художественной академии. 10 октября 1847 г., 3 л.

91. ДАЗО. Ф. 10 Наджупан Бережанской жупы, г. Берегово. 1342–1919 гг. Оп. 4. Ед. хр. 1363. Переписка с министерством культуры и юстиции Венгрии, поджупаном просвещения об основании русско-венгерского гимназии в г. Мункач о сдаче экзаменов адвокатами и по другим вопросам образования. 6 января – 16 ноября 1868 г., 51 л.

92. ДАЗО. Ф. 10 Наджупан Бережанской жупы, г. Берегово. 1342–1919 гг. Оп. 10. Ед. хр. 579. Прошении священника Поповича Андраша о поддержке наджупана в распространении изданного им библии и учебника на русском языке. 11 января 1863 г., 3 л.

93. ДАЗО. Ф. 28 Реферат освіти Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1119–1938 рр. Оп. 2. Спр. 24. Відношення Міністерства освіти до Крайового жандармського командування про наслідки обговорення його проекту створення літературної мови для Закарпаття; проект положення Шкільного відділу про внутрішній розпорядок. 15 ноября 1919 – 16 февраля 1921 рр., 4 арк.

94. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 1. Ед. хр. 3. Переписка с Земским Урядом, Губернатором

Подкарпатской Руси по вопросу деятельности общества имени А. В. Духновича. 17 января 1922 – 5 сентября 1933 гг., 158 л.

95. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 1. Ед. хр. 4. Протоколы и резолюции собраний общества имени А. В. Духновича. Переписка с Земским урядом и обществом «Школьная помощь» по вопросу деятельности общества имени А. В. Духновича. 22 февраля – 22 января 1931 гг., 132 л.

96. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 1. Ед. хр. 5. Протокол общего собрания с решением по организации Русского Народного Архива при обществе имени А. В. Духновича. 25 февраля 1922 – 15 апреля 1927 гг., 3 л.

97. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 1. Ед. хр. 7. Письменные работы учительской способности для русских народных школ Подкарпатской Руси. 24 июля – 25 февраля 1929 гг., 143 л.

98. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 1. Ед. хр. 8. Краткая историческая справка о возникновении общества имени А. В. Духновича. Переписка с Министерством Внутр. Дел по вопросу деятельности общества имени А. В. Духновича. 17 февраля 1923 – 10 июня 1940 гг., 229 л.

99. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-

Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 1. Ед. хр. 9. Переписка с Представителем чехословацкого сената, Учительским обществом Подкарпатской Руси по языковому вопросу на Подкарпатской Руси. 13 декабря 1923 – 17 марта 1933 гг., 248 л.

100. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 1. Ед. хр. 12. Отчеты Русских народных читален имени А. В. Духновича списки граждан, подававших заявление и уходе из членов общества. 18 февраля 1924 – 9 февраля 1940 гг., 255 л.

101. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 1. Ед. хр. 13. Переписки с обществом «Школьная помощь», гражданской управой и другими об оказании финансовой помощи эмигрантам, отчет о деятельности Русской народной библиотеки за 1932 г. 25 февраля 1924 – 5 сентября 1935 гг., 181 л.

102. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 1. Ед. хр. 18. Переписка с Земским урядом, полицейской дирекцией и другими о постройке памятника писателю А. В. Духновичу в Севлюше. 12 мая 1925 – 13 мая 1930 гг., 49 л.

103. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 1. Ед. хр. 22. Переписка с министерством Народного Просвещения, Губернатором Подкарпатской Руси по вопросу деятельности общества «Русских женщин». 1 декабря 1925 – 21 января 1935 гг., 8 л.

104. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 1. Ед. хр. 24. Переписка с правительством Чехословацкой Республики «Подкарпатской Руси» о постройке Русского Народного Дома в Ужгороде. 13 апреля 1926 – 23 мая 1938 гг., 33 л.

105. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 1. Ед. хр. 27. Письменные работы учительской способности для русских народных школ Подкарпатской Руси. 27 февраля 1928 – 16 февраля 1933 гг., 175 л.

106. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 1. Ед. хр. 30. Протоколы, отчеты, программы собраний Подкарпатского Народопросветительного союза в Ужгороде и другие. 21 февраля 1929 – 26 августа 1930 гг., 97 л.

107. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 1. Ед. хр. 31. Протоколы, отчеты, приказы общества «Русских Скаутов» имени А. В. Духновича. Переписка с Вице-Президентом Чехословацкого сената и другими о деятельности общества «Русских Скаутов». 16 июня 1929 – 10 июня 1940 гг., 72 л.

108. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 1. Ед. хр. 40. Списки адресов Русских народных читален им. А. Духновича. 26 сентября 1932 гг., 10 л.

109. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 1. Ед. хр. 36. Протоколы и резолюции общих собраний, пятилетние и годовые планы работы общества имени А. В. Духновича. 24 января 1931 – 11 сентября 1938, 168 л.

110. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 1. Ед. хр. 37. Переписка с Министерством Народного Просвещения, Земским Урядом об оказании помощи в проведении культурно-просветительной работы общества имени А. В. Духновича. 26 января 1931 – 2 января 1933 гг., 190 л.

111. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 2. Ед. хр. 5. Обращение общества им. Духновича и Учительского общества к Министерству просвещения с просьбой о введении в школах обучени на русском языке. 28 декабря 1937 г., б/л.

112. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 2. Ед. хр. 13. Протоколы собраний общества «Русская читальня» о передаче читален обществу им. Духновича, сообщение граждансого управления об утверждении. 5 июля 1925 – 22 сентября 1925 гг., 6 л.

113. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 2. Ед. хр. 66. Меморандум руссофильских обществ на Закарпатье, и в

Словакии о введении в школах обучения на русском языке. Октябрь 1935 г., 4 л.

114. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 3. Ед. хр. 3а. Устав русского культурно-просветительского общества им. Духновича в Ужгороде. 1923 г., 36 л.

115. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 3. Ед. хр. 8. Протокол организационного собрания отделения общества им. Духновича в Мукачеве от 1 апреля 1924 г. (Копия), 3 л.

116. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 3. Ед. хр. 15. Учебный план курсов для учителей при школьном отделе Гражданского управления. 23 апреля 1924 г., 1 л.

117. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 3. Ед. хр. 35. Сообщения правления Союзу русских женщин и окружным секретарям общества о предстоящих концертах памяти А. Духновича. 20 марта – 25 ноября 1925 гг., 12 л.

118. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 3. Ед. хр. 85. Заявление центральной рус. народной рады правительству и воззвание к населению о предоставлении автономии Закарпатья. 1927 г., 3 л.

119. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 3. Ед. хр. 93. Анкеты сельских читален. 1928 г., 68 л.

120. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 3. Ед. хр. 105. Переписка с окружным просветительным комитетом в Михайловцах и комитетом по сооружению памятника А. Н. Добрянскому о проведении торжества открытия памятника; письмо епископу мукачевскому с выражением благодарности за отслужение панахиды в день 125-летия со дня рождения А. Духновича; письмо от студенческого общества «Возрождение» с просьбой выслать портрет А. Духновича к юбилею. 22 марта – 17 ноября 1928 гг., 8 л.

121. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 3. Ед. хр. 114. Протоколы организационных собраний сельских читален. 1929 г., 12 л.

122. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 3. Ед. хр. 118. Переписка с секретарем клуба в Бикгомтоне о присылке портретов Духновича, Е. Фенцика и книг. 21 июля – 18 сентября 1929 гг., 2 л.

123. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 3. Ед. хр. 131. Переписка с московским профессором Аристовым о печатании его работ. 8 октября 1929 – 22 мая 1930 гг. , 13 л.

124. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 3. Ед. хр. 138. Письма к министру просвещения с просьбой об утверждении грамматики под ред. Е. Сабова. 1929 г., 6 л.

125. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 3. Ед. хр. 161. Пепериска с членами общества о деятельности читален об установлении бюста Духновича в Рахове. Письмо депутата Щерецкого его выступ в клубе депутатов. 28 февраля 1930 – 16 февраля 1931, 31 л.

126. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 3. Ед. хр. 181. Письмо Ю. Яворского об условиях редактирования им сочинений А. Духновича и Е. Фенцика. 11 октября – 13 октября 1930 гг., 4 л.

127. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 3. Ед. хр. 187. Список книг библиотеки общества в Ужгороде. 1930 – 1933 гг., 93 л.

128. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 3. Ед. хр. 190. Сообщение епископа Мукачевского о назначении молебни в день 80-летия президента Масарика, объявления о праздновании в Мукачеве и в с. Жденово : речь С. Фенцика на закладе памятника Духновичу в Пряшеве во время юбилейных торжеств в честь Масарика. 3 марта – 4 сентября 1930 гг., 12 л.

129. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 3. Ед. хр. 219. Переписка со скульптором Еленой Мондич об оплате за бюст Духновича для Народного Дома в с Колочава и с Н. Мендичем местонахождении бюста Жатковича в Праге. 20 января – 18 ноября 1931 гг., 7 л.

130. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 3. Ед. хр. 239. Протокол совещания комитета по устройству дня русской культуры в Хусте, инструктивное письмо правления комитету и переписка со скульптором Еленой Мондич о сооружению памятника Духновичу. 3 февраля – 31 декабря 1932 гг., 33 л.

131. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 3. Ед. хр. 336. Письма заместителю председателя сената и министру просвещения с просьбой о поддержке меморандума о допуске в школы русских учебников. 24 января 1936 – 25 января 1936 гг., 2 л.

132. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 3. Ед. хр. 350. Требования комитета по введению русских учебников в школы. 12 июня – 6 декабря 1937 гг., 4 л.

133. ДАЗО. Ф. 50 Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Правление «Культурно-Просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород). 1919–1943 гг. Оп. 3. Ед. хр. 356. Устав общества им. А. В. Духновича. 5 февраля – 9 сентября 1940 гг., 26 л.

134. ДАЗО. Ф. 61 Архів п'яти коронних міст Закарпаття (колекція). 1453–1910 рр. Оп. 118. Спр. 1927. Звернення жупана Мараморощини Соплонці Жигмонда про встановлення контролю за українцями і румунами, учасниками революції 1848–1849 рр. 18 грудня 1849 р., 1 арк.

135. ДАЗО. Ф. 64 Мукачевський чернечий монастир отцов Василян, г. Мукачево. 1360–1939 рр. Оп. 3. Ед. хр. 8. Циркуляри мукачевського єпископа по школьським вопросам. 1861 г., 6 л.

136. ДАЗО. Ф. 64 Мукачевський чернечий монастир отцов Василян, г. Мукачево. 1360–1939 рр. Оп. 3. Ед. хр. 10. Распоряжение Венгерского королевского наместничества в г. Буда мукачевскому епископу о соблюдении правил религиозного воспитания учащихся. 1861 г., 3 л.

137. ДАЗО. Ф. 64 Мукачевський чернечий монастир отцов Василян, г. Мукачево. 1360–1939 рр. Оп. 3. Ед. хр. 121. Записи монахов по педагогике. 1868 г., 40 л.

138. ДАЗО. Ф. 64 Мукачевський чернечий монастир отцов Василян, г. Мукачево. 1360–1939 рр. Оп. 5. Ед. хр. 320. Письма писателя Якова Головацкого и Сушкевича з г. Львова настоятелю мукачевського монастиря А. Кралицкому о подании книг. 10.VII.1865 г., 14 л.

139. ДАЗО. Ф. 72. Филиал Культурно-Просветительного общества «Просвита» в Мукачево. 1920–1939 рр. Оп. 1. Ед. хр. 6. Переписка с президентом учительского общества, главным отделом союза украинок по вопросу культурно-просветительной работы «Просвита». 21 июля 1931 – 1 августа 1935 гг., 24 л.

140. ДАЗО. Ф. 72. Филиал Культурно-Просветительного общества «Просвита» в Мукачево. 1920–1939 рр. Оп. 1. Ед. хр. 11. Список книг общества «Просвита». 6 апреля 1932 г., 2 л.

141. ДАЗО. Ф. 72. Филиал Культурно-Просветительного общества «Просвита» в Мукачево. 1920–1939 рр. Оп. 1. Ед. хр. 17. Рукописи статей : «Борьба народа Галиции за свое освобождение в первой мировой

империалистической войне 1942 г.» «Украинская хозяйственная Академия» ее значение, потребность и ее сохранение» (б/д), 6 л.

142. ДАЗО. Ф. 72. Филиал Культурно-Просветительного общества «Просвита» в Мукачево. 1920–1939 рр. Оп. 2. Спр. 2. Оголошення про відзначення 120-річчя з дня народження О. Духновича, Шевченківських днів; 40-річчя театральної діяльності М. К. Садовського і інші свята. 2 грудня 1920 – 9 червня 1929 рр., 22 арк.

143. ДАЗО. Ф. 72. Филиал Культурно-Просветительного общества «Просвита» в Мукачево. 1920–1939 рр. Оп. 2. Спр. 6. Меморандум студентського товариства «соціальний Союз подкарпатських русинів» про запровадження української мови в школах на Закарпатті. 9 грудня 1921 р., 4 арк.

144. ДАЗО. Ф. 72. Филиал Культурно-Просветительного общества «Просвита» в Мукачево. 1920–1939 рр. Оп. 2. Спр. 17. Лист читальні с. Великий Бичків з проханням провести збірку коштів на побудову читальні; програма вечора святкування ювілею Духновича. 28 квітня – 1 грудня 1928 р., 2 арк.

145. ДАЗО. Ф. 72. Филиал Культурно-Просветительного общества «Просвита» в Мукачево. 1920–1939 рр. Оп. 3. Спр. 1. Листування з сільськими читальнями товариства «Просвіта», мукачівським окружним урядом та іншими про організацію і проведення з'їзду представників читалень «Просвіти». Програма з'їзду. Поздоровчі телеграми з'їзду. 1933–1934. 3 арк.

146. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 1. Ед. хр. 1163. Распоряжения епархиального правительства священникам об исправление ошибочных мест в учебнике «Первая русская читанка». 7.IX.1866 – 17.IX.1866 гг., 4 л.

147. ДАЗО. Ф. 113 Королевский школьный инспекторат Ужанской жупи г. Ужгород. 1868–1919 гг. Оп. 1. Ед. хр. 1. Переписка с Министерством культов и образования Венгерского королевства

окружными начальниками и жупного представителями об установлении и обеспечении выплаты заработной платы учителям 1868 г., 21 л.

148. ДАЗО. Ф. 113 Королевский школьный инспекторат Ужанской жупи г. Ужгород. 1868–1919 гг. Оп. 2. Ед. хр. 13. Переписка с Министерством культов и образования Венгерского королевства и школьной помощи о деятельности школ (организация обучения, об выделении школьных принадлежностей, запрещенных учебников и о других вопросах деятельности школ). 1874–1877 гг., 19 л.

149. ДАЗО. Ф. 113 Королевский школьный инспекторат Ужанской жупи г. Ужгород. 1868–1919 гг. Оп. 2. Ед. хр. 19. Переписка с министерством культов и просвещения Венгерского Королевства и школьной помощи о деятельности школ. 1878–1879 гг. 26 л.

150. ДАЗО. Ф. 113 Королевский школьный инспекторат Ужанской жупи г. Ужгород. 1868–1919 гг. Оп. 2. Ед. хр. 23. Циркуляры Мукачевской греко-католической епархии (1881–1883), 22 л.

151. ДАЗО. Ф. 113 Королевский школьный инспекторат Ужанской жупи г. Ужгород. 1868–1919 гг. Оп. 2. Ед. хр. 52. Закон об упорядочении зарплаты 452 учителей и циркуляр и распоряжение Министерства просвещения Венгерского королевства о его исполнении 1894 р., 36 л.

152. ДАЗО. Ф. 113 Королевский школьный инспекторат Ужанской жупи г. Ужгород. 1868–1919 гг. Оп. 2. Ед. хр. 67. Статистические ведомости о состоянии школ, количестве учителей и учащихся Ужанской жупы за 1896–1897 гг. (за документами 1895–1896), 19 л.

153. ДАЗО. Ф. 113 Королевский школьный инспекторат Ужанской жупи г. Ужгород. 1868–1919 гг. Оп. 3. Ед. хр. 53. Статистическая ведомость о количестве учителей, работающих в сельских, церковных и частных школах Ужанской жупы в 1901–1902, 2 л.

154. ДАЗО. Ф. 113 Королевский школьный инспекторат Ужанской жупи г. Ужгород. 1868–1919 гг. Оп. 4. Ед. хр. 147. Переписка с Министерством культов и просвещения Венгрии, административной

комиссией Ужанской жупы и попечительствами школ об утверждении учебных планов, расписании уроков, о посещаемости учениками школ и др. (1914–1919), 138 л.

155. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 1. Ед. хр. 2282. Грамоты римского папы Клементя XIV о назначении Андрея Бачинского мукачевского епископа. 18 л.

156. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 1. Ед. хр. 2284. Декрет австрийской императрицы о назначении Андрея Бачинского мукачевского епископа. 1 л.

157. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 8. Ед. хр. 136. Информация ректора Кошицкой юридической академии об успеваемости студентов. 1823, 4 л.

158. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 8. Ед. хр. 137. Свидетельства об успеваемости и поведении учащихся. 12.VIII.1823 – 12.IX.1824 гг., 5 л.

159. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 8. Ед. хр. 314. Программы по теологическим дисциплинам для Унгварской духовной семинарии. 1825 – 14.VII.1837 гг., 41 л.

160. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 8. Ед. хр. 426. Ведомости и информации ректоров духовных семинарий об успеваемости и поведении учащихся. 31 августа 1825 – 30 декабря 1826 гг., 101 л.

161. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 8. Ед. хр. 510. Программы по теологическим дисциплинам для духовной семинарии. 27.III.1826 – 1827 гг., 11 л.

162. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 8. Ед. хр. 743. Переписка с Пряшевским епископом о переходе священника Александра Духновича в Мукачевскую епархию. 17.09.1830 – 19.11.1830 гг., 18 л.

163. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 8. Ед. хр. 1809. Декрет Пряшевского епископа Тарковича Григория Александру Духновичу о разрешении на перевод в Мукачевскую епархию. 1 мая 1838 – 1 мая 1838 гг., 4л.

164. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 8. Ед. хр. 1810. Сообщение Венгерского королевского намесничества о выделении жалования епископскому нотариусу Александру Духновичу. 1848 г., 4 л.

165. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 8. Ед. хр. 1839. Переписка с дистриктными вицеархидиаконами о подписке на церковную литературу. 14 февраля 1838 – 15 ноября 1838 гг., 61 л.

166. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 9. Ед. хр. 561. Ведомость руководителя епархиальной кассы Александра Духновича о выплате дополнительного жалования священникам за счет государства. 19 января 1842 – 25 марта 1844 гг., 106 л.

167. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 10. Ед. хр. 55. Сообщение Александра Духновича, архидиакона спишского, об издании календаря на русском языке. 20 ноября 1849 – 22 ноября 1849 гг., 3 л.

168. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 10. Ед. хр. 56. Обращение Пряшевского епископа к епископу Мукачевской епархии о совместной борьбе за национальные права русинов обеих епархий. 1849 г., 5 л.

169. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 10. Ед. хр. 145. Пропозиция Лазаря Павловича профессора унгарской духовной семинарии о взятии в программу учение русского языка в духовной семинарии. 16.XII.1849 – 19.XII.1849 гг., 8 л.

170. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 10. Ед. хр. 147. Переписка с дистриктными вицеахидиякрнами об приватизации приходських школ. 13.I.1849 – 26.XII.1849 гг. , 47 л.

171. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 10. Ед. хр. 240. Прошение Верховинских русинов о выступлении епископа в защиту русского языка и русской науки. 2 апреля 1850 – 23 сентября 1850 гг., 4 л.

172. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 10. Ед. хр. 286. Сообщение Александра Духновича о своей пропозиции на адвоката апелляционного суда знающего русский язык. 1.X.1850 г., 2 л.

173. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 10. Ед. хр. 368. Сообщения дистриктных вицеархидияконов о подписке священников на сочинения Александра Духновича : «Руській мѣсяцеслов» и «Руській алманах». 4 июня 1850 – 10 октября 1850 гг., 20 л.

174. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 10. Ед. хр. 406. Жалобы священников на органы административные за пренебрежение руським языком. 11 января 1851 – 1 декабря 1851 гг., 80 л.

175. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 10. Ед. хр. 522. Дело о преподавании «закона божого» в начальных школах. 17.I.1851 – 22.IV.1852 гг., 31 л.

176. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 10. Ед. хр. 596. Переписка с дистриктными вицеархидияконами о привлечении к ответственности дьяков за пьянство и халантое отношение к службе. Т. 1. 3.I.1852 – 2.VI.1853 гг., 80 л.

177. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 10. Ед. хр. 597. Переписка с дистриктными вицеархидияконами о привлечении к ответственности дьяков за пьянство и халантое отношение к службе. Т. 2. 27.I.1852 – 30.IX.1858 гг., 100 арк.

178. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 10. Ед. хр. 598. Дело о привлечении ответственности дьяка села Лугош Сакаль Йоанна за скандальную жизнь и пьянство. 29.XII.1852 г., 12 л.

179. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 10. Ед. хр. 599. Дело о привлечении ответственности дьяка села Добра Михалкович Михаила за пьянство. 16.XII.1852 г., 12 л.

180. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 10. Ед. хр. 600. Дело о привлечении ответственности за аморальную жизнь дьяка села Паладь Константина Колесарь. 9.XII.1842 г., 13 л.

181. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 10. Ед. хр. 601. Протокол опроса свидетелей о привлечении к ответственности дьяка села Герца Киш Йоанна за халантное отношение к работе. 20.II.1852 г., 12 л.

182. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 10. Ед. хр. 701. Прошение епархиального правления к министру культуры о расширении

ужгородской гимназии в восьми-класную гиназию и переписка по етом вопросу. 28.X.1852 – 16.XI.1852 гг. , 28 л.

183. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 10. Ед. хр. 702. Сообщение епарзиадного правления управлению школ Кошицкого округа о потребности организации большой гимназии в ужгороде, Сиготе, Мукачеве и Уйгелешала гимназия. 29.V.1852 – 31.VIII.1852 гг., 6 л.

184. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 10. Ед. хр. 707. Переписка с вицеархидияконами об обеспечении приходських школ учениками. 5.I.1852 – 24.V.1852 гг., 11 л.

185. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 10. Ед. хр. 1121. Переписка с дистриктными вицеархидиаконами по вопросу открытие новых приходських школ. 4.I.1854 – 15.VII.1854 гг., 51 л.

186. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 10. Ед. хр. 1165. Сообщения дистриктных вице архидиаконов об уплате стоимост книги Александра Духновича «Календарь». 1854 г., 2 л.

187. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 10. Ед. хр. 1385. Образец издания библии на славо-далматском языке для подписки. 8.VIII.1855 – 17.X.1855 гг., 12 л.

188. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 10. Ед. хр. 2021. Соглашение между епископом мукачевскай епархии Андреем Бачинским и председателем королевской канцелярии Павлом Фестетичем кастающихся дотаций греко-католических приходов марамарошской жупы 1778 г. 1859 г. (Копия), 9 л.

189. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 12. Ед. хр. 58. Сообщение Венгерского королевского наместника о прошениях греко-католических священников Угочской жупы по вопросу о распространении и использовании русского языка между русинами. 1862 г., 6 л.

190. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 12. Ед. хр. 59. Донесения катехета Унгварской гимназии Николая Голичко о правенгерских настроениях среди учащихся гимназии. 15 августа 1862 г., 4 л.

191. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 12. Ед. хр. 278. Запрос примаса Венгрии архиеписопа остригошского о богослужебном языке мукачевской епархии. 23.II.1863 – 21.XII.1863 гг., 10 л.

192. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 12. Ед. хр. 278. Благодарственное письмо Мукачевской капитулы императору Австрии за разрешение преподавать русский язык, в Ужгородской гимназии. 21.II – 23.XII.1863 г., 10 л.

193. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 12. Ед. хр. 403. Благодарственное письмо Мукачевской капитулы императору Австрии за разрешение преподавать русский язык в Ужгородской гимназии. 15.I.1863 г., 4 л.

194. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 12. Ед. хр. 530. Ответы дистриктных священников на обвиняющее сообщение королевского наместничества за использование греко-католическими священниками русского языка в официальной переписке с политическими властями. 10 октября 1864 г., 16 л.

195. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 12. Ед. хр. 533. Сообщение

Венгерского королевства наместничества о поступлении от греко-католических священников официальных писем на русско языке на адрес императора и жупанов с требованием о точном поддержании законов. 3 сентября 1864г., 2 л.

196. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 12. Ед. хр. 787. Сообщение пряшевской капитулы о смерти каноника Александра Духновича. 30.III.1865 – 3.VI.1865 гг., 2 л.

197. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 12. Ед. хр. 991. Переписка священниками о введении в литургию венгерского языка. 21.IV.1867 г., 7 л.

198. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 12. Ед. хр. 1391. Сообщение Венгерского королевского наместника о запрещении записи русинами учащихся в унгарской гимназии из Венгерских сел. 1867 г., 2 л.

199. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 12. Ед. хр. 2405. Дело о преподавании русского языка в унгарской главной гимназии. 3.III.1869 г., 5 л.

200. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 12. Ед. хр. 2420. Информация ректора центральной духовной семинарии в Вене об успеваемости учащихся мукачевской епархии. 20.VII.1864 – 24.VII.1864 гг., 4 л.

201. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 22. Ед. хр. 40. Програма по изучению библии для студентов духовной семинарии. 1818 г., 4 л.

202. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 22. Ед. хр. 67. Рукопись истории

Мукачевской греко-католической священника Махила Лучкая. 17 декабря – 19 декабря 1843 г., 112 л.

203. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 22. Ед. хр. 85. Школьные правла для студентов унгарской греко-католической препарандии. 1843 г., 7 л.

204. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 22. Ед. хр. 188. Сообщение Пряшевского каноника Александра Духновича о выплате долга священником Стрипским. 1859 г., 4 л.

205. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 22. Спр. 238. Справа про діяльність товариства Василя Великого в Ужгороді. 1866 р., 105 арк.

206. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 22. Ед. хр. 485. Школьные правила для студентов унгарской греко-католической препарандии. 1843 г., 7 л.

207. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 22. Спр. 617. Привітальна телеграма Марамороської церковної ради єпископу з приводу запровадження вивчення угорської мови в школах. 1893 р., 17 арк.

208. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 22. Ед. хр. 2571. Прошение священника прихода с. Великая Копаня Андрея Попович о заказе ним составленного учебника «Азбука» для приходских школ. 22.II.1861 – 25.XI.1861 гг., 20 л.

209. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 25. Ед. хр. Спр. 151. Каталог книг библиотеки епископа Андрея Бачинского, составленный 16 июня 1790 г., 10 л.

210. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 25. Ед. хр. 314. Распоряжение

Венгерского наместничества в Буде об уведомлении королевской коморы о смерти и завещании епископа Андрея Бачинского. 7 декабря 1809 – 8 декабря 1809 гг., 2 л.

211. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 25. Ед. хр. 343. Завещание епископа Мукачевской епархии Андрея Бачинского, провереное королевкой придворной коморой в Буде. (Копия). 5 л.

212. ДАЗО. Ф. 151 Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. 1646–1948 гг. Оп. 25. Ед. хр. 884. Отчет нотари консистории Александра Духновича о получении деньгах под. отчет. 14.12.1843 г., б/л.

213. ДАЗО. Ф. 225 Раховский греко-католический приход, с. Рахов. 1788–1949 гг. Оп. 1. Ед. хр. 2. Послание епископа Андрея Бачинского к вероугодным Турянского благочиния. 1808 г., 4 л.

214. ДАЗО. Ф. 225 Раховский греко-католический приход, с. Рахов. 1788–1949 гг. Оп. 1. Ед. хр. 5. Переписка епископа с инспектором школ Кричфалуши Георгием об отчетности по приходским школам. 8 июля 1929 – 9 октября 1844 гг., 10 л.

215. ДАЗО. Ф. 225 Раховский греко-католический приход, с. Рахов. 1788–1949 гг. Оп. 1. Ед. хр. 35. Переписка с редактором газеты «Берегкатоликуш семпле» Гейзой Каминским о прекращении публикации статей в газете относительно литургического языка. 19.XII.1899 – 10.IV.1909 гг., 3 л.

216. ДАЗО. Ф. 336 Ужгородская греко-католическая певцо-учительская семинария, г. Ужгород. 1795–1945 гг. Оп. 1. Ед. хр. 1. Класный журнал за 1851–1856 гг., 210 л.

217. ДАЗО. Ф. 365 Королівський шкільний інспекторат Угочанської жупи м. Надьсевлюш. 1866–1869 рр. Оп. 1. Спр. 1. Переписка з дирекцією шкіл про відвідування і списки учнів шкіл Угочанської жупи 1866–1869 рр., 14 арк.

218. ДАЗО. Ф. 813 Ужгородская греко-католическая учительская семинария, г. Ужгород. 1790–1947 гг. Оп. 2. Ед. хр. 22. Письменные работы богословов по педагогике и венгерской литературе. 28.09.1917 – 07.1920 гг., 41 л.

219. ДАЗО. Ф. 1039 «Учительское товариство Подкарпатскої Руси», г. Ужгород. 1925–1940 гг. Оп. 1. Ед. хр. 4. Рукописи статей для журнала «Народная школа». 1939 г., б/л.

220. ДАЗО. Ф. 1040 Товариство «Шкільна матка русинів Чехословацької республіки» в Ужгороді». 1926–1938 рр. Оп. 1. Спр. 11. Листування з Крайовим управлінням, шкільним рефератом про відкриття українських шкіл і класів на селах і в м. Ужгороді. 8.VIII.1930 – 14.IX.1933 рр., 16 л.

221. ДАЗО. Ф. 1040. Товариство «Шкільна матка русинів Чехословацької республіки» в Ужгороді». 1926–1938 рр. Оп. 1. Спр. 16. Прохання мешканців сіл Середнянського округу до Міністерства освіти про відкриття в Середньому української горожанської школи. 29.01.1932 – 26.04.1932 рр., 5 л.

222. ДАЗО. Ф. 1040 Товариство «Шкільна матка русинів Чехословацької республіки» в Ужгороді». 1926–1938 рр. Оп. 1. Спр. 20. Прохання мешканців села Велика Копаня до Міністерства освіти про відкриття в селі українського дитячого садка і закриття чеської школи. 18.VII.1933 р., 3 л.

223. ДАЗО. Ф. 1498 Государственные начальные народные и церковные школы г. Мукачева и Мукачевского округа, г. Мукачево, Береговская жупа. 1855–1945 гг. Оп. 2. Ед. хр. 2840. Переписка з головним інспектором м. Кошиці та іншими по організаційно-методичних питаннях школи (1855–1857), 50 арк.

224. ДАЗО. Ф. 1555 Музей імені Легоцького, м. Мукачево Бережської жупи. 1594–1944 рр. Оп. 2. Спр. 47. Протоколи, заяви та ін.

документи з вимогою возз'єднання Закарпаття з Україною. 24 листопада 1918 – квітень 1919 рр., 28 арк.

225. Деже Л. Очерки по истории закарпатских говоров. Будапешт : Издательство АН Венгрии, 1967. 308 с.

226. Джерелознавство історії України. Навч. посібник, за ред. Калакури Я. та ін. К. : Вища школа, 2000. 490 с.

227. Дзендзелівський О. Лексичні словакізми у творах Духновича. *Літературна та педагогічна спадщина О. Духновича* : тези доп. та повідомл. до наук. сес., присвяч. 100-річчю з дня смерті О. Духновича / редкол. : Ю. І. Балега та ін.. Ужгород, 1965. С. 49–50.

228. Дічек Н. Спадщина А. С. Макаренка у контексті світового історико-педагогічного процесу ХХ ст. (на матеріалах англомовних джерел) : автореф. дис... канд. пед. наук : Інститут педагогіки АПН України, 2005. 30 с.

229. Добош О. М. Педагогічна просвіта батьків у полікультурному середовищі Закарпаття (остання чверть ХХ століття) : дис. ... канд. пед. наук : Івано-Франківськ, 2008. 260 с.

230. Дорошенко Д. Угорська Україна : історична доля закарпатських українців від найдавніших часів до 1919 р. Ужгород : *Срібна земля*, 1992. 59 с.

231. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877 рр.). *Літературно-публіцистичні праці*. Київ : Наук. думка, 1970. Том 2. С. 276–277.

232. Духнович А. Duchnovich A. Autobiographia (Автобіографія). Книгопечатня «Свобода». Ужгородь, 1928. 20 с.

233. Духнович А. Исторія Пряшевской епархії. Сочинение Александра Васильевича Духновича / Переводъ съ неизданной латинской рукописи протоіерея К. Кустодіева. Санкт-Петербургъ, 1887. 102 с.

234. Духнович А. Литургический катихизис, или изъяснение св. литургии и некоторых церковных обрядов / По новой Скрижали в

душеполезное употребление русинов вторично издал Александр Духнович.. Львовъ : Типом института Ставропигиянскаго, 1854. 2-е изд. 207 с.

235. Духнович А. Литургическій катихись, или изъясненіе с. литургіи и нѣкоторыхъ церковныхъ обрядовъ. По новой скрижали изданъ заведеніємъ Пряшовскимъ во душеполезное оупотребленіе Русиновъ. Изд. ц. к. Вчеучилищной Книгопечатни : Будинь, 1851. 207 с.

236. Духнович А. Сокращенная грамматика письменнаго рускаго языка. Буда; Типографія Мартина Баго, 1853. 51 с.

237. Духнович А. Средній хлѣбъ души или собраніе набожныхъ молитвъ и пѣсней для греко-католическихъ вѣрниковъ. Второе изд. Оунгварѣ : Собственность М. Лейвая, 1900. 432 с.

238. Духнович А. Хлѣбъ души или набожныя молитвы и пѣсни для восточныя церкви православныхъ християнъ. Будинь, 1851. 184 с.; 2-е изд. Будинь, 1857. 207 с. ; 3-е изд. Перемышль, 1860. 207 с.; 4-е изд. Перемышль, 1864. 207 с.; 5-е изд. Перемышль, 1866. 207 с.; 6-е изд. Перемышль, 1868. 207 с.; 7-е изд. Перемышль, 1869. 207 с.; 8-е изд. Перемышль, 1877. 207 с.

239. Духнович О. В. Что бывало – есть і нині. В кн.: Духнович О. В. Вибрані твори / Упоряд., вступ. ст. Д. М. Федаки; редкол.: І. М. Різак та ін. Ужгород : Закарпаття, 2003. 568 с.

240. Духнович О. Вибране. Пряшів : Словацьке педагогічне видавництво, відділення укр. л-ри, 1963. 198 с.

241. Духнович О. Вибрані твори / Упорядник Д. Федака. Ужгород : ВАТ Вид-во. «Закарпаття», 2003. 568 с.

242. Духнович О. Твори / Упорядкув. та підготов. текстів О. Рудловчак; вступ. ст. Ю. Бачі, прим. Д. Федаки. Ужгород : Карпати, 1993. 254 с.

243. Духнович О. Твори в 4-х томах. Т. 1. Вступ. стаття «О. Духнович. Життя і діяльність О. Рудловчак» С. 15–168; упоряд.

О. Рудловчак, В. Микитась; коментарі та словник О. Рудловчак, В. Микитась. Пряшів : Словацьке педагогічне видавництво у Братиславі. Відділ української літератури в Пряшеві, 1968. 791 с.

244. Духнович О. Твори в 4-х томах. Т. 2. Вступ стаття «О. В. Духнович і його педагогічні погляди» С. 9–94. Ф. Науменка, М. Ричалки; примітки, словник, покажчик І. Мацинського. Пряшів : СПВ – ВУЛ, 1967. 735 с.

245. Духнович О. Твори в 4-х томах. Т. 3. / Упоряд., вступ. стаття «Невтомний оратай закарпатоукраїнського журналістського поля». С. 11–108, примітки, коментарі, додатки О. Рудловчак. Пряшів : СПВ ВУЛ, 1989. 608 с.

246. Духнович Олександр. Твори. В 4-х томах. Т. 4. / Передмова М. Мушинки. Замість передмови О. М. Рудловчак. «З протореного шляху – в дальшу творчу путь» С. 25–53. Видання присвячене 100-річчю від дня народження Олени Михайлівни Рудловчак (1919–2007) Ужгород : Вид-во «Гражда». 2019. 615 с.

247. Духнович А. Народная педагогія въ пользу училищ и учителей сельскихъ. Часть 1. Педагогія общая. Львовъ : Типомъ Института Ставропигіянскаго, 1857. 91 с.

248. Духнович А. [Кореспонденції изъ Пряшова]. *Вѣстникъ*. Вѣдень, 1863. №43. С. 169–170.

249. Духнович А. [Кореспонденції изъ Пряшева, 1 Марта]. *Вѣстникъ*. Вѣдень, 1850. № 14. С. 55.

250. Духнович А. [Кореспонденції изъ Пряшева, 1/13 Октябрю]. *Церковная газета*. 1856. №29. С. 230–232.

251. Духнович А. [Кореспонденції изъ Пряшева, 18/30 Юлія]. *Слово*. 1862. №61. С. 242–244.

252. Духнович А. [Кореспонденції изъ Пряшева, 19/31 августа]. *Вѣстникъ*, 1850. №84. С. 385.

253. Духновичъ А. [Корреспонденціи изъ Пряшева, 5/27 Сѣчня]. *Вѣстникъ*. Вѣдень, 1863. № 6. С. 22–23.
254. Духновичъ А. [Корреспонденціи изъ Пряшева. Пряшев в мѣсяцѣ Декемвріи 1850]. *Вѣстникъ*. Вѣдень, 1851. №3. С. 9–10.
255. Духновичъ А. [Корреспонденціи изъ Пряшева]. *Вѣстникъ*. Вѣдень, 1852. №68. С. 270.
256. Духновичъ А. [Корреспонденціи изъ Пряшева]. *Вѣстникъ*. Вѣдень, 1863. № 11. С. 43.
257. Духновичъ А. [Корреспонденціи изъ Пряшева]. *Вѣстникъ*. Вѣдень, 1863. №44. С. 175–176.
258. Духновичъ А. [Корреспонденціи изъ Пряшева]. *Отечественный сборникъ*. 1854. № 3.
259. Духновичъ А. [Корреспонденціи изъ Пряшева]. *Слово*. №45. 5 (17) Юлія. 1861. Рочн. 1. Львовъ, 1861. С. 259–262.
260. Духновичъ А. [Корреспонденціи изъ Пряшова, 24 Червня]. *Вѣстникъ*. Вѣдень, 1850. № 62. С. 246–247.
261. Духновичъ А. [Справы народніи, 2/14 марта]. *Вѣстникъ*. Вѣдень, 1850. № 15. С. 59.
262. Духновичъ А. Добродѣтель превышаетъ богатство : Игра в трех дѣйствіяхъ по простонародному изреченію въ ползу Народа Карпато-Русского отъ Александра Духновича. Перемьшль : Типомъ собора русскихъ Крылошанъ. 1850, 122 с.
263. Духновичъ А. Записка Александра Духновича 1858 (378 с.) (Гостиняк С. Збірки-щоденники Олександра Духновича 1858 та 1863 років – важливі пам'ятка мемуарної закарпатоукраїнської літератури другої половини ХІХ століття). *Науковий збірник музею укр.-руської культури у Свиднику*. Пряшів, 1998. № 21. С. 313–386.
264. Духновичъ А. Записка Александра Духновича от года 1861 (165 с.) (Гостиняк С. Збірка-щоденник Олександра Духновича від 1861 року – важлива пам'ятка мемуарної закарпатоукраїнської літератури

другої половини ХІХ століття). *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. 1995. № 20. С. 526–642.

265. Духнович А. Записка Александра Духновича от года 1863 (169 с.) (Гостиняк С. Збірки-щоденники Олександра Духновича 1858 та 1863 років – важливі пам'ятка мемуарної закарпатоукраїнської літератури другої половини ХІХ століття). *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. 1998. № 21. С. 395–420.

266. Духнович А. Книжиця читалная для начинающих. Будинь, 1847. 120 с.

267. Духнович А. Книжиця читалная для начинающих. Будинь, 1850. 2-е издание. Будинь. 120 с.

268. Духнович А. Книжиця читалная для начинающих. Будинь, 1852. 3-е издание. Будинь. 120 с.

269. Духнович А. Краткая история угорских Русинов. [Корреспонденції изъ Пряшева]. *Вѣстникъ*. Вѣдень, 1851. №147. С. 577–578; №148. С. 591–592.

270. Духнович А. Краткій землепись для молодыхъ Русиновъ. Перемышль : Типомъ русск. Собора Крылошановъ, 1851. 96 с.

271. Духнович А. Молитвенникъ для русскихъ дѣтей. Будинь, 1854, 210 с.

272. Духнович А. О словесномъ русиновъ совоокупленіи [Корреспонденція изъ Пряшева, 6 цвѣтня.]. *Вѣстникъ*. Вѣдень, 1850. № 29. С. 115.

273. Духнович А. Состояніе Русиновъ въ Угорщинѣ. *Зоря Галицка*. Львовъ : Типомъ Михаила Порембы, 1849. №31. 6/18 квітня. С. 181–184.

274. Духнович А. Списъ Дяковъ і учителей... [Корреспонденції изъ Пряшова]. *Вѣстникъ*. Вѣдень, 1853. №1. С. 1–2.

275. Духновичъ А. Счет Литературнаго Заведения Пряшовскаго [Корреспонденції изъ Пряшева, 31 Паздерника (Жовтня)]. *Вѣстникъ*. Вѣдень, 1852. №145. С. 577–579.

276. Енциклопедія історії України : в 10 т. / голова ред. кол. В. А. Смолій; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2003. Т. 2 : Г–Д. Київ. 2004. С. 503.

277. Енциклопедія освіти / Академія пед. наук України; головний редактор В. Г. Кремінь. К. : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.

278. Енциклопедія українознавства : словникова частина / НТШ. Paris : Молоде життя, 1955. Т. 2 : Голинський-Зернов / голов. ред. В. Кубійович. Paris – NewYork : Вид. Молоде життя. 1957. С. 607.

279. Євтух М. Б. Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (кінець XVIII перша половина XIX століття) : дис. ... д-ра пед. наук у формі наук. доповіді : Київ, 1996. 70 с.

280. ЗДКМ (Закарпатський державний краєзнавчий музей). № 8269. Арх. 799. Duchnovics A. Privatae cogitationes praesertim nocturnae Alexandri Duchnovics, dioecesis Eperjessiensis presbyteri (Духнович О. Особисті роздуми, особливо нічні, Олександра Духновича, священника Пряшівської єпархії). Ужгород, 1832. 290 с.

281. ЗДКМ. № 8269. Арх. 800. Duchnovics A. Selecti sermones variis occasionibus praesertim installationibus habiti, collecti per Alexandrum Duchnovics (Духнович О. Вибрані промови з різних нагод, зокрема посвячення, зібрані (написані) Олександром Духновичем). Ужгород, 1848. 219 с.

282. Зимомря М. І., Гомоннай В. В., Вегеш М. М. Августин Волошин. Ужгород : Закарпаття, 1995. 101 с.

283. Зимомря М. М. Естетичне виховання молоді засобами народних промислів Закарпаття (1919–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : Т., 2013. 19 с.

284. Зоря Галицкая яко альбумъ на годъ 1860. Львовъ : Типомъ Института Ставропигійского, 1860. 61 с.

285. Зязюн І. «Філософія серця» у християнському віровченні Г. С. Сковороди і П. Д. Юркевича». *Міжнародна духовно-світська конференція «2000 років з Різдва Христового»*. Запоріжжя, 1997. Ч. 2. Січень. С. 79–83.

286. Зязюн І. Педагогіка добра: ідеали і реалії: наук.-метод, посіб. Київ: МАУП, 2000. 312 с.

287. История подкарпатской литературы. Книгопечатня о. Василіан в Унгварі : Ужгород, 1942. С. 1–2.

288. История философии : Энциклопедия / под.ред. А. Грицанова. Мн. : Интерпрессервис; Книжный Дом. 2002. 1376 с.

289. Іванченко Р. Історія без міфів. Бесіди з історії української державності. К. : Український письменник, 1996. 335 с.

290. Ігнат А. Загальноосвітня школа на Закарпатті в ХІХ – початку ХХ ст. : конспект лекцій. Ужгородський державний університет. Ужгород, 1971. 69 с.

291. Історична наука : термінологічний і понятійний довідник. Київ, 2002. с. 430.

292. Історія педагогіки : навч. посіб. для пед. ін-тів / за ред. М. Гриценка. К. : Вища школа, 1973. С. 184.

293. Історія української школи і педагогіки : хрестоматія / Уклад. О. Любар. Київ, «Знання», 2005. 766 с.

294. Календарь Культурно-Просветительнаго Общества имени А. В. Духновича на 1942 год. Ужгородъ, 1941. 112 с.

295. Калінін Ю. Релігієзнавство : Підручник. К. : Наук. Думка, 200. 210 с.

296. Кашка М. Ю. Етнополітичний розвиток русинів-українців Закарпаття (друга половина ХVІІІ ст. – 1867 р.) : дис. ... канд. істор. наук. Ужгород, 2008. 226 с.

297. Кашула И. Философская и общественно-политическая мысль в Закарпатье середины XIX столетия. А. В. Духнович : дис...канд. философ. наук. К., 1970. 190 с.

298. Кашула І. Філософські погляди О. Духновича. *Суспільно-філософська думка на Закарпатті кін. XVIII – сер. XIX ст. (Метод, поради до текстів лекцій)*. Ужгород, 1993. С. 38–51.

299. Киричук О. В. Основи психології : Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / О. В. Киричук, В. А. Роменець, Т. С. Кириленко, І. П. Маноха, В. М. Пискун. 6-е вид. К. : Либідь, 2006. 632 с.

300. Кінах Г. Переписка А. Духновича з Василіанами. Львів : Записки ЧСВВ. Друкарня оо. Василіан у Жовкві, 1937. 30 с.

301. Кічук Н. Ключові компетентності особистості фахівця як педагогічна проблема. *Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного ун-ту ім.К. Д. Ушинського*: зб. наук. праць. Одеса, 2004. Вип. 9–10. С. 153–161.

302. Кічук Н. Нова парадигма освіти: актуалізація творчості вчителя школи першого ступеня. *Підготовка вчителя початкової школи в умовах нової парадигми освіти*. К.: Педагогіка, 2004. С. 35–39.

303. Кічук Н. Освіта у сучасному світі (порівняльний контекст) : навч. посіб. для студ. пед. спец. Ізмаїльський держ. педагогічний ін-т. Ізмаїл, 2001. 88 с.

304. Кічук Н. Педагогіка партнерства із сім'єю у контексті сухомлиністики. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія : Педагогічні науки. 2018. № 3 (62). Т. 1. С. 75–79.

305. Кічук Н. Творчість майбутнього фахівця як чинник його професійної самоідентифкації. Педагогічна творчість, майстерність, професіоналізм у системі підготовки освітянських кадрів: здобутки, пошуки, перспективи : монографія / За ред. Н. В. Гузій. Київ : 2015. С. 57–66.

306. Кічук Н. Формування творчої особистості вчителя в процесі вузівської професійної підготовки (на матеріалі початкової школи): автореф. дис...д-ра пед. наук. К., 1993. 30 с.

307. Коваль Н. Ф. Общественно-педагогические взгляды Александра Духновича : дис. ...канд. пед. наук. К., 1970. 22 с.

308. Коваль О. Григорій Ващенко – творець української виховно-освітньої системи. *Рідна школа*. 1993. № 3. С. 2–5.

309. Козубовська І. Британський досвід дистанційного навчання. *Науковий вісник УжНУ. «Серія Педагогіка, соціальна робота»*. Ужгород, 2013. Вип. 29. С. 67–69.

310. Козубовська І., Досін А. Проблема відхилень у поведінці в педагогічній спадщині О. Духновича та А. Волошина. *Освіта Закарпаття* : наук.-метод. журнал. Ужгород, 2006. № 3. С. 86–89.

311. Коменский Я. Великая дидактика. Избранные педагогические сочинения. / под. ред. А. Красновского. М: Учпедгиз, 1955. С. 164–392.

312. Коменский Я. Избранные педагогические сочинения в 2-х томах. Великая дидактика / Под редакцией: А. Пискунова. М.: Издательство «Педагогика», Академия педагогических наук СССР. Серия «Педагогическая библиотека»), 1982. Т.1. С. 242–476.

313. Коменський Я. Вибрані педагогічні твори / Під ред., з біограф. написом і примітками А. А. Красновського. К. : Радянська школа, 1940. Т. 1 : Велика дидактика. 1940. 248 с.

314. Кондратович И. История Подкарпатскоѣ Руси для народа. Ужгородѣ : Книгопечатня акційного тов. «Унію», 1924. Число 35–37. 120 с.

315. Концепція національного виховання. *Рідна школа*. Мін. Освіти України, Ін-т системних досл. освіти України, 1995. №6. С. 18–25.

316. Корреспонденції изъ Пряшева. *Слово*. №56. Львовѣ, 1863. С. 222–223.

317. Кравець В. Історія класичної та зарубіжної педагогіки та шкільництва : навч. посібник для студентів педагогічних навчальних закладів. Тернопіль, 1986. 436 с.

318. Кралицький А. Акт основи бібліотеки Краснобродско-монастирської блаженної пам'яті Александром Духновичем, им самим 1859 г. написан и сберегаемый в архивѣ монастыря Горы Чернецкія. *Свѣтъ*. 1870. №31. С. 252.

319. Кралицький А. Александр Духновичъ, крылошанин Пряшевскій. *Золотая грамота*. Відень, 1865. Ч. 7 прилога до ч. 15 «Страхопуда». С. 55–56.

320. Кудасевич Й. Богословсько-практичне введення до Святого Письма : метод. посібник / Пер. А. Боднар, Т. Шманько. Львів : Свічадо, 1994. 135 с.

321. Купченко Г. Наша родина : иллюстрованный сборникъ для престопадного читанья. Відень, 1897. 200 с.

322. Курляк І. Розвиток класичної освіти на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX ст.) : дис... д-ра пед. наук : К. : Ін-т педагогіки і психології професійної освіти АПН України, 2000. 473 с.

323. Кустодіев К. Конгресс католиків в Венгрии и угорские русские. «Православное обозрение». Москва, Октябрь, 1871. 692 с.

324. Кухта М. Виховний національний ідеал у шкільництві Закарпаття 20–30-х років XX століття (на матеріалах української педагогічної преси) : дис. ... канд. пед. наук. Ужгород, 1998. 162 с.

325. Левицька Л. Етнопедагогічні аспекти виховання характеру в українській етнопедагогіці Галичини (1919–1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. пед. наук. Житомир, 2007. 20 с.

326. Лист Й. Петрова до єпископа Григорія Тарковича. 26 січня 1831. Архів ПГКЄ. №154/1831. 2 арк. (Опубл. у книзі Духнович Олександр. Твори. В 4-х томах. Т. 4. Видання присвячене 100-річчю від

дня народження Олени Михайлівни Рудловчак (1919–2007). Ужгород : Вид-во «Гражда», 2019. С. 539–540.)

327. Лист О. Духновича до генерального вікарія Пряшівської єпархії (Й. Гаганця) 17 червня 1842. Архів ПГКЄ. №859/1842. 1 арк. (Опубл. у книзі Духнович Олександр. Твори. В 4-х томах. Т. 4. Видання присвячене 100-річчю від дня народження Олени Михайлівни Рудловчак (1919–2007). Ужгород : Вид-во «Гражда», 2019. С. 546–547.)

328. Лист О. Духновича до єпископа Григорія Тарковича. 20 листопада 1830. Архів ПГКЄ. №1368/1830. 4 арк. (Опубл. у книзі Духнович Олександр. Твори. В 4-х томах. Т. 4. Видання присвячене 100-річчю від дня народження Олени Михайлівни Рудловчак (1919–2007). Ужгород : Вид-во «Гражда», 2019. С. 535–537.)

329. Лист О. Духновича до єпископа Григорія Тарковича. 22 грудня 1836. Архів ПГКЄ. №1342/1836. 1 арк. (Опубл. у книзі Духнович Олександр. Твори. В 4-х томах. Т. 4. Видання присвячене 100-річчю від дня народження Олени Михайлівни Рудловчак (1919–2007). Ужгород : Вид-во «Гражда», 2019. С. 240–241.)

330. Лист О. Духновича до єпископа Григорія Тарковича. 26 січня 1830. Архів ПГКЄ. (Копія). №1591/1830. 2 арк. (Опубл. у книзі Духнович Олександр. Твори. В 4-х томах. Т. 4. Видання присвячене 100-річчю від дня народження Олени Михайлівни Рудловчак (1919–2007). Ужгород : Вид-во «Гражда», 2019. С. 222–224.)

331. Лист О. Духновича до єпископа Григорія Тарковича. 28 грудня 1829. Архів ПГКЄ. №1632/1829. 2 арк. (Опубл. у книзі Духнович Олександр. Твори. В 4-х томах. Т. 4. Видання присвячене 100-річчю від дня народження Олени Михайлівни Рудловчак (1919–2007). Ужгород : Вид-во «Гражда», 2019. С. 203–204.)

332. Лист О. Духновича до єпископа Григорія Тарковича. 30 грудня 1829. Архів ПГКЄ. №13/1830. 2 арк. (Опубл. у книзі Духнович Олександр. Твори. В 4-х томах. Т. 4. Видання присвячене 100-річчю від дня

народження Олени Михайлівни Рудловчак (1919–2007). Ужгород : Вид-во «Гражда», 2019. С. 204–207.)

333. Лист О. Духновича до єпископа Григорія Тарковича. 4 січня 1830. Архів ПГКЄ. №21/1830. 2 арк. (Опубл. у книзі Духнович Олександр. Твори. В 4-х томах. Т. 4. Видання присвячене 100-річчю від дня народження Олени Михайлівни Рудловчак (1919–2007). Ужгород : Вид-во «Гражда», 2019. С. 207–208.)

334. Лист О. Духновича до єпископа Григорія Тарковича. 6 листопада 1837. Архів ПГКЄ. №213/1837. 2 арк. (Опубл. у книзі Духнович Олександр. Твори. В 4-х томах. Т. 4. Видання присвячене 100-річчю від дня народження Олени Михайлівни Рудловчак (1919–2007). Ужгород : Вид-во «Гражда», 2019. С. 243–246.)

335. Лист О. Духновича до керівництва Пряшівської єпархії 17.VIII.1864. Архів ПГКЄ. №1073/1864. 3 арк. (Опубл. у книзі Духнович Олександр. Твори. В 4-х томах. Т. 4. Видання присвячене 100-річчю від дня народження Олени Михайлівни Рудловчак (1919–2007). Ужгород : Вид-во «Гражда», 2019. С. 368–370.)

336. Лист О. Духновича до мукачівського єпископа Василя Поповича. 4 листопада 1837. Архів ПГКЄ. №213/1837. 2 арк. (Опубл. у книзі Духнович Олександр. Твори. В 4-х томах. Т. 4. Видання присвячене 100-річчю від дня народження Олени Михайлівни Рудловчак (1919–2007). Ужгород : Вид-во «Гражда», 2019. С. 243–244.)

337. Лист О. Духновича до Франтішека (Федора) Езбери, 22 грудня 1862 р. Literarni archive Pamatniku narodnoho pisemnictva. №18. 3 арк. (Опубл. у книзі Духнович Олександр. Твори. В 4-х томах. Т. 4. Видання присвячене 100-річчю від дня народження Олени Михайлівни Рудловчак (1919–2007) Ужгород : Вид-во «Гражда». 2019. С. 353–355.)

338. Лист О. Духновича. Спільний лист заклик О. Духновича і єпископа Йосипа Гаганця до громадськості. 6/18 грудня 1862 р. Особистий архів О. Белецького. (Опубл. у книзі Духнович Олександр. Твори. В 4-х

томах. Т. 4. Видання присвячене 100-річчю від дня народження Олени Михайлівни Рудловчак (1919–2007) Ужгород : Вид-во «Гражда». 2019. С. 356–359.)

339. ЛННБУ імені В. Стефаника (Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника). Відділ рукописів. № АСП-634/П. 18. Оп. IV. Духнович Олександр. Лист до Тарасія Петрика. Пряшів, 1859. 1 арк.

340. ЛННБУ імені В. Стефаника. Відділ рукописів. НД-273. Ф. 2. П. 62. Оп 2. Духнович Олександр. Головацький Я. Ф. Листування 1850–1853. 79 арк.

341. ЛННБУ імені В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. Жел. №10. П. 1. Духнович Олександр. Лист до Ю. В. Желехівського. Епер'ес, Пряшів. 1862. 1 арк.

342. ЛННБУ імені В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. Жел. № 11. П. 1. Духнович Олександр. Лист до доктора Гинилевича. Пряшів, 1862. 1 арк.

343. ЛННБУ імені В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. Жел. № 50. П. 1. Духнович Олександр. Лист до доктора Григорія Гинилевича 11/23.П.1862. Пряшів, 1862. 1 арк.

344. ЛННБУ імені В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. О/Н. Сп. №530. Духнович Олександр. Заповіт. Культурна спілка укр. трудящих в Пряшеві. 1862. 8 фотокопій.

345. ЛННБУ імені В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. О/Н. Сп. № 1447. Духнович Олександр. Збірка поезій та народних пісень сер XIX ст. 20 арк.

346. ЛНННБУ імені В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. НД. №89. Народні пісні зібрані на Закарпатті А. Кралицьким, В. Сухном. І. Яцковичем та ін. 1860–1866. 72 арк.

347. ЛННБУ імені В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф. НД. №89. П. 11. Народні пісні з Закарпаття. Зібрали І. Воробель, Д. Вакипі в 1860. 58 арк.

348. ЛННБУ імені В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф. НД. №173. Духнович А. Загадки и Логографы Александра Духновича, Крылошана Пряшевского. 1852. 153 с.

349. ЛННБУ імені В. Стефаніка Відділ рукописів. Ф. НД. №174. Духнович А. Естественнo духовная разсужденія Александра Духновича Крылошана въ Пряшовѣ. 1855. 205 с.

350. ЛННБУ імені В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф. НД. №176. Духнович А. Забавки Александра Духновича Каноника Пряшевского. 1848. Ч. 1. Поезія. С. 1–98; Ч. II. «О Народах Крайнянскихъ или Карпатороссахъ угорскихъ подъ Бескидомъ въ Земплинской, Унгской и Шарѣской столици живущихъ». С. 1–78; Ч. III. «Различныя повѣсти. Ради веселаго продолженія време́не». С. 1–56.

351. ЛННБУ імені В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф. НД. № 177. Духнович А. Головнѣй тарабанщик, драма отъ Александра Духновича. Пряшевѣ, 1852. 206 с.

352. ЛННБУ імені В. Стефаніка. Відділ рукописів. Відділ рукописів. Ф. НТШ. Од. зб. 842. Духнович А. Дѣло от бездѣля Александра Духновича. 1859. 348 (+4) с. (Копія).

353. ЛННБУ імені В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф. 2. № 318. П. 72. Духнович Олександр. Лист О. Духновича до Богдана Дідицького, Відень. 1/13.VI.1859. 125 арк.

354. ЛННБУ імені В. Стефаніка. Відділ рукописів Ф. 104. Духнович Олександр. Лист О. Духновича до Я. Головацького. 4/16. I. 1858. №256. 1858. 2 арк.

355. ЛННБУ імені В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф. 142. Архів М. С. Шашкевича. Од. зб. 50. Шашкевич М. Читанка для діточок в народных оучилах русских. 1836. 55 арк.

356. ЛННБУ імені В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 148. Головацький. П. 7. Духнович Олександр. Листи до Головацького Я. Ф. 1853–1861. Пряшів. 68 арк.

357. ЛННБУ імені В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 167. Оп. II. П. 40. Духнович О. В. Вирізки і виписки з книг та періодичних видань, портрети / бібліографія. 29 арк.

358. Ломацький М. Любов Батьківщини. Мюнхен: Накладом спілки Української Молоді в Манчестері, 1954. 54 с.

359. Ломацький М. Національна свідомість. Лондон: Вид-во Спілки української молоді, 1952. 68 с.

360. Лукич В. Угорська Русь. *Ватра* : Літературный Зборныкъ. З друкарні А. Мілера : Стрий, 1887. С. 177–206.

361. Любар О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д. Історія української школи і педагогіки: Навч. посіб. / За ред. О. Любара. К.: Т-во «Знання», 2003. 450 с.

362. Мадзігон В. М., Бурда М. І. Пріоритетні напрями педагогічних досліджень. *Педагогіка і психологія*, 1998. № 3. С. 79–89.

363. Мазурок О. Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині ХІХ на початку ХХ століть (1848–1918 рр.). Етносоціальний та економічний аспекти Т. 1 : Етносоціальний розвиток міст : монографія. Ужгород : Карпатська Вежа, 2012. 687 с.

364. Мазурок П. Формування національної свідомості. Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород, 1994. 296 с.

365. Майборода В. Про становлення та розвиток вищої педагогічної освіти (1917–1928 рр.). *Український історичний журнал*. 1987. № 5. С. 96–102.

366. Максимюк С. Педагогіка : навчал. посібник. К. : Кондор, 2009. 670 с.

367. Мала енциклопедія етнодержавознавства / за ред. Ю. Римаренка. Київ : Генеза, Довіра, 1996. 942 с.

368. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга пол. ХІХ–ХХ ст.) : Хрестоматія / Упоряд. Л. Березівська та ін. К : Науковий світ, 2003. 410 с.

369. Маляр Л. В. Вивчення творчості класиків української і зарубіжної літератури у школах Закарпаття (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Івано-Франківськ, 2004. 20 с.

370. Маляр Л. Розвиток шкільництва та мовно-літературної освіти на Закарпатті у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота.* 2016. Вип. 2 (39). С. 129–132.

371. Манько М. До другого варіанту «Краткой Біографії» О. В. Духновича. Суми : ВВП «Мрія-1» ЛТД. 1996. 52 с. (Копія).

372. Маріянський Я. Суспільний характер релігії. У кн. : Релігія в сучасному світі : матеріали до курсу релігієзнавства / За ред. Г. Зімоня; Пер. з пол. Г. Теодорович. Львів : Свічадо, 2007. С. 97–125.

373. Маркусь В. Від народу-племені через автономістське прагнення до державності і соборності. *Культура Українських Карпат : традиції і сучасність.* Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород : «Гражда», 1994. С. 9–26.

374. Маркусь В. Політична і державноправна еволюція українського Закарпаття. Ужгород : Гражда, 1993. 42 с.

375. Машталер О. Педагогічна і освітня діяльність О. В. Духновича. За ред. О. Мазуркевича. Київ : Вид-во «Радянська школа», 1966. 148 с.

376. Машталер О. Просвітницька діяльність і педагогічні погляди О. В. Духновича: дис...канд. пед. наук. Київ, 1965. 249 с.

377. Метеор У. О современномъ положеніи русскихъ в Угріи. *Славянскій сборник.* СПб.: Издание С.-Петербургом Отделе Славянскаго Благотворительнаго Комитета, 1875. Т. I. С. 44–54.

378. Микитась В. О. В. Духнович. Літературно-критичний нарис. Ужгород : Закарпатське обласне видавництво, 1959. 101 с.

379. Мирослав І. Кардинал Любачівський і Ієрархія Помісної Української Греко-Католицької Церкви. Спаситель своєю смертю смерть подолав. *Свобода*. Ч. 175. Рік С. П. П'ятниця, 14-го квітня, Jersey City and NewYork, 1995. С. 6.

380. Мишанич О. Карпати нас не розлучать. Літературно-критичний нарис статті і дослідження. Ужгород: Срібна Земля, 1993. 282 с.

381. Мишанич О. Література Закарпаття XVII–XVIII століть : історико-літературний нарис. К : Наук. Думка, 1964. 116 с.

382. Мишанич О. Український контекст давньої літератури Закарпаття. *Культура Українських Карпат : традиції і сучасність* : Матеріали міжнародної наукової конференції, Ужгород, 1–4 вересня 1993 р. Ужгород : «Гражда», 1994. С. 27–46.

383. Мицишин І. Моральне виховання молоді в процесі співпраці школи, греко-католицької церкви і громадськості (Галичина, кінець XIX – 30-ті р. XX ст.) : автореф. дис... канд. пед. наук. Т., 1999. 20 с.

384. Могорита М. Боротьба закарпатських українців за рідну мову у XX столітті. *Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23–24 жовтня 1992)*. Ужгород, 1992. С. 259–262.

385. Мосіяшенко В. Українська етнопедагогіка : навч. посібник. 2-е видання. Суми : ВТД «Університетська книга», 2008. 174 с.

386. Мѣсяцословъ въ Поздравленіе Угорскихъ Русиновъ на годъ 1857. Издаватель Александръ Духновичъ. Львовъ : Типомъ Института Ставропигіанскаго, 1856. 108 с.

387. Мѣсяцословъ господарській Львовській на годъ от воплощения Господа нашего Иисуса Христа 1857 / За ред. Я. Головацкого. Львовъ : Типомъ Института Ставропигіанскаго, 1856. 108 с.

388. Мѣсяцословъ для Угорскихъ Русиновъ на годъ 1854 / Издатель Александръ Духновичъ. Перемышль : въ Книгопечатни русской Капитулы, 1853. 60 с. (+ 68 с.).

389. Мѣсяцословъ на 1867 годъ. Изданъ обществомъ Св. Василя В. Типомѣ Карла Јегера : Унгоградѣ, 1866. 88 с.

390. Мѣсяцословъ на годъ 1853. Изданъ литературнымъ заведеніемъ Пряшовскимъ / Сост. А. В. Духновичъ. Перемышль : Типомѣ книгопечатнѣ капитульной, 1852. 44. (72 с.).

391. Мѣсяцословъ на годъ высокосный или переступный 1864 для Русиновъ краины Угорскія. Типомѣ Карла Јегера : Унгоградѣ, 1863. С. 39–66.

392. М'ясоїд П. Загальна психологія : навч. посіб. К. : Вища шк., 1998. 479 с.

393. Надім'янова Т. Просвітницька діяльність закарпатських будителів у ХІХ ст. : автореф. дис... канд. пед. наук. Дрогобич, 2006. 21 с.

394. Народные песни Галицкой и Угорской Руси : в 3 ч. / собрал Я. Ф. Головацкий. М. : Изд. Имп. О-ва Истории и Древностей Рос. при Моск. Ун-те, 1878 р. Ч. 1. 390 с.

395. Народный катехизъ : Народ, народность, языкъ и просвѣщеніе. Народная библиотека. Ужгородъ : Изданіе культурно-просвѣтител. общества им. Александра Духновича, 1926. Ч. 10. Вип. 19. 15 с.

396. Наукова бібліотека Ужгородського національного університету. Відділ рукописів та стародруків. Duchnovics A. Horreum lectorum concinnatum ab Alexandro Duchnovics. (Духнович О. Вулик читачів, оспіваний Олександром Духновичем»). Ужгород, 1825. 220 р. + 7 р.

397. Науменко Ф. Основи педагогіки О. В. Духновича. Львів : Вид. Львівського ун-ту, 1964. 212 с.

398. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року від 25.06.2013 № 344/2013. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#n10> (дата звернення : 10.05.19)

399. Недзвільській Е. Очеркъ карпаторуской литературы. Ужгородъ : Типографія «Школьной Помощи», 1932. 289 с.

400. Нова Українська школа. *МОН України*. 2016. URL : <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola> (дата звернення : 5.09.19)

401. Нові території УРСР у 1945, 1954. URL : https://mtt.in.ua/wp-content/uploads/2017/10/02_02_Zahidnyj-kordon-1945-1951-rr..png (дата звернення : 9.09.19)

402. О. В. Духнович і Слов'янський світ : матеріали міжнар. наукової конференції, 23–24 квітня 1993 року / За ред. В. Попа. Ужгород, 1993. 196 с.

403. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви : у 2-х томах. Т. 1–2. К. : Україна, 1993. 284 с.

404. Олександр Духнович – визначний педагог, мислитель і громадсько-політичний діяч Закарпаття : матеріали міжнар. наукової конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Олександра Духновича. 24–26 квітня 2003, Ужгород, Україна. Ужгород : УжНУ, 2003. 336 с.

405. Олександр Духнович – фундатор української національної педагогіки (науково-педагогічний пошук молодих дослідників філологічного факультету, присвячений 200-річчю від дня народження): зб. наук, праць / за ред. О. С. Березюк, З. А. Осадчої. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004 р. 148 с.

406. Олександр Духнович (1803–1865). Бібліографічний покажчик / за ред. О. Закривидороги. Ужгород : Патент, 1995. 283 с.

407. Олександр Духнович і освіта Закарпаття / Під ред. Химинця В. В., Ходанич Л. П., Алмашій М. І. Ужгород: ЗІППО, 2005. 104 с.

408. Основи християнської педагогіки / А. В. Вихрущ та ін. Т. : Освіта, 1999. 168 с.
409. Отчет двенадцатилетней деятельности 1862–1874 Общества «Св. Иоанна Крестителя и Предтечи в Пряшеве». Будапешт, 1875. 30 с.
410. Палінчак М., Галда П., Лешанич М. Релігійний фактор у міжнародних відносинах : навч. посібник. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2015. 296 с.
411. Панькевич І. Походження роду Александра Духновича. *Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгородь*. Рочн. XI. / Под. ред. Гаджеги В., Волошина А. та ін. Ужгородь : Друкарня оо. Василіан, 1935. С. 183–184.
412. Пап С. Історія Закарпаття. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003. Т. 3. 648 с.
413. Пачовський В. Історія Закарпаття. Мюнхен, 1946. 170 с.
414. Пашков В. Українська етнопедагогіка і питання національного виховання. *Педагогічний дискурс*. 2012. Вип. 13. С. 269–272.
415. Педагогическая энциклопедия / Гл. ред. А. Каиров. М., «Советская энциклопедия», 1964. Т. 1. С. 819.
416. Педагогический словарь в двух томах. Изд. Академия Педагогических наук РСРСР. Москва, 1960. Т 1. С. 361.
417. Педагогічна майстерність : підручник / І. Зязюн, Л. Крамущенко, І. Кривонос та ін.; за ред. І. Зюзіна. 2-ге доп. і переробл. видання. К. : Вища школа, 2004. 422 с.
418. Підласий І. Ідеали українського виховання. Рідна школа. 1999. №12. С. 5–8.
419. Підласий І. Продуктивний педагог. Настільна книга вчителя. Харків : Основа, 2010. 360 с.
420. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. [Пер. з англ. Р. Клочка]. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 493 с.

421. Погрібний А. Освіта в Україні : час демократизації, час реформ. *Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні*. К. : «Школяр», 1997. С. 5–23.

422. Подоляк Я. Педагогика высшей школы : учеб. пособие. Харьков. 2008. 176 с.

423. Поздравление Русина (Русиновъ) на новый годъ 1850. Перемишль : Черенками русского собор. Крылоса, 1849. 54 с.

424. Поздравление Русиновъ на годъ 1851 отъ Литературнаго заведения Пряшовскаго / Издан А. Духновичем. Вѣдень : Типомъ оо. Мехитаристовъ, 1850. 156 с.

425. Поздравление Русиновъ на годъ 1852 отъ Литературнаго заведения Пряшовскаго. Будинь : Писменами Царск. Всеучил. Печтянскаго, 1851. 146 с.

426. Попов А. А. В. Духнович (18030–1865) : критико-біографіческий очеркъ. Мукачево : Изд. НРИО, 1929. 40 с.

427. Послѣдняя моя пѣснь. *Галичанинь*. Львовъ : Типомъ Института Ставропигіанскаго, 1862. Кн. 1. Вып. 1. С. 19–20.

428. Правила Чина С-аго Василия Великаго в Угоршинѣ по наставленію святаго основателя і законодавця Св. Василия во картці списанная апостольским посѣщателем митрополитом архіепіскопом Острохолмским кардиналом Іоанном Сцитовским от великаго кира подтвержденная. Львовъ : Типомъ Института Ставропигіанскаго, 1858. 160+IV с.

429. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.14 № 37-38/14-ВВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення : 12.04.2019)

430. Про затвердження Державного стандарту початкової освіти : Кабінет Міністрів України. Постанова від 21.02.2018 № 87, м. Київ. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF> (дата звернення : 9.05.19)

431. Про освіту : Закон України від 05.09.17 № 38-39/17-ВВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення : 9.05.19)

432. Про повну загальну середню освіту : Новий закон від 16.01.2020 № 463-IX, м. Київ. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-IX> (дата звернення : 17.03.20)

433. Про Стратегію національно-патріотичного виховання від 18.05.2019 № 286/2019. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019> (дата звернення : 12.09. 2019)

434. Проект политической программы для Руси австрийской. Львовъ, Ставропигійській институт, 1871. 44 с.

435. Просвітитель прикарпатської України. *Свобода*. Рік XXXV. Ч. 175. Джерси Ситі, субота 30 липня 1927. 4 с.

436. Психология и педагогика / Под. ред. А. Радушна. М. : Центр, 199. 300 с.

437. Реґо Г. Становлення і розвиток суспільного дошкільного виховання в Закарпатті (1836–1918 рр.) : дис... канд. пед. наук. Івано-Франківськ, 2006. 250 с.

438. Репертуарний збірник до 100-річчя з дня смерті О. В. Духновича. Пряшів : Видання ЦК культурної спілки українських трудящих в ЧССР, 1965. 69 с.

439. Ричалка М. О. В. Духнович педагог і освітній діяч. Братіслава : Словацьке видавництво художньої літератури, 1959. 486 с.

440. Розлуцька Г. М. Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646–1947 рр.) : дис... докт. пед. наук. Дрогобич, 2019. 584 с.

441. Розлуцька Г. Роль Олександра Духновича у формуванні національної свідомості українців Закарпаття. *Освіта Закарпаття* : наук.-метод. журнал. Ужгород, 2007. № 6. С. 62–65.

442. Розман І. Організація навчально-методичної роботи з учителями у системі шкільної освіти Закарпаття (1919–1938 рр.) : дис. ... канд. пед.т.наук. Ужгород, 2016. 185 с.

443. Романовський О. Зміст освіти як педагогічна категорія. Харків : НТУ «ХП», 2005. 68 с.

444. Російщення України : науково-популярний збірник / за ред. Л. Полтави. К. : Видання Українського Конгресового Комітету Америки, 1992. 408 с.

445. Российская государственная библиотека. Научно-исследовательский отдел рукописей. Ф. 173. II, №89. Духнович А. Истинная история Карпато Россовъ или Угорскихъ Русиновъ изданна народолюбомъ Александромъ Духновичем. 1853. 216 с.

446. Российская государственная библиотека. Научно-исследовательский отдел рукописей. Ф. 183. I, №1669. Duchnovics Alexander. Chronologica Historia almae Dioecesis Eperjessiensis ab origine videlicet, usque obitum primi Episcopi Gregorii Tarkovics, deducta per Alexandrum Duchnovics, Cathedralis Ecclesiae Eperjessiensis Magistrum Canonicum. Anno 1846. Pars I-ma. (Духнович А. Хронологическая история славной епархии пряшевской от ее начала до кончины первого его епископа Григория Тарковича составленная Александром Васильевичем Духновичем магистром-каноником Соборного пряшевского храма). 1846. I + 135 p.

447. Российская педагогическая энциклопедия : у 2-х томах / Гл. ред. В. Панов. Москва, 1993. Т. 1. С. 229.

448. Росул В. Тенденції розвитку школи та педагогічної думки Закарпаття (XIX–XX ст.) : дис... канд. пед. наук. К., 1997. 194 с.

449. Руденко Ю. Основи сучасного українського виховання. К. : Вид. ім. О. Теліги, 2003. 328 с.

450. Рудловчак О. Біля джерел сучасності : розвідки, статті, нариси. Братислава, Пряшів : Словацьке педагогічне видавництво : Відділ української літератури, 1981. 416 с.

451. Рудловчак О. З невідомих рукописів Духновича (про 8 невідомих листів Духновича до Я. Головацького та частина одного з цих листів). *Дукля*. 1958. №2. С. 191–192.

452. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. Львів : Світ, 1994. 416 с.

453. Русецький М. Генеза релігії. *Релігія в сучасному світі* : Матеріали до курсу релігієзнавства / за ред. Зімоня Г. Перекл з пол. Теодорович Г. Львів : Свічадо, 2007. С. 54–66.

454. Сабадош І. Стан і перспективи дослідження мови творів О. Духновича. *О. Духнович – визначний педагог, мислитель і громадсько-політичний діяч Закарпаття* : матеріали міжнар. Наукової конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Олександра Духновича (24–26 квітня 2003 року. Ужгород, Україна). Ужгород : Вид-во УжНУ, 2003. С. 217–227.

455. Сабовъ Е. Христоматія церковно-славянскихъ и угро-русскихъ литературныхъ памятниковъ съ прибавленіемъ угро-русскихъ народныхъ сказокъ на подлинныхъ нарѣчіяхъ. Издавъ Книгопечатный Фондъ Епархіи Мукачевской. Въ Унгварѣ, 1893. 244 с.

456. Самостійна робота студентів з курсу «Педагогіка» : навч.-метод. посібник / Автори-упорядники М. І. Кухта, Л. В. Маляр, В. І. Староста; за ред. В. І. Старости. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2012. 132 с.

457. Свенцицкий И. С. Материалы по истории возрождения Карпатской Руси. *Научно-литературный сборник Галицко-Русской Матицы за 1908 г.* Львов, 1909. С. 118–126.

458. Синѣ Русѣ. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49 / Видав др. Кирило Студинський. *Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1909. Т. 11–12. С. СХVI–СХХV.

459. Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Прозові. Переклади. Прозові переклади. Листи. К. : Наук. думка, 1983. 544 с.

460. Сковорода Г. Твори в 2-х томах. К : Наукова думка, 1960. С. 60–63.

461. Словник біблійного богослов'я. Львів : Місіонер, 1996. 936 с.

462. Созанський І. Поетична творчість Олександра Духновича. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка* : науковий часопис / під ред. М. Грушевського. Рік XVII. Т. 86. Кн. VI. Львів : Друкарня НТШ, 1908. С. 123–140.

463. Соколовська О. Моральне виховання дітей на засадах педагогічних ідей Василя Сухомлинського в освітньому просторі нової української школи. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія: Педагогічні науки : зб. наук. праць. Миколаїв, 2019. Випуск 3. С. 226–231.

464. Соломуха П. Духнович Александр Васильевич. *Педагогическая энциклопедия* : в 4-х томах. М. : Сов. енцикл., 1964. Т. 1. № 5. С. 819–820.

465. Состояние учебной части в Австрийской империи. *Журнал Министерства народного просвещения*. Январь. Санкт-Петербург, 1843. №37. Ч. VI. 524 с.

466. Староста В. І., Тимчик М. П. Проблеми морально-релігійного виховання в творчій спадщині мукачівського єпископа Андрія Бачинського (1732–1809). *Гуманітарні аспекти формування особистості*. Збірник статей VI Всеукраїнської наукової конференції, 27 квітня 2012 р., Львів : ЛДУБЖД, 2012. С. 264–271.

467. Староста В. І., Туряниця В. В. Велике творіння О. Духновича. *Науковий вісник Ужгородського національного університету* : Серія

«Педагогіка. Соціальна робота». Ужгород : УжНУ «Говерла», 2007. Вип.11. С. 139–140.

468. Стельмахович М. Народна педагогіка і педагогічна наука. *Педагогіка і психологія*. 1994. №1. С. 31–40

469. Стельмахович М. Українська народна педагогіка : навч.-метод. посіб. К. : ІЗМН, 1997. 232 с.

470. Степанов О., Фіцула М. Основи психології і педагогіки : навч. посіб. 3-тє вид. Київ : Академвидав, 2012. 528 с.

471. Степанов О., Фіцула М. Основи психології і педагогіки : навч. посіб. 2-е вид., випр., доп. К. : Академвидав, 2006. 520 с.

472. Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Львів : За вільну Україну, 1994. 228 с. (Репринтне видання).

473. Стефанюк С., Голянчук Р. Християнська педагогіка: плекання кращих людських чеснот. Навчально-методичний посібник. Випуск другий. Харків : Вид. «Кроссруд», 2010. 67 с.

474. Стражнікова І. В. Історіографія розвитку педагогічної науки у дослідженнях Західного регіону України (друга половина ХХ – початок ХХІ столітт) : автореф. дис. ... канд. д-ра. наук. Тернопіль, 2015. 45 с.

475. Стражнікова І. Еволюція теорії і практики релігійно-морального виховання в Західному регіоні України. *Наук. Вісник УжНУ : Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. Вип. 32. Ужгород : УжНУ, 2017. С. 189–191.

476. Студинський К. Александр Духнович і Галичина. *Науковий вісник тов. «Просвіта»*. 1924. Рочник 3. С. 28–103.

477. Ступак Ю. Педагогические взгляды А. В. Духновича : Укр. Писатель и педагог 1-й половины XIX в. *Сов. педагогика*. 1956. №5. С. 68–77.

478. Ступарик Б. М. Розвиток шкільництва Галичини (1772–1939 рр.) : дис...д-ра пед. наук. Івано-Франківськ, 1995. 494 с.

479. Сухомлинська О. Ідеї громадянськості й школа в Україні / О. Сухомлинська. *Шлях освіти*. 1999. № 4. С. 20–25.

480. Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес : нові підходи до загальних проблем. К. : А. П. Н., 2003. 68 с.

481. Сухомлинська О. Олександр Васильович Духнович. *Українська педагогіка в персоналіях : у двох книгах. Книга перша. Х–XIX ст.* / за ред. О. Сухомлинської. К. : Либідь, 2005. С. 267–275.

482. Сухомлинська О. Софія Русова в контексті розвитку педагогічної думки. *Початкова школа*. 1996. № 9. С. 54–56.

483. Сухомлинський В. Вибрані твори: в 5-х томах. Т. 1. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості; Духовний світ школяра; Методика виховання колективу / Редкол.: Дзевєрін О. та ін. Київ: Радянська школа, 1976. 654 с.

484. Сухомлинський В. Сто порад учителеві. Вибрані твори : в 5-ти томах. К. : Рад. шк., 1976. Т. 2. С. 419–654.

485. Сучасний тлумачний словник української мови : 65 тис. слів / за ред. В. Дубічинського. Харків : Школа, 2006. 1008 с.

486. Сявавко Є. Українська етнопедагогіка : навчально-методичний посібник. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 159 с.

487. Татранский О. (Николай Мигалич). Цѣлованіе Орлу Татранскому на Вышнем Спишу, с Пряшова 21 травня (2 червня) от преподобнѣйшаго Г-на А. Д. Архидіакона Спижскаго [Кореспонденция изъ Пряшова]. *Вѣстникъ*. Вѣдень, 1850. №54. 21 травня / 2 червня. С. 215

488. Твори Василя Гренджі-Донського. Вашингтон : видання Карпатського Союзу. 1990. Т. 1. 456 с.

489. Тимченко А. А. Освітня діяльність та науково-педагогічні погляди М.М.Грищенка (1900–1987 рр.) : автореф. дис... канд. пед. наук. К., 2007. 20 с.

490. Тимченко А. Використання педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського у викладанні історико-педагогічних дисциплін.

Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Педагогічні науки : збірник наукових праць. Миколаїв, 2014. Випуск 1.47 (114).

491. Тимченко А. Розвиток ідей гуманізму в працях вітчизняних педагогів. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Педагогічні науки : збірник наукових праць. Педагогічні науки. Миколаїв. 2011. Вип. 1.35. С. 183–187.*

492. Тимчик М. Актуальні проблеми психології в спадщині Олександра Духновича. *Ключові питання наукових досліджень у сфері педагогіки та психології у XXI ст. : зб. тез наук. робіт міжнародної науково-практичної конференції, 27–28 січня 2017 р. Львів: «Львівська педагогічна спільнота», 2017. С. 42–45.*

493. Тимчик М. Аналіз основних проблем дидактики в педагогіці Олександра Духновича. *Наук. журнал : ScienceRise : Pedagogical Education. Харків : Технолог. Центр, 2019. № 4 (31). С. 15–22.*

494. Тимчик М. Анкета для вчителів: «Олександр Духнович і сучасна школа». URL : https://docs.google.com/forms/d/1wHodKMWaCIoOg23esIjK4TX7Vb1sHXsBPKJhnb5_XG8/edit

495. Тимчик М. Виховний компонент педагогіки Олександра Духновича. *Науковий журнал. Інноваційна педагогіка. Одеса : ПУ Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій, 2019. Вип. 15. Том I. С. 49–56.*

496. Тимчик М. Життя і творчість О. Духновича в історіографії міжвоєнної доби 1914–1939. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи : зб. наукових праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. Випуск 62. С. 205–211.*

497. Тимчик М. Ментальні особливості українців Закарпаття в зображенні Олександра Духновича. *Соціально-гуманітарні науки та*

сучасні виклики: Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції 26–27 травня 2017 р. Дніпро : СПД «Охотнік», 2017. Ч. I. С. 221–222.

498. Тимчик М. О. Духнович в контексті сучасної педагогіки. Науковий журнал. *Інноваційна педагогіка*. Одеса: ПУ Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій, 2018. Вип. 3. С. 34–41.

499. Тимчик М. О. Духнович в українській та російській історіографії часів Австро-Угорської монархії. Збірник наукових праць. *Педагогічні науки. 100 років Херсонському держ. унів-ту*. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. Випуск LXXIX. Том 3. С. 40–45.

500. Тимчик М. П., Староста В. І. Вплив єпископа А. Бачинського (1732–1809) на відродження освіти Закарпатського краю. *Науковий Вісник УжНУ. Серія : Педагогіка. Соціальна робота*. Ужгород : УжНУ, 2012. № 24. С. 175–178.

501. Тимчик М. Політико-історичний та ідеологічний контекст формування світогляду Олександра Духновича. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка : зб. наук. праць. Серія: Педагогічні Науки*. Глухів : РВВ Глухівського НПУ ім. О. Довженка, 2016. Вип. 32. С. 199–205.

502. Тимчик М. Постать Олександра Духновича в оцінці Августина Волошина. *Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку*: матеріали XXXV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, 21 вересня 2017 р. : зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 35. С. 115–117.

503. Тимчик М. Проблеми підготовки майбутніх фахівців навчально-виховного процесу у творчому доробку Олександра Духновича. *Актуальні проблеми навчання і виховання в умовах інтеграційних процесів в освітньому та науковому просторі*: збірник тез доповідей Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції молодих учених і студентів, 27–28 жовтня 2016 р. Мукачево : МДУ, 2016. С. 212–215.

504. Тимчик М. Християнські засади добродійної діяльності Олександра Духновича. Збірник наук. праць : *Педагогічний дискурс*. Хмельницький : ПП Мошак М. І., 2016. Вип. 20. С. 183–186.

505. Тимчик М. Християнські та філософські засади педагогіки О. Духновича (1803–1865 pp.). *Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology* : International scientific-practical conference, June 16–17, 2017. Shumen, Bulgaria: Konstantin Preslavsky University of Shumen, 2017. С. 201–204.

506. Тимчик М. П., Староста В. І. Проблематика морально-релігійного і патріотичного виховання у творчій спадщині Олександра Духновича : методичні матеріали. Ужгород : «Ліра», 2019. 60 с.

507. Тіхий Ф. Поезії Олександра Духновича. Книгопечатня ауційного т-ва «УНІО» в Ужгороді, 1922. 91 с.

508. Тіхий Ф. Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі. Пер. з чес. та післямова Л. Белея, М. Сюска. Ужгород, 1996. 226 с.

509. Ткачук Л. Теоретико-методологічні засади виховання патріотичних цінностей студентської молоді. *Проблеми освіти* : зб. наук. праць. Вінниця, 2018. Вип. 88. Ч. 2. С. 265–274.

510. Туряниця В. Духнович духу додає : навч. посіб. Ужгород : УжНУ, 2006. 102 с.

511. Туряниця В. О. В. Духнович – педагог-новатор. Ужгород : УжНУ, 2003. 44 с.

512. Туряниця В., Гарагонич В. О. В. Духнович – піонер вітчизняного підручникотворення. *Олександр Духнович і освіта Закарпаття*. Матер. III обласної наук. практ. конф. Ужгород : Інформ.-видавн. центр ЗІППО, 2005. 104 с.

513. Туряниця В., Шанта І. Творець виховної системи. Концептуальні положення Олександра Духновича про виховання

гармонійної особистост. *Науковий вісник Ужгородського національного університету* / Гол. ред. Козубовська І. В., Бартош О.П., Опачко М.В. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. Вип. 16–17. С. 94–96.

514. Тхоржевська Т. Православне виховання в історії педагогіки України : монографія. Київ : Вид-во Купріянова О. О., 2005. 412 с.

515. Українська душа : збірник наук. праць. [Відп. ред. В. Храмова]. К. : Фенікс, 1992. 128 с.

516. Українська етнопедагогіка : навч.-метод. посіб.; за ред. акад. В. Кононенка. К.; Івано-Франківськ : Плай, 2005. 508 с.

517. Українська Літературна Енциклопедія : електронна версія видання : т. 1–3 / Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка / Відп. ред. І. О. Дзевєрін. Київ : Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988–1995. Т. 2 : Д–К. 1990. URL : <http://litopys.org.ua/ulencycl/u1e.htm>

518. Українська педагогіка в персоналіях у 2-х книгах. Кн. 1: навчальний посібник / За ред. О. Сухомлинської. К. : Либідь, 2005. 624 с.

519. Українська радянська енциклопедія : в 12 т. / голов. редкол. М. П. Бажан. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1977–1985. Т. 3 : Гердан-Електрографія / Головна редакція Української радянської енциклопедії. Вид. 2-ге. 1979. С. 499.

520. Ушинський К. Матеріали до третього тому «Педагогічної антропології». Твори в 6 т. Т. 6. К. : «Радянська школа», 1955. С. 39–399.

521. Ушинський К. Твори. В 6-ти т. Т. 2. Педагогічні статті та матеріали до «Детского мира» та «Родного слова» / Відп. за укр. вид. Г. С. Костюк, С. Х. Чавдаров. К. : Рад. шк., 1954. 449 с.

522. Ушинський К. Про народність у громадському вихованні. Твори. В 6 т. Т. 1. К. : Рад. шк., 1954. С. 50–109.

523. Ушинський К. Твори : в 6 томах. Т. 1. Педагогічні статті. Київ : Радянська школа, 1954. 449 с.

524. Федака Д. Олександр Духнович : Сходинки у безсмертя. Ужгород : Видавництво ТІМРАНИ, 2013. 132 с.

525. Феерчакъ П. Очеркъ литературного движенія угорскихъ русскихъ. Одеса, 1888. 42 с.

526. Фенич В. Греко-католицька церква в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття (1771–1867) : дис... канд. іст. наук. Ужгород, 1997. 223 с.

527. Ференц П. П. Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20–30-і роки ХХ століття. Мукачево : Карпатська вежа, 2005. 216 с.

528. Фізеші О. Й. Виховна спрямованість змісту букварів в українських школах Закарпаття (друга половина ХІХ – кінець ХХ століття) : дис. ... канд. пед. наук. Ужгород, 2004. 272 с.

529. Фізеші О. О. Духнович про вчителя початкової школи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 16: Творча особистість вчителя: проблеми теорії і практики* : збірник наукових праць. К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. Вип. 18 (28). С. 52–55.

530. Фізеші О. Початкова школа Закарпаття в системних освітніх трансформаціях другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. : дис... докт. пед. наук. Київ : 2016. 587 с.

531. Фізеші О. Інноваційні ідеї О. В. Духновича щодо розвитку початкової освіти у період перебування закарпатоукраїнських земель під владою Австро-Угорщини. *Пед. альм.* 2011. Вип. 12. Ч.3. С. 297–302.

532. Фіцула М. Педагогіка : навчал. Посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. К. : «Академія», 2002. 528 с.

533. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Накладом українсько-руської видавничої спілки : Львів, 1910. 450 с.

534. Франко І. Стара Русь. *Літературно-науковий вісник.* Львів, 1906. Т. ХХХV. Кн. 7–9. С. 380–389.

535. Францев В. Обзор важнейших изучений Угорской Руси. *Русский филологический вестник*. Варшава, 1901. Т. 45. №1–2. С. 145–197.
536. Хардинг Дуглас. Религии мира. Пер. с англ. М. Русаковой. Москва : Открытый Мир, Ганга, 2008. 176 с.
537. Химинець В. В. Закарпаття сьогодні. Ужгород : Патент, 1994. 74 с.
538. Химинець В. В. О. Духнович – видатний освітній і громадський діяч ХІХ століття. *Освіта Закарпаття*, 2008. № 7. С. 33–42.
539. Химинець В. В. Соціально-політичні погляди О. Духновича. *Олександр Духнович і освіта Закарпаття*. Ужгород, 2005. С. 43–50.
540. Химинець В. В., Талапканич М.І., Стрічик П.П. Освіта Закарпаття з найдавніших часів до початку ХХ ст. *Освіта Закарпаття*, 2008. № 7. С. 13–25.
541. Химинець В., Басараб М. 23 листопада виповнюється 400 років Ужгородській гімназії. *Закарпаття онлайн*. 22 листопада 2013 р. <https://zakarpattya.net.ua/News/116790-23-lystopada-vypovniuietsia-400-rokiv-Uzhhorodskii-himnazii> (дата звернення : 9.02.19)
542. Химинець В., Стрічик П., Качур Б., Талапканич М. Освіта Закарпаття: Монографія. Ужгород: Карпати; Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 2009. 464 с
543. Химинець В., Химинець О. Особливості соціально-економічного розвитку Закарпаття в ХХ столітті. *Закарпаття в складі Чехословаччини*. Ужгород. 1999. С. 144–151.
544. Химинець О., Химинець В. Особливості соціально-економічного розвитку Закарпаття. *Руснацький світ*. 2000. Т. 1. Ч.1. С. 206–215.
545. Хичій О. З історії шкільництва в Закарпатті з ХVІІІ століття до возз'єднання його з Радянською Україною. *Наукові записки УжДУ*. Т. ХХІХ. Ужгород, 1957. С. 312–358.

546. Ходанич П. Педагогічна та освітньо-культурна діяльність українських письменників-емігрантів на Закарпатті в міжвоєнний період (1919–1939) : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2000. 20 с.

547. Хрестоматія по психологи. Под. ред.. А. Петровського. М. : Наука, 1977. 410 с.

548. Християнська етика: посіб.для учнів 7 класу / уклад. А. Вихрущ. Т. : Підручники і посібники, 2000. 120 с.

549. ЦДІАУ (Центральний державний історичний архів України, м. Львів). Ф. 12 Переворський земський суд, м. Переворськ, Перемишльської землі, Руського воєводства. 1437–1777 рр. Оп. 2. Спр. 1164. Листування з замовниками в Угорщині про пересилання книжок, 20 арк.

550. ЦДІАУ. Ф. 129 Львівський ставропігійський інститут, м. Львів. 1378–1944 рр. Оп. 2. Спр. 1016 Перелік українських шкільних підручників, виданих Дирекцією шкільного книговидавництва у Відні у 1850–1861 рр. 1863 р., 8 арк.

551. ЦДІАУ. Ф. 129 Львівський ставропігійський інститут, м. Львів. 1378–1944 рр. Оп. 2. Спр. 1115. Договір та листування з ужгородським східно-католицьким літературним товариством св. Василя про розповсюдження книжок в Угорщині (1899–1900), 31 арк.

552. ЦДІАУ. Ф. 129 Львівський ставропігійський інститут, м. Львів. 1378–1944 рр. Оп. 2. Спр. 1164. Листування з замовниками в Угорщині про пересилання книжок, 20 арк.

553. ЦДІАУ. Ф. 129 Львівський ставропігійський інститут, м. Львів. 1378–1944 рр. Оп. 4. Спр. 44. Повідомлення міністерства зовнішніх справ у Відні англійського посла у Варшаві Галицькому намісництву про панславістську пропаганду братів Добрянських, виступи їх та Смольки проти створення «Крайової оборони» в Галичині. (Копія). 1870 р., 7 арк.

554. ЦДІАУ. Ф. 129 Львівський ставропігійський інститут, м. Львів. 1378–1944 рр. Оп. 4. Спр. 84. Донесення Дирекції поліції та Генерального командування в м. Кошицях придворному канцлеру, Міністерству поліції Угорщини та ін. про розповсюдження в Мараморощині брошури, виданої в Одесі із закликом до греко-католицького духовенства приєднатися до російської церкви. (Копія). 23 арк.

555. ЦДІАУ. Ф. 129 Львівський ставропігійський інститут, м. Львів. 1378–1944 рр. Оп. 4. Спр. 87. Донесення дирекції поліції в м. Кошицях про русофільську агітацію священника Унгварського комітату. (Копія). 1867 р., 1 арк.

556. ЦДІАУ. Ф. 129 Львівський ставропігійський інститут, м. Львів. 1378–1944 рр. Оп. 4. Спр. 164. Повідомлення Міністерства внутрішніх справ у Відні Галицькому намісництву про русофільську агітацію на галицько-угорському кордоні і про зв'язки священників з російськими агентами. Копії. 1877 р., 2 арк.

557. ЦДІАУ. Ф. 180 Головна руська рада, м. Львів. 1821–1869 рр. Оп. 1. Спр. 21. Звернення чеських суспільних діячів і листування з Радою про підготовку Слов'янського з'їзду в Празі та участь у його роботі представників Ради. Петиції, інформації, листи рад про дискримінацію української мови в Галичині, Буковині та Закарпатті органам австрійської влади. 1848 р., 55 арк.

558. ЦДІАУ. Ф. 180 Головна руська рада, м. Львів. 1821–1869 рр. Оп. 1. Спр. 22. Звернення, інформації, листи і інші матеріали про роботу Слов'янського з'їзду в Празі, боротьбу за рівноправність українців з поляками та іншими народами Австрійської монархії. 1848 р., 55 арк.

559. ЦДІАУ. Ф. 180 Головна руська рада, м. Львів. 1821–1869 рр. Оп. 1. Спр. 29. Петиції, меморіали рад і інші документи з пропозиціями щодо відокремлення Закарпатської України від Угорщини і приєднати її до Галичини. 1849 р., 45 арк.

560. ЦДІАУ. Ф. 309 Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів. 1757–1946 рр. Оп. 1. Спр. 42. Книга протоколів засідань членів історико-філософської секції. 141 арк.

561. ЦДІАУ. Ф. 362 Студинський Кирило (1868–1941), історик мови і літератури, голова НТШ, академік ВУАН. 1776–1944 рр. Оп. 1. Спр. 83. Рукопис праці К. Студинського «О. Духнович і Галичина», 100 арк.

562. ЦДІАУ. Ф. 362 Студинський Кирило (1868–1941), історик мови і літератури, голова НТШ, академік ВУАН. 1776–1944 рр. Оп. 1. Спр. 157. Листування Духновича з Головацьким 1860–1861 рр., 3 арк.

563. ЦДІАУ. Ф. 684 Протоігуменат монастиря чину св. Василя Великого. 1575–1945 рр. Оп. 1. Спр. 116. Листування протоігумена з уніатським крилошанином у Пряшеві Духновичем О. про обмін літературою, звітність апостольським візитатором 1858–1859 рр., 7 арк.

564. Чернецький В. Згадки зь студентського житя вь Пряшовь на Уграхь [Спогади про О. Духновича]. *Дѣло*. Рочник VII. Ч. 107. Вторник 23 вересня (5 жовтня). Львовь, 1886. С. 1–2.

565. Чернецький В. Згадки зь студентського житя вь Пряшовь на Уграхь [Спогади про О. Духновича]. *Дѣло*. Рочник VII. Ч. 108. Четверь 25 вересня (5 жовтня). Львовь, 1886. С. 1–2.

566. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. К : Орій, 1992. 230 с.

567. Чорна І. Моральне виховання. *Енциклопедія освіти*. Акад. пед. наук / гол. Ред. В. Кремінь. К. : Юрінком Інтер, 2008. С. 523–524.

568. Чорови В. Историја Срба. Београд, 1933. 450 с.

569. Чумак Г. Характер исторической концепции А. Духновича. *Літературна та педагогічна спадщина О. Духновича*. Тези доп. та повідомл. до наук сесії, присвяченої 100-річчю з дня смерті О. Духновича. Ужгород, 1965. С. 15–22.

570. Чучка П. То якою ж мовою писав Олександр Духнович? *Олександр Духнович і наша сучасність: міжнар. наукова конф., присвячена 200-літтю від дня народження О. Духновича*. Пряшів, 20–21 червня, 2003 / Упорядник М. Мушинка. Пряшів, 2003. С. 48–49.

571. Швейцер А. Благословение перед жизнью. М. : Политиздат, 1992. 590 с.

572. Шевченко Т. Зібрання творів : У 6 томах. Т. 1 : Поезія 1837–1847. К., 2003. С. 348–354.

573. Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. Дрогобич : Бескид, 1992. 248 с. (Репринтне видання : Прага : Український вільний ун-т, 1936).

574. Шелюто Г. Язык А. В. Духновича : (Произношение). *Доп. та повід. Ужгород. держ. у-ту : Серія філолог.* Ужгород, 1959. №4. С. 44

575. Шикітка Г. М. Освітньо-просвітницька діяльність крайових педагогічних товариств Закарпаття (1919–1944) : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2017. 21 с.

576. Шикітка Г., Староста В. Методичні матеріали до вивчення теми : «Освітньо-просвітницька діяльність крайових педагогічних товариств Закарпаття (1919–1944 рр.)». Ужгород : УжНУ «Говерла», 2016. 36 с.

577. Шлепецький А. Закарпатські будителі та наша сучасність : историческая литература. Пряшів : КСУТ, 1957. 120 с.

578. Штець М. Літературна мова українців Закарпаття і Східної Галичини (після 1918). Педагогічний збірник. Серія мовознавча. Братислава : СПВ, 1969. № 1. 169 с.

579. Щербяк Ю. Роль католицької періодики у просвітительській діяльності Української греко-католицької церкви в першій третині ХХ ст. Розвиток української і польської освіти і педагогічної думки (ХІХ–ХХ ст.). Т. 2 / за ред. Д. Герцюга і А. Гаратик. Львів : ЛНУ імені І. Франка, 2012. С. 84–95.

580. Юревич І. Наше руське шкільництво в десятім році самостійности Чехословаччини. Учитель. Ужгород, 1929. Ч. 3–4. С. 102.

581. Яблонко В. Психолого-педагогічні основи формування особистості : навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2008. 257 с.

582. Ягупов В. Педагогіка : Навч. Посібник. К. : Либідь, 2002. 560 с.

583. Ярмаченко М. Педагогіка К. : Вища школа, 1986. 544 с.

584. Яцина О. Ф. Педагогічна й культурно-освітня діяльність товариства «Просвіта» на Закарпатті (1920–1939 рр.) : дис ... канд. пед. наук. Ужгород, 2009. 279 с.

585. A vallás-es közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szolo jelentése. Budapest, 1883. Old. 89.

586. A vallás-és közoktatásügyi m. kir. miniszternek az országgyűlés elé terjesztett jelentése a népiskolai közoktatás állapotáról 1870-ben. I. rész. Budapest, 1870; II rész, 1871. Old. 350.

587. Bonkáló Sándor. A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés. Pécs : Felvidéki Tudományos. Társaság, 1935. 79 old.

588. Czechoslovak Consulate General : The Racial Minorities in Hungary and Czechoslovakia. Prague, 1922. 213 p.

589. Duchnovič A. Jeho Eminenciá cardinal primas [Presov, 14 decembra]. *Pešť budínske vedomosti*. 1862. №101. Č. II. S. 2.

590. Duchnovics A. Biographia Basilii Popovics, Episcopi Munkacsiensis, seu Status Dioecesis Munkacsiensis ab Anno 1809 usque 1843, adumbratus per Alexandrum Duchnovics, cath. Eccl. Eperjes. Canonicum, antea notarium Cons. Munk. Пряшевъ, 1847. 6+134 p.

591. Duchnovics A. Corpus juris, jus canonicum, Pars I. (Олександр Духнович. Звіт права – канонічне право. Ч 1.) Eperjessini: Typis Eduardi Redlitz, 1847. 205 p.

592. Duchnovics A. Corpus juris: Leges regni Hungarie, Pars II. (Олександр Духнович. Звіт права. Закони Королівства Угощини. Ч II.)

Eperjessini: Typis Eduardi Redlitz, 1847. 170 p.

593. Fejtő E. (ed.). *The Opening of an Era: 1848*. New York: Grosset and Dunlap, 1966. 474 p.

594. Haraksim L. К проблематике оброdenia Украјинcov východného Slovenska a Zakarpatska. *Олександр Духнович 1865–1965*. Тези доповідей до наукової конференції, присвяченої сторіччю з дня смерті О. Духновича. Матеріали наук. конф. Пряшів, 1965. С. 17–30.

595. Hostička V. Narodni obrozeni haličských Ukrainců a O. Duchnovuč. *Олександр Духнович 1865–1965*. Тези доповідей до наукової конференції, присвяченої сторіччю з дня смерті О. Духновича. Матеріали наук. конф. Пряшів, 1965. С. 83–92.

596. Jaszi O. *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago: University of Chicago Press. 1929. 488 p.

597. Jászi Oszkár. *A nemzeti államok kialakulása és a nemzeti kérdés*. Budapest: Grill Károly, 1912. 544 old.

598. Lewicki J. *Grammatic der Rruthenischen oder Klein russischen Sprache in Galizien*. *Grammatyka języka ruskiego w Galicyi*. Przemyśl, 1834. XXVI s. + 212 s. + 59 c.

599. Łoziński J. *Grammatyka języka ruskiego (małoruskiego) napisana przez ks. Józefa Łozinskiego*. Przemyśl. 1846. XLIII s. + 129 s.

600. *Magyarország története 7/1-2*. A kötet alcíme: 1890-1918. Főszerkesztő Hanák Péter. Szerkesztő Mucsi Ferenc. Szerzók Dnószegi István, Dolmányos István, Erényi Tibor, Galántai József, Hanák Péter, Katus László, Mucsi Ferenc, Póllőskei Ferenc, Szabó Miklós. Budapest : Académiai, 1988. 1422 old.

601. Meszaros K. *A magyarországi oroszok története*. Pest, 1850. III+162 old.

602. Pypin A., Spasovič V. *Historie literature slovanských*. Podle druhého zcela přepracovaného a doplněného vydání z ruštiny přeložil Antonín Kotík. Praha. Dil I, 1880. 391 s.

603. Seton-Watson Robert William. Problems in Hungary. London: A Constable & Co, 1908. 540 p.

604. Tot V. Aleksandr Vasilievič Duchnovič. *Sokol*. R. II. 30 januára. Budin, 1863. Č. 2. S. 32–33.

605. Tymchenko A. Development of humanistic ideas in the proceedings Ukrainen teachers. *European Science and Technology* : materials of the II international research and practice conference, Wiesbaden, May 9 th – 10 th 2012. Wiesbaden, Germany, 2012. P. 460–463.

606. Tymchyk M. The main milestones of life and creative activities of Oleksandr Dukhnovych (1803–1865). *Journal Association 1901 «SEPIKE»*. Frankfurt Deutschland, Poitiers, France Los Angeles, USA, Edition 14. 2016. P. 34–39.

607. Vámbéry Á. Magyarország keletkezése és gyarapodása. Budapest: Franklin, 1895. 408 old.

608. Vármegyeterkép és leírás Máramaros vármegye. URL : <http://lazarus.elte.hu/hun/maps/1910/gonczy/maramaros.htm> (дата звернення : 8.12.19)

609. Wagilewicz J. Grammatyka języka małoruskiego w Calicyi. Грамматика языка Малоруского въ Галиціи. Lwow, 1845. XXIII с.+181 с.

610. Wiskemann E. Undeclared War. II-nd edition. New York: Macmillan / St Martin's Press, 1967. 332 p.

611. Žeguc J. Die nationalpolitische Bestehungen der Karpato-Ruthenes 1848–1914. Wisbaden: Harrassowitz, 1965. 145 s.

ДОДАТКИ**Додаток А****Портрет Олександра Духновича****[243, с. 135]**

Додаток Б

Анкета для вчителів

І. Робота за анкетною для вчителів «Олександр Духнович і сучасна школа»

Шановні вчителі, запрошуємо Вас взяти участь у дослідженні творчості закарпатського будителя Олександра Духновича. Анкетування анонімно і просимо Вас обрати той варіант, який Ви вважаєте за потрібне. Дякуємо за Ваші щирі відповіді, які допоможуть у нашому дослідженні.

1. Чи відома Вам постать Олександра Васильовича Духновича (1803–1865)?

- а) Так
- б) Частково
- в) Ні

2. Чи відомо Вам, що О. Духнович був першим закарпатським педагогом XIX ст., хто впровадив навчальні плани у шкільний процес початкових класів, а також включив у перелік навчальних предметів крім обов'язкових дисциплін (читання, граматики, арифметики, історії) предмети природничого циклу (ботаніку, зоологію, географію, бджільництво, садівництво, землеробство) та іноземні мови?

- а) Так
- б) Частково
- в) Ні

3. Чи відомо Вам, що новаторська праця О. Духновича «Народная педагогія въ пользу училищъ и учителей сельскихъ» 1857 р. – це своєрідна енциклопедія з основних питань теорії навчання і виховання як шкільного, так і сімейного, яка випереджала свій час. А також сприяла формуванню педагогічного мислення на основі народної педагогіки і сучасних знань у галузі освіти, навчання і виховання?

- а) Так
- б) Частково
- в) Ні

4. Який рівень освіти, на Вашу думку, був на Закарпатті за життя О. Духновича (1803–1865)? З чим це пов'язано?

- а) низький
- б) високий
- в) середній

Ваше пояснення:

5. Які найважливіші дидактичні принципи пропонував використовувати О. Духнович ще у XIX ст.?

6. Чи погоджуєтесь Ви з такими думками О. Духновича, що:

	Повністю погоджуюсь	Скоріше погоджуюсь	І ТАК, І НІ	Скоріше НЕ погоджуюсь	Категорично НЕ погоджуюсь
1. Засвоєні знання учні мають вміти використовувати в реальному житті, а також на користь суспільству					
2. вчитель повинен не тільки навчати дітей, а й виховувати їх					
3. немає такого невстигаючого учня, від навчання якого не можна було б отримати позитивний результат					
4. необхідна співпраця школи і батьків					
5. необхідні заохочення в навчальному процесі					
6. потрібно відмовитись від будь-яких тілесних покарань та психологічних принижень учнів					
7. має бути гармонійний розвиток особистості на основі розумового, морального, духовного і фізичного виховання					
8. батькам варто служити добрим прикладом для своїх дітей, поводитись достойно і високоморально, оскільки діти наслідують своїх батьків та дорослих					
9. про важливість впровадження таких форм навчально-виховного процесу як навчальна екскурсія, прогулянки до лісу, відпочинок на природі та ін.					
10. «людина без виховання до тварини подібна, і буває гірше					

тварини...»					
11. «людина... якщо не навчиться і не звикне до праці, залишиться непотрібним волоцюгою, тягарем суспільства, як трутень в середовищі бджіл»					
12. «кожний народ залишається народом, доки зберігається його мова, звичаї, культура, традиції, релігія, любов до батьківщини»					

7. Яка суть схарактеризована в даній цитаті О. Духновича: «Людина без виховання і наставляння, хоч і природними добродіями і силами обдарована, буде нездатною і непотрібною, як земля, хоч і найкраща, якщо не обробляється, родить один лише бур'ян..., і як потрібно землю добре обробити..., так треба і людину освічувати, щоб вона плідною була як самій собі, так і суспільству...».

Ваша відповідь: _____

8. Які напрями виховання, на Вашу Думку, визначив О. Духнович у настанові батькам: «Дай сину твоему здоровый разумь, дай ему добрый нравь, дай ему науку, способность, трудолюбие, доброе сердце, любовь къ Богу и ближнему, заскепи в душу его страхъ Господень, дай ему добрую волю, и уже даль еси ему богатство...»

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____

9. Чи вважаєте Ви за потрібне ще з початкових класів виховувати в учнів патріотичні почуття, любов до своєї вітчизни, до свого народу?

- а) Так
- б) Частково
- в) Ні

Прохання поясніть Ваш вибір: _____

10. Як Ви вважаєте, чи може розумове виховання замінити моральне?

- а) Так
- б) Частково
- в) Ні

Прохання поясніть Ваш вибір: _____

(Місто, район) _____ Посада _____

Щиро вдячні!

**II. Таблиці відповідей за анкетною
«Олександр Духнович і сучасна школа»**

№ з/п	Питання/варіанти відповідей	Так		Частково		Ні	
		N	%	N	%	N	%
1	Чи відома Вам постать Олександра Васильовича Духновича (1803–1865)?	136	66,7	66	32,3	2	1
2	Чи відомо Вам, що О. Духнович був першим закарпатським педагогом XIX ст., хто впровадив навчальні плани у шкільний процес початкових класів, а також включив у перелік навчальних предметів крім обов'язкових дисциплін (читання, граматики, арифметики, історії) предмети природничого циклу (ботаніку, зоологію, географію, бджільництво, садівництво, землеробство) та іноземні мови?	101	49,5	86	42,2	17	8,3
3	Чи відомо Вам, що новаторська праця О. Духновича «Народная педагогія въ пользу училищъ и учителей сельскихъ» 1857 р. – це своєрідна енциклопедія з основних питань теорії навчання і виховання як шкільного, так і сімейного, яка випереджала свій час. А також сприяла формуванню педагогічного мислення на основі народної педагогіки і сучасних знань у галузі освіти, навчання і виховання?	100	49,0	82	40,2	22	10,8
9	Чи вважаєте Ви за потрібне ще з початкових класів виховувати в	198	97,0	5	2,5	1	0,5

	учнів патріотичні почуття, любов до своєї вітчизни, до свого народу?						
10	Як Ви вважаєте, чи може розумове навчання замінити моральне виховання?	21	10,3	39	19,1	144	70,6

№	Питання/варіанти відповідей	Низький		Середній		Високий	
		N	%	N	%	N	%
4	Який рівень освіти, на Вашу думку, був на Закарпатті за життя О. Духновича (1803–1865)?	118	57,8	69	33,9	17	8,4

Відповіді респодентів на питання анкети: «8. Чи погоджуєтесь Ви з такими думками О. Духновича, що: ...»

Питання/варіанти відповідей	Повністю погоджуюсь		Скоріше погоджуюсь		І ТАК, І НІ		Скоріше НЕ погоджуюсь		Категорично НЕ погоджуюсь	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
1. засвоєні знання учні мають вміти використовувати в реальному житті, а також на користь суспільству	180	88,2	23	11,3	1	0,5	-	0,0	-	0,0
2. вчитель повинен не тільки навчати дітей, а й виховувати їх	123	60,3	65	31,9	13	6,4	3	1,5	-	0,0
3. немає такого невстигаючого учня, від навчання якого не можна було б отримати позитивний результат	74	36,3	62	30,4	61	29,9	5	2,5	2	1,0

4. необхідна співпраця школи і батьків	165	80,9	19	9,3	14	6,9	6	2,9	-	0,0
5. необхідні заохочення в навчальному процесі	166	81,4	18	8,8	17	8,3	2	1,0	1	0,5
6. потрібно відмовитись від будь яких тілесних покарань та психологічних принижень учнів	145	71,1	20	9,8	33	16,2	2	2,0	2	1,0
7. має бути гармонійний розвиток особистості на основі розумового, морального, духовного і фізичного виховання	171	83,8	21	10,3	8	3,9	4	2,0	-	0,0
8. батькам варто служити добрим прикладом для своїх дітей, поводитись достойно і високоморально, оскільки діти наслідують своїх батьків та дорослих	162	79,4	30	14,7	8	3,9	-	0,0	2	1,0
9. про важливість впровадження таких форм навчально-виховного процесу як навчальна екскурсія, прогулянки до лісу, відпочинок на природі та ін.	157	77,0	34	16,7	11	5,4	2	1,0	-	0,0
10. «людина без виховання до тварини подібна, і буває гірше	152	74,5	42	20,6	10	4,9	-	0,0	-	0,0

тварини...»										
11. «людина... якщо не навчиться і не звикне до праці, залишиться непотрібним волоцюгою, тягарем суспільства, як трутень в середовищі бджіл»	149	73,0	43	21,1	9	4,4	3	1,5	-	0,0
12. «кожний народ залишається народом, доки зберігається його мова, звичаї, культура, традиції, релігія, любов до батьківщини»	157	77,0	37	18,1	7	3,4	3	1,5	-	0,0

Додаток В

Із життя Олександра Духновича

Ужгородська гімназія (1785–1895),
1816–1821 рр. навчання О. Духновича у гімназії

[541]

Греко-католицький гуртожиток – Алумнеум в Пряшові (Словаччина),
заснований для допомоги бідним студентам 1863 р.

О. Духнович був одним із організаторів (та деякий час керівником)
гуртожитку

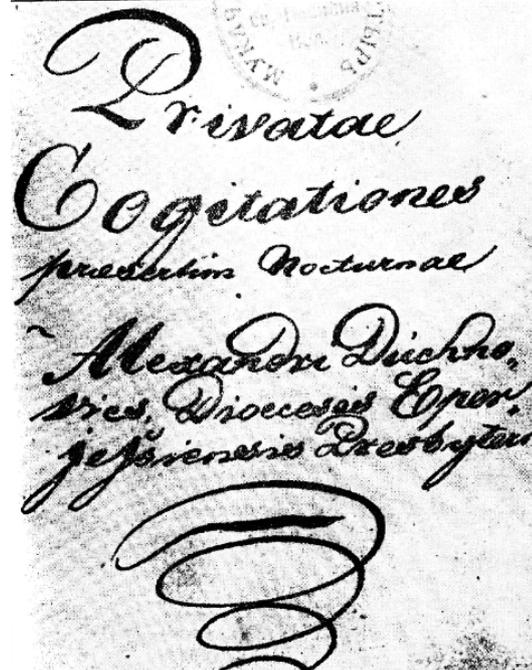
[510, с. 20]

Додаток Г

Друкована та рукописна продукція О. Духновича

«*Horreum lectorum concinnatum ab Alexandro Duchnovics*» 1825
(Вулик читачів, оспіваний Олександром Духновичем)[396]

«*Privatae cogitationes praesertim nocturnae Alexandri Duchnovics, dioecesis Eperjessiensis presbyteri*» (Особисті роздуми, особливо нічні, О. Духновича, священника Пряшівської єпархії), 1832 р. [280]

— 21 —

1.

О РАДОСТѢХЪ ШКОЛ-
СКИХЪ.

Мамко, мамко кѣпѣ ми книшкѣ,
Тинтѣ, папѣрь, и табличкѣ,
Бо и пойдѣ до школы,
Оучитисѣ по воли.

Бо и кыса радѣ оучити,
Ижкы Богѣ послужити,
Ижкы людей оучити,
И мѣ спасеннымѣ быти.

[350]

П'еса-комедія «Добродѣтель превышаетъ богатство», 1850 р. [263]

Першій новаторський підручник «Краткій землеписъ для молодыхъ Русиновъ», 1851 р: з географії О. Духновича (Ч. I), з історії (Ч. II) [270]

**ДОБРОДѢТЕЛЬ
ПРЕВЫШАЕТЪ БОГАТСТВО
И ГРА**
ВЪ ТРЕХЪ ДѢЙСТВІЯХЪ
по престолярному наречію въ пользу
Народа Карпато-Русского
отъ
Александра Духновича.

ВЪ ПЕРЕМЫШЛѢ,
Титуляръ собора русинскъ Кривошеинъ.
1850.

**КРАТКІЙ
ЗЕМЛЕПИСЪ**

для
молодыхъ Русиновъ.

ВЪ ПЕРЕМЫШЛѢ,
Титуляръ русск. Собора Кривошеинъ.
1851.

ОБЩАЯ ИСТОРИЯ

Начала, и употребленія воинами
Царствъ, и Народовъ.

для
на молодыхъ Русиновъ.

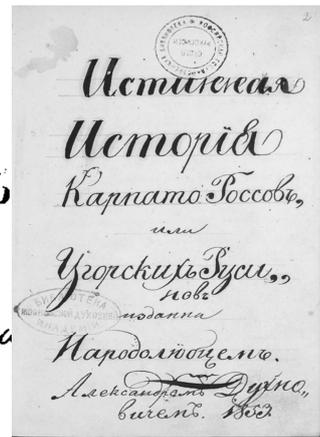
«Загадки и Логографы», 1852 р. [348]

«Головный тарабанщикъ», 1852 р [351]

«Истинная исторія Карпато Россовъ или Угорскихъ Русиновъ изданна народолюбомъ Александромъ Духновичемъ» [445]

*Загадки
Логографы*
*Дѣйствованіе
Александра Духно-
вича, Кривошеина.*
Тарановъ
1852

*Головный
Тарабанщикъ*
Драма
*отъ
Александра Духновича*
Кривошеина 1852

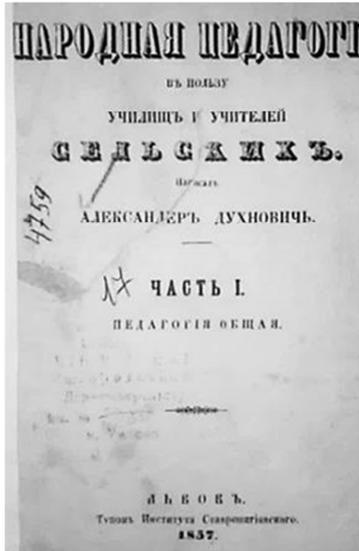

«Естественно духовная разсужденія Александра Духновича Крылошана въ Пряшовѣ», 1855 р. [349]

«Народная педагогія въ пользу училищ и учителей сельскихъ», 1857 р. (перший педагогічний і методичний посібник для вчителів народних шкіл Закарпаття та Західної України) [247]

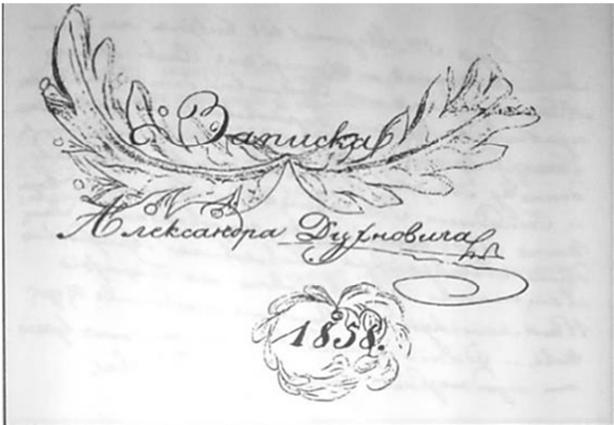
«Дѣло от бездѣля Александра Духновича», 1859 р. [352, с. 86]

Естественно
духовная
Разсужде-
нія
Александра Духно-
вича Крылошана
в
Пряшовѣ.
1855.

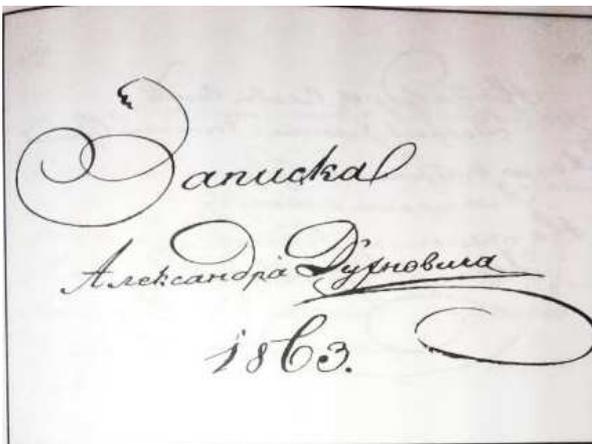

Дѣло от бездѣля
Александра Духновича.
1859.

Записки О. Духновича 1858 [263], 1861 [264], 1863 [265, с. 32]

Записка
Александра Духновича
отъ года 1861.

52.
Статистика Славоніи, 1862.
Славонія есть вѣрнѣ сполу 98. милліонъ
кв. саженью:
Велика Россія 50. } миліонъ
Мало- и В. Герцогство 15. } кв. саженью.
Корова, Польско, Магари 9,450,000
Корова, Моравскіи, и Шле, 5,600,000.
Заковѣ

Додаток Д

Автобіографія Олександра Духновича [371, с. 1]

*Автобіографія
Олександра Духновича, Приходца,
на Тернопольского.*

*Я родился подъ бес-
кидами, во Угорщинѣ, нами-
тетѣ, или Стасинѣ, Демлян-
ской, въ деревнѣ Мопалѣ,
1803го года, числа 24. Цвѣт-
ня, отъ родителей Руссий
Димитріевича Духновича
Свещенника въ то время
Приходского Мопольскаго,
и Маріи Іоанновны Гербер-
вой. Батюшка въ то время
переселился на Приходъ Церк-
ви въ деревнѣ Стасинѣ,
когда мнѣ было полъ года, и*

Додаток Е

Гімн закарпатським русинам-українцям написаний О. Духновичем,
1850 р. [424, 69–70]

ВРУЧАНІЕ.

Я Русинъ былъ, есмь, и буду,
Я родился Русиномъ,
Честный мой родъ не забуду,
Останусь его сыномъ;
Русинъ былъ мой отецъ, мати,
Русская вся родина,
Русины сестры, и братья
И широка дружина;
Великій мой родъ, и главный,
Міру есть современній,
Духомъ и силою славный,
Всѣмъ народамъ пріемный.
Я свѣтъ узрѣлъ подъ Бескидомъ,
Первый воздухъ русскій ссалъ,
И кормился русскимъ хлѣбомъ,
Русинъ мене колысаль.
Коль первый разъ отворилъ ротъ,
Русское слово прорекъ,

На азъ - буцѣ первый мой потъ
Зъ молодого чела текъ.
Русскимъ потомъ я питаю былъ,
Русскимъ ишоль расходомъ
Въ широкій свѣтъ; но не забылъ
Съ своимъ знатися родомъ. —
И теперь, кто питааетъ мя?
Кто кормитъ, кто мя держитъ?
Самое русское племя
Мою годность содержитъ!
Прото тобѣ, роде мой,
Кленуся живымъ Богомъ,
За печальный потъ и трудъ твой
Повинуюся долгомъ. —
И отдамъ ти колько могу,
Прійми той щирый дарокъ,
Прійми вотъ маленьку книгу,
И сей писменный рядокъ;
Прочее же не забуду,
Сердца моего скруху
Пожертвити; — я твой буду,
Твоимъ другомъ и умру.

Духновичь.

Додаток И

Довідки про впровадження результатів дисертаційного дослідження

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

вул. Підгірна, 46, м. Ужгород, Закарпатська область, 88000

тел: (0312) 61-33-21, 42-99-89 факс: (0312) 61-33-96

e-mail: official@uzhnu.edu.ua Код ЄДРПОУ 02070832

28.02.19 № 872/01-14 На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Тимчик Марини Павлівни на тему:
«Педагогіка Олександра Духновича в контексті суспільних і соціокультурних
змін на Закарпатті у ХІХ столітті»,
поданого на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Історико-педагогічні дослідження дозволяють системно підійти до аналізу педагогічних персоналій, що уможливило повніше представити історію педагогіки. Ґрунтовне вивчення педагогічної спадщини видатних освітян сприяє повноцінному розумінню педагогічної науки в цілому, специфіки розвитку освіти, виявленню її переваг, проблем та викликів, які потребують розв'язання та подолання, слугує формуванню платформи для професійної підготовки майбутніх педагогів.

У дисертаційному дослідженні М.П. Тимчик здійснено цілісний аналіз творчої спадщини Олександра Духновича у контексті соціально-культурного розвитку Закарпаття в ХІХ столітті, визначено внесок вченого у розвиток вітчизняної педагогічної думки досліджуваного періоду, окреслено шляхи творчого використання гуманістичних ідей педагога в сучасних умовах реформування освіти в Україні.

Отримані аспіранткою М.П. Тимчик наукові результати впроваджено в освітній процес ДВНЗ «Ужгородський національний університет» і зібраний історико-педагогічний матеріал наразі широко використовується, а саме: для просвітницької та виховної роботи; для підготовки відповідних навчально-методичних посібників; під час написання курсових та магістерських робіт; у процесі викладання окремих тем з навчальних дисциплін – «Педагогіка» (для майбутніх учителів), «Історія педагогіки», «Становлення і розвиток освіти Закарпаття», «Історія розвитку освіти і педагогічної думки в Україні» (для аспірантів).

Довідка видана для подання до Спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій.

Проректор з наукової роботи
доктор фізико-математичних наук, професор

Староста В.І.
(0312) 64-03-14

І.П. Студеняк

Карпатський університет імені Августина Волошина

88 000, Україна, Закарпатська обл., м. Ужгород, вул. Ю. Гойди, 4;
тел.: +38 (0312) 61-28-01; тел./факс: +38 (0312) 61-29-45;
web-сторінки: www.kau.com.ua; www.uuba.org.ua; e-mail: kau7av@gmail.com

№ 43/05 · 19
від « 01 » березня 2019 р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Тимчик Марини Павлівни на тему:
**«Педагогіка Олександра Духновича в контексті суспільних і соціокультурних змін на
Закарпатті у XIX столітті»,**
поданого на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності
13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Матеріали дисертаційного дослідження «Педагогіка Олександра Духновича в контексті суспільних і соціокультурних змін на Закарпатті у XIX столітті» були частково апробовані та використані в освітньому процесі Карпатського університету імені Августина Волошина.

Системний аналіз до вивчення теми дисертаційного дослідження дозволив здобувачу поглибити вивчення педагогічних ідей О. Духновича щодо змісту і напрямів виховання, які дозволяють розширити й модернізувати знання з історії педагогіки України та дають підставу для удосконалення теоретичної розробки проблеми гуманізації сучасної системи освіти й виховання з урахуванням вітчизняного педагогічного досвіду.

Матеріали наукової розвідки можуть бути використані у практиці роботи закладів вищої освіти під час опанування студентами таких навчальних дисциплін як «Педагогіка», «Історія педагогіки», а також під час написання курсових, дипломних та магістерських робіт.

Результати даного дослідження обговорювались на засіданні кафедри педагогіки (протокол № 7 від 28. 02. 2019 р.) та отримали позитивну оцінку викладачів. Загалом результати дослідження сприятимуть формуванню професійної компетентності майбутнього вчителя, науковця.

Довідка видана для подання до Спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій.

Завідувач кафедри педагогіки

доктор психолог. наук,
професор Сивній Н. Ф.

Проректор з навчальної роботи

доктор філософії в галузі
права, доцент Богаш І. П.

ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ
ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

**ЗАКАРПАТСЬКИЙ ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ
ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ**

вул. А.Волошина, 35, м.Ужгород, 88000 тел./факс: (03122) 3-42-74
web: <http://zakinppo.org.ua>, zakippo@ukr.net Код ЄДРПОУ 02139723

12.03.2019 № 129

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Тимчик Марини Павлівни на тему:

**«Педагогіка Олександра Духновича в контексті
суспільних і соціокультурних змін на Закарпатті у ХІХ столітті»,**
поданого на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі
спеціальності 13.00.01 - загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертаційне дослідження Тимчик М.П. присвячено актуальному в науковому і практичному відношеннях проблемі розвитку педагогічної думки Закарпаття другої пол. ХІХ ст., зокрема внеску Олександра Духновича у становлення і розвиток педагогіки Закарпатського краю, аналізу творчої спадщини педагога в контексті гуманістичної педагогіки, етнопедагогіки, проблематики релігійно-морального виховання.

Результати дослідження можуть бути використані у розв'язанні сучасних проблем гуманізації української школи, реформуванні системи освіти на гуманістично-християнських і демократичних засадах.

Викладачі кафедри педагогіки та психології, які забезпечують професійну підготовку майбутніх учителів використовують окремі результати дисертаційної роботи Тимчик М.П. (зокрема, методичні матеріали «Проблематика морально-релігійного і патріотичного виховання у творчій спадщині Олександра Духновича» та інші праці) для вдосконалення спеціальних дисциплін та дисциплін педагогічного циклу, розробки спеціальних курсів у Закарпатському інституті післядипломної освіти.

Результати даної розвідки обговорено та схвалено на засіданні кафедри педагогіки та психології у Закарпатському інституті післядипломної освіти (протокол № 2 від 22 лютого 2019 р.).

Довідка видана для подання до Спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій.

Директор інституту

Т. Палько

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАКАРПАТСЬКА АКАДЕМІЯ МИСТЕЦТВ**

вул. Волошина, 37, м. Ужгород, Закарпатська область, 88015
тел.(0312) 61-30-33
e-mail: usa.uzhgorod@i.ua

11.03.2019р. № 76

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Тимчик Марини Павлівни на тему:

**«Педагогіка Олександра Духновича в контексті суспільних і соціокультурних змін на
Закарпатті у XIX столітті»,**

поданого на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності
13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

У навчальний процес Закарпатської академії мистецтв впродовж 2018-2019 н.р. впроваджено окремі положення наукової роботи Тимчик Марини Павлівни в якій висвітлено внесок О. Духновича в духовну педагогіку, педагогіку гуманізму та етнопедагогіку.

Матеріали розвідки використовувалися в процесі викладання навчальних дисциплін Педагогіка, Історія літератури Закарпаття, Історія України.

Зміст навчальних курсів було доповнено матеріалами дисертаційного дослідження зокрема, щодо виявлення та характеристики соціально-політичних, культурно-історичних чинників та їх вплив на освіту і педагогічну думку Закарпаття у другій половині XIX ст., та здійснено цілісний аналіз педагогічної персоналії Олександра Духновича у контексті його доби.

Реалізація апробації підтверджується актуальністю дисертаційного дослідження та доцільністю застосування його результатів у освітньому процесі даної академії.

Результати впровадження обговорено та схвалено на засіданні кафедри культури та соціально-гуманітарних дисциплін Закарпатської академії мистецтв (протокол № 6 від 11.03 2019 р.).

Довідка видана для подання до Спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій.

Ректор

кандидат пед. наук,
проф., Небесник І. І.

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАКАРПАТСЬКИЙ УГОРСЬКИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ ФЕРЕНЦА
РАКОЦІ П**

площа Кошута 6, м. Берегово, Закарпатська область, 90202
Телефон: (031-41) 4-28-29 Факс: (031-41) 2-34-62
e-mail: foiskola@kmf.uz.ua

18.03.2019 № 095/UA/2019

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Тимчик Марини Павлівни на тему:

**«Педагогіка Олександра Духновича в контексті суспільних і соціокультурних змін
на Закарпатті у ХІХ столітті»,**

поданого на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності
13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Протягом 2018-2019 рр. науково-педагогічними працівниками кафедри педагогіки та психології здійснювалося впровадження в освітній процес Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці ІІ результатів дисертаційного дослідження Тимчик М.П. «Педагогіка Олександра Духновича в контексті суспільних і соціокультурних змін на Закарпатті у ХІХ столітті».

Матеріали дисертаційної роботи були використані викладачами кафедри історії та суспільних дисциплін у процесі викладання курсів «Історія педагогіки», «Педагогіка» з метою висвітлення внеску Олександра Духновича в історію розвитку педагогічної думки Закарпаття. Це сприяло кращому засвоєнню студентами дисциплін з історії України та історії Угорщини під час вивчення тем про видатних будителів регіону, освіту та культуру Закарпатського краю, суспільних і соціокультурних впливів на Закарпаття у другій половині ХІХ ст.

Реалізація апробації підтверджується актуальністю дисертаційного дослідження та доцільністю застосування його результатів у освітньому процесі даного інституту.

Результати впровадження обговорено та схвалено на засіданні кафедри педагогіки та психології Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці ІІ (протокол № 3 від 18.03.2019 р.).

Довідка видана для подання до Спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій.

Проректор з науково-пед. роботи
та міжнародних зв'язків

кандидат географічних наук
Фодор Д.Д.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Ужгородська, 26, м.Мукачево, 89600, телефон/факс (03131) 2-11-09
E-mail: www.msu.edu.ua, info@msu.edu.ua, код ЄДРПОУ 36246368

№ 488 від «26» березня 2019 р.

Д О В І Д К А

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Тимчик Марини Павлівни на тему:
«Педагогіка Олександра Духновича в контексті суспільних і
соціокультурних змін на Закарпатті у ХІХ столітті»,**

поданого на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Окремі результати дисертаційного дослідження Тимчик М. П. упроваджувалися в навчально-виховний процес Мукачівського державного університету протягом 2018-2019 н.р.

У процесі викладання навчальних дисциплін «Педагогіка», «Початкова школа Закарпаття» були використані розроблені дисертантом матеріали з метою глибшого аналізу значення педагогічної спадщини О. Духновича в історії культури та освіти Закарпаття, у контексті соціальних, культурних і політичних змін другої половини ХІХ ст.

Зміст навчальних курсів було доповнено матеріалами дисертаційної роботи (зокрема, методичними матеріалами «Проблематика морально-релігійного і патріотичного виховання у творчій спадщині Олександра Духновича» та ін. працями), що сприяло розширенню знань студентів під час вивчення тем з педагогіки гуманізму, етнопедагогіки та християнської педагогіки. Матеріали наукової розвідки можуть бути використані у практиці роботи закладів вищої освіти (підготовки лекційних курсів, спецкурсів та спецсеминарів з історії педагогіки), а також під час написання курсових, дипломних та магістерських робіт.

Результати впровадження заслухано та обговорено на засіданні кафедри педагогіки дошкільної та початкової освіти Мукачівського державного університету (протокол №14 від 04.03.2019 р.).

Довідка видана для подання до Спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій.

Перший проректор

Гоблик В.В.

Український
Католицький
Університет

вул. Іл. Свенціцького, 17,
м. Львів, 79011
тел.: (38/032) 240-99-40
факс: (38/032) 240-99-50

Ukrainian
Catholic
University

вул. Svetsitskogo, 17
Lviv, 79011, Ukraine
email: info@ucu.edu.ua
www.ucu.edu.ua

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Тимчик Марини Павлівни на тему
**«Педагогіка Олександра Духновича в контексті суспільних і соціокультурних змін
на Закарпатті у XIX столітті»**
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Окремі результати дисертаційного дослідження Тимчик М. П. були впроваджені у навчально-виховний процес ВНЗ «Український католицький університет».

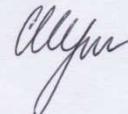
Матеріали наукової розвідки, а саме методичні матеріали «Проблематика морально-релігійного і патріотичного виховання у творчій спадщині Олександра Духновича» були апробовані та використані у викладанні студентам таких навчальних дисциплін як «Християнська педагогіка», «Методика християнської педагогіки», «Теорія та історія християнського виховання» (освітня програма «Християнська педагогіка та організація дозвілля» спеціальності 041 Богослов'я галузі знань 04 Богослов'я). Використання запропонованих до вивчення матеріалів сприяло поглибленню знань студентів з окремих тем зазначених предметів.

Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані для вдосконалення змісту педагогічних дисциплін, розроблення спеціальних курсів і програм, а також під час написання курсових та магістерських робіт студентами Українського католицького університету.

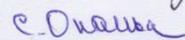
Результати впровадження методичних матеріалів у зміст окремих предметів освітньої програми «Християнська педагога та організація дозвілля» обговорено та схвалено на засіданні кафедри загальної та соціальної педагогіки ВНЗ «Українського католицького університету» протокол №7 від 26 березня 2019 р.

Довідка видана для подання до Спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій.

Завідувач кафедри загальної та соціальної педагогіки

 Світлана Когут

Проректор з науково-педагогічної роботи

 Софія Опацька

СВІДЧИТИ. СПІЛКУВАТИСЯ.